

Joon. 1. Rauaaja muinasleide Saaremaalt ja Muhust
Lähem seletus lhk. X.

A-3915

SAAREMAA ja MUHU MUINASJÄÄNUSED

Sissejuhatuse kirjutand
prof. A. M. Tallgren

Kirjeldand

üliõpilased **A. Karu, H. Laur, F. Leinbock,**
H. Moora, A. Tiltsmaa, T. Vaas

Tartu Ülikooli Arkeoloogia Kabineti toimetused II

„ODAMEES“ /CARL SARAP/ TARTU 1924

W. Pohlak ja Ko. trükk, Võrus.

i 4365292 x

TARTU ÜLIKOOL.
RAAMATUKOGU

Eelsõna

Vana muinasjutt Lääne-Soomes teab jutustada, et sääl eland enne päris-inimeste tulekut pahad vaimud ja hiiglased. Nad lennand punastel kividel läänepoole ja põgenend lõpuks maalt viimseni, kartes kirikukellade häält. Selletaoline muinasjutt võiks väga hästi olla ka Eesti saarile kohastund. Ka nende muistsed elanikud elavad rahvaluules hiiglasina, ja ka nemad on alati puutund kokku Läänemere läänepoolsete maadega.

Muinasjutt aga on ainult muinasjutt. Teissugused allikad annavad meile tõelisi teateid aegadest, millest ajaloo dokumentides midagi ei jutusteta, n. n. eelajaloolisest ajast. Vanad asulad ehk elamiskohad, kindlustused, ohvrikohad, hauad ja neist korjat riistad on teadusmeeste käes moodustund sarnaseiks dokumentideks, mis annavad meile uuesti kätte meie maa ja rahva mineviku, maa päris asustamisest kunni sakslaste siiatulekuni. Et see aeg siin oli võrdlemisi iseseisev, et kultuurmõjusid muidugi vastu võeti, kuid mitte ainult ühelt poolt nagu keskajast pääle siin tahes või tahtmata sündis, siis arenesid tol ajal just eesti kultuur ja eesti rahva vaimu sünnitused. Et see pärastpoole polnud võimalik, siis on selle väba aja saavutustega tutvumine siin rahvuslikus suhtes otse kapitaalset tähtsusega.

Igatahes selle eelajaloolise perioodi lõppastmel oli, muinasleidude najal otsustades, Saaremaa Eestis peaaegu juhtivas osas. Asudes suure kauplemistee ääres, õppisid selle elanikud merd tarvitama ja valitsema. Ainelise jõukusega käsikäes käis vaimline arenemine. Tehniline oskus riistade valmistamises, kunsti maitse ja mitmekülsus on kindlad ja väga hästi valitset; toredad maalinnad jutustavad omas tummas, aga paljuütlevas keeles ühismeelest ja -vaimust ja Läti Hendriku kroonika tunnistab, et saarlased omas riiklises arenemises olid otsekui määrat ühiste ettevõtete ja vabadusvõitluste juhtijaiks.

Käesolevas raamatus antakse lühike ülevaade neist allikaist, mis Saaremaa ja Muhu eelajaloolisi aegu valgustavad. Alguses on väike sissejuhatus, kokkuvõte sellest, mis meie nende dokumentide najal praegu teame ja tunneme ja näpunäiteid probleemest, mis veel lahendamata. Pääosa aga moodustab ikkagi just materjaal,

erisuguste muinasjäänuste kirjeldused. See on eesti üliõpilaste hoole ja armastusega korjat ja kirjeldet, siin raamatus kihelkondade kaupa korraldet, nii et kalmed, üksikleid, maalinnad jne. järgnevad igaüks omas alaosakonnas leiu- või asukohtade tähestikulises järjekorras. Üliõpilased on oma töö teind teaduslikuks otstarbeks; siin avaldet materjaal on esialgu alles lähemalt läbi töötamata ja ainult kirjeldav, kuid selles suhtes hää ja võimaldab veel palju järeldusi, aga korjajad tahavad oma materjaali ka niisugusena rahva kätte edasi anda. On see ju rahva ühine pändus, milles igaühel on osa, aga mis seepärast ka igaüht kohustab muinasmälestuste alalhoidmise eest hoolitsema. Et muinasjäänused ei ole kuriositeedid, et need ei ole varanduse otsijaile aarete leidmiseks, vaid ainult abinõud, mille kaudu meie tutvume meie esivanemate töödega sel ajal, kui Eesti sündis ja moodustus, see arusaamine üksinda suudab neid mälestusi omakasu ja uudishimu vastu kaitsta. Nende rikkumine on patt meie mineviku vastu. Ja meie tahame rahva oma arusaamisele ja armastusele kōputades kaitsta mälestusi. Las nad jutustavad endisajast, las nad ka kihutavad uuele tööle, mille ainukeseks eesmärgiks on positiivne edasisaamine, võimaldamine kõigile tööd teha Eesti nimele, selle rahva ja selle minevikule väärilisel kombel. On loomulik, et lühikese ajaga, mida ainet korjajad on võind kohapääl tarvitada, ei ole materjaal saand täielik. Korraldajad oleksid iga väikseimagi sellekohase Tartu Ülikooli Arkeoloogia Kabinetile saadetava lisateate või õienduse eest tänulikud. Keeleliselt on raamatu kirjaviis ühtlustet kirjutajate enamiku soovi kohaselt.

On kavatsus lasta sellele teosele järgneda teisi osi, mis samuti kihelkondade kaupa kirjeldaksid Eesti teiste maakondade eelajaloolisi muinasjäänuseid. Need moodustaksid sel viisil nagu järje ja uue trüki vana eesti idealisti J a a n J u n g 'i monumentaalsele elutööle „Muinasaja teadus eestlaste maalt“*). Nõuded ja ka võimalused on nüüd päris teised kui tookord, aga meie töö põhjened omalt jaolt ikkagi J u n g 'i korjat materjaalile. Nii on see mitmeti rahvuslik: ärkamisaja üksiku tegelase ja idealisti vaimustuse ja soojameele algatusele on jätku annud juba Eesti ülikool oma õpilastega. Vaheajal on kätte saad kultuuri suurim saavutus: omakeelne ülikool. See lubab ka kodumaa muinasteaduse uurimisele jäädavalt edu ja kasu. Algusele järgneb rida saavutusi teiste järele, eesti teadus tungib, varsi kuningana omas maas, maa piirest välja ja heidab alla alad lõunas ja idas.

Q. D. O. V.

A. M. T.

Tartus, 17. XII. 1922.

*) II osa: Pärnu ja Viljandimaa. III osa: Tallinnamaa (pääle Hiiumaa).

Sisukord

	lhk.
Raamatus tarvitet lühendused	VII
Seletusi joon. 1-sele	X
Sissejuhatuseks	XI
Sõrve poolsaar	1
Anseküla kihelkond	2
Jamaja kihelkond	5
Jaani kihelkond	8
Kaarma kihelkond	12
Karja kihelkond	36
Kihelkonna kihelkond	55
Kärla kihelkond	80
Mustjala kihelkond	90
Pöide kihelkond	99
Püha kihelkond	110
Valjala kihelkond	115
Muhu saar (Muhu kihelkond)	128
Muinasleide Saaremaalt ja Muhust ilma lähemate leiuteadedeta	141
Kaartide numbrite juhataja	144

Raamatus tarvitet lühendused

ak. = asukoht

Ark. Kab. = Tartu Ülikooli Arkeologia Kabinet

Aspelin = Aspelin suur muinasteaduslik pildiatlas: Aspelin, J. R.: Muinaijäänöksiä suomen suvun asumusaloilta — Antiquités du Nord finnoougrien. Helsinki.

Baltische Studien = Baltische Studien zur Archäologie und Geschichte. Herausgegeben von der Gesellsch. für Geschichte und Altertumskunde (der Otseeprovinzen Russlands). Riga 1914.

Bähr: Gräber = Bähr, J. K., Die Gräber der Liven. Ein Beitrag zur nordischen Alterthumskunde und Geschichte. Dresden 1850.

CM = Central Museum. Endise Tartu vene ülikooli juures sellenimeline muuseum. Praegu on selle kogud Tartu Ülikooli Arkeologia Kabinetis.

Ebert, Präh. Ztschr. 1913 = Ebert, M., Die baltischen Provinzen Kurland, Livland, Estland 1913. Prähistorische Zeitschrift, V. Band, 3.—4. Heft. Leipzig 1913.

Eesti Kirjandus = kuukiri „Eesti Kirjandus“, Eesti Kirjanduse Seltsi väljaanne. Tartus.

ERM = Eesti Rahva Muuseum Tartus.

Grewingk: Zur Kenntniss = Grewingk, C., Zur Kenntniss der in Liv-, Est- und Kurland und einigen Nachbargegenden aufgefundenen Steinwerkzeuge heidnischer Vorzeit. — Verhandlungen der Gel. Estnisch. Gesellsch., Band VII, Heft 1, Dorpat 1871.

Grewingk: Nachtrag = Lisandusi eelmisele (Zur Kenntniss) säälmasas, s. o. Verhandlungen der Gel. Estnisch. Gesellschaft Band VII, Heft 1. Dorpat 1871.

Grewingk: Zur Archäologie = Grewingk, C., Zur Archaeologie des Balticum und Russlands. — Archiv für Anthropologie Band VII, X. Berlin 1874, 1877.

Hartmann = Hartmann, H. E., Das vaterländische Museum zu Dorpat. — Verhandlungen der Gel. Estnischen Gesellsch. Band VI, Heft 3—4. Dorpat 1871.

Hausmanni interfol. RK. = Prof. Hausmanni interfolieerit Riia arkeoloogilise näituse kataloog (vaata alamal RK all), kuhu kadund muinasuurija kogund teateid leidudest pääle 1896. aasta. Arkeologia Kabeti raamatukogus Tartus.

Hausmann: Übersicht = Hausmann, R., Übersicht über die archäologische Forschung in den Ostseeprovinzen im letzten Jahrzehnt. — Arbeiten des I. Baltischen Historikertages in Riga. Riga 1908.

hb. = hõbe.

Holzmayr: Kriegswesen = Holzmayr, J. B., Das Kriegswesen der alten Oeseler. Einladung zur Gymnasial-Prüfung 20. Dec. 1867. Arensburg 1868.

Holzmayr: Osiliana I = Holzmayr, J. B., Erinnerungen aus dem heidnischen Göttercultus und alte Gebräuche verschiedener Art, gesammelt unter den Insel-Esten. — Verhandlungen der Gel. Estnischen Gesellschaft Bd. VII, Heft 2. Dorpat 1872.

- Holzmayer: Osiliana III = Holzmayer, J. B., Osiliana III (Die Gräber von Ösel und Moon). — Verhandlungen der Gel. Estnischen Gesellsch. Bd. X, Heft 2. Dorpat 1880.
- Hueck: Notizen = Hueck, A. v., Notizen über einige Burgwälle der Ureinwohner Liv- und Esthlands. — Verhandlungen der Gel. Estnischen Gesellsch. Bd. I, Heft 1. Dorpat 1840.
- Inland = Das Inland. Eine Wochenschrift für Liv-, Esth- und Curlands Geschichte, Geographie, Statistik und Litteratur. Dorpat 1836—1863.
- Jung Mss. = J. Jungi käsikirjalised teated muinasjäänuseist Eestis, mis säiluvad Tartu Ülikooli Arkeoloogia Kabinetis.
- Jung: Muinasteadus = Jung, J., Muinasaja teadus eestlaste maalt, I. Tartus 1899, II. Tartus 1898 ja III. Tallinnas 1910.
- khlk. = kihelkond.
- kl. = küla.
- krjms. = karjamõis.
- krt = kaart (juhatab ülevaatekaartide numbroid raamatu lõpul).
- Kruse: Necrolivonica = Kruse, Fr., Necrolivonica oder Alterthümer Liv-, Esth- und Curlands bis zur Einführung der Christlichen Religion in den Kaiserlich Russischen Ostsee-Gouvernements, zusammengestellt und erläutert in einem Unterthänigsten Generalberichte über seine auf Allerhöchsten Befehl im Jahre 1839 ausgeführte Archaeologische Untersuchungreise nebst mehreren wissenschaftlichen Excursen und vielen Lithographien und Alterthümern, Plänen und Charten. Dorpat und Leipzig 1842. Nachtrag, Leipzig 1859.
- Kur. = Kuresaare muuseum.
- Kur. Kergi kgu = end. Kärla kirikuõpetaja Kergi välja kaevet ja kogut muinasjäänused Kuresaare muuseumis.
- Kur. Koorti kgu = erakorjaja Koorti muinasjäänuste kogu Kuresaare muuseumis.
- (Körper): Bausteine = (Körper, M.): Bausteine zu einer Geschichte Oesels. Arensburg 1885.
- Laid: Muinaslinnad = Laid, E., Eesti muinaslinnad. Tartu Ülikooli Arkeoloogia Kabeti toimetused I. Tartus 1923.
- lk. = leiukoht.
- Luce: Wahrheit u. Muthmassung = Luce, J. W. L., Wahrheit und Muthmassung. Beytrag zur ältesten Geschichte der Insel Oesel. Pernau 1827.
- läbimt = läbimõõt.
- Löwis of Menar: Burgenlexikon = Löwis of Menar, K. v., Burgenlexikon für Alt-Livland. Riga 1922.
- Марковъ: Топогр. клад. вост. мон. = Марковъ, А., Топографія кладовъ восточныхъ монетъ. С.-Петербургъ 1910.
- Mitth. rig. = Mittheilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Est- und Curlands, herausgegeben von der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde (der Ostseeprovinzen Russlands). Riga.
- ms. = mõis.
- Mus. f. Völk. = Museum für Völkerkunde, Berliinis.
- pr. = pronks.
- Publ. Ösel I, II = Publikationen des Vereins zur Kunde Ösels. Heft I, Arensburg 1891; Heft II, Riga 1898.
- RK = Katalog der Ausstellung zum X. archäologischen Kongress in Riga 1896.
- SB. rig. = Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde (der Ostseeprovinzen Russlands). Riga.

SMYA = Suomen Muinaismustoyhdistyksen Aikakauskirja. Helsinki.

TI. = Tallinna Toommuuseum (end. Provintsiaalmuuseum).

tl. = talu.

TLEM = Tallinna Eesti Muuseum.

Tolli kgu = end. Pidula mõisaomaniku parun B. Tolli erakogu Kuresaares.

Трд. Предв. К. X. арх. създа = Труды Московскаго Предварительнаго Комитета X. археологическаго създа въ г. Ригѣ. Выпускъ II. Подъ редакціей графини Уваровой. Москва 1896.

Verh. GEG = Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft, Dorpat.

vld = vald.

Ösel einst und jetzt = K(örber), M., Ösel einst und jetzt. Arensburg I. — 1887, II. — 1899, III. — 1915.

Õp.ES = Õpetet Eesti Seltsi ja Ülikooli Arkeoloogia Kabineti muuseum Tartus.

Maailmakaared on tähendet märkidega: E—ida, W—lääs, N—põhi, S—lõuna jne.

Seletusi joon. 1-sele

raamatu algul.

1. — lai käsivõru pronksist, Kaarma khlk. Ōha ja Keskvvere vahelisest kalmistust, vta lhk. 19.
2. — vöö vahelüli pronksist, Kaarma khlk Loona ms. kalmistust (?), vta lhk. 18.
3. — hoburaudsõlg pronksist, fatsetteerit nuppudega, Saaremaalt, vta lhk. 142.
4. — mõõgatupe ots pronksist, Kaarma khlk. Loona ms. kalmistust (?), vta lhk. 18.
5. — käsivõru hõbedast, Kärla khlk, Kiriku- ja Paiküla vahelisest kalmistust, vta lhk. 83.
6. — keekandja pronksist, Kaarma kiriku lähedalt, vta lhk. 25. Sarnasega kinniteti rinna keskele pikkadest kettidest kee keskmine osa, vta eespool raamatus joon. 17,1.
7. — hoburaudsõlg hõbedast, Kaarma khlk. Uduvere kalmistust, vta lhk. 23.
8. — hoburaudsõlg hõbedast, säältamast. See on nagu eelminegi Eestisse tood Skandinaaviast, Eesti sõlgedel ei olnud nii pikki nõelu.
9. — hoburaudsõlg pronksist, säältamast kust käsivõru nr. 5.
10. — viienurgeline naast, Muhust, Kogova kl., vta lhk. 134.
11. — hoburaudsõlg pronksist, Saaremaalt, vta lhk. 143.
12. — keekandja 3-e aasaga tagaküljel, pronksist, säältamast, kust sõled nr. 7 ja 8. Kui rinnakee (vta eespool raamatus joon. 17,1) seisis koos mitmest ketist, kinniteti nõelte külge enne keekandjad ja nende külge ketid — käesoleval juhtumusel 3 ketti.
13. — keekandja pronksist, Püha khlk. Kaali ms. maal, vta lhk. 113.
14. — hoburaudsõlg harjastet nõelaga pronksist, Kihelkonna khlk. Odalatsi kl. (?), vta lhk. 74.
15. — pintsett pronksist, Kaarma khlk. Upa kl., vta lhk. 26.
16. — hoburaudsõlg pronksist (nõel mitte oma, vaid teisest sõlest), Saaremaalt, vta lhk. 142.
17. — nõel ristpääga pronksist, Saaremaalt, vta lhk. 142. Sarnaseid nõelu tarviteti kee kinnitamiseks õlgade kohale riiete külge (vta eespool raamatus joon. 17,1).
18. — nõel, nagu eelmine, Põide khlk., vta lhk. 103.
19. — vöö vahelüli pronksist, Kärla khlk. Oriküla kalmistust, vta lhk. 82/83.
20. — vöö (?) keti katkend kuudisekujuliste vahelülidega pronksist, Muhust Liiva kl. kalmistust, vta lhk. 133.
21. — nõel, nagu nr. 17 ja 18, aga ratsapääga, pronksist, Põide khlk., Otimõisast, vta lhk. 101. Pää on sel nõelal, nagu tihti teisilgi sarnastel, olnud hõbetet.
22. — nõel, nagu eelmine, Muhust, Mäla kl. kalmistust, vta lhk. 132.
23. — kõrvarõngas (?) hõbedast, Kihelkonna khlk. Tagamõisa juurest kalmest, vta lhk. 72.
24. — ripats, pronksist, säältamast kust vöö vahelüli nr. 2.
25. — nõelapää kolmnurgeline, nagu nr. 17. Saaremaalt, vta lhk. 142.
26. — nõel kolmnurkpääga pronksist, nagu nr. 17, Valjala khlk., vta lhk. 122.
27. — sõjakirves lõugteraga, rauast, tera ilustet sisselööd kolmnurkadega, Muhust, vta lhk. 134.

Leiud nr. 1, 2, 4, 11, 24 säiluvad Riia Toommuseumis, nr. 6 Tartus Ōp.ES-is, muud Kur. Muuseumis. Kõik leiud on nooremast rauajast, ainult nõelad nr. 21 ja 22 kuuluvad keskmissse rauaajaga.

Sissejuhatus

Kirjutand A. M. Tallgren

Eesti eelajalooline aeg jaotetakse kolme suurde ajajärku: kivi-, pronksi- ja rauaaega. Igast ajast on olemas liikumata, s. o. maa küljes kinniolevaid muinasjäänuseid ja ka lahtiseid muinasriistu. Eelmised on elamiskohad ehk asulad, majade ja külade jäänused, siis kindlustet kohad, maalinnad, edasi ohvrikiivid, ohvriallikad, pühad puud ja iseäranis hauad (rahvasuus: kalmed, raunad, kivi-kangrud, kääpad) jne. Vanasti oli kombeks inimesile hauda kaasa anda kõiksugu töö- ja tarberiistu, ilustusi, isegi sööki ja jooki kaussides, mida arvati teises elus tarvis minevat. Olgugi, et arvamine teisest elust eriaegadel vaheldus, seda kujutati omale ikkagi üldiselt samasugusena kui see oli siin maailmas, ses mõttes, et inimene vajas sääl sama, mida siingi: soojust, toitu, abi, ja järelejäänud pidid selle eest hoolitsema, et surnul kõike saada oleks, mis temale manalas tarvis läks. Seepärast siis haudades asjad, panused.

Lahtised leiud on kas töö- ja tarberiistad: kirved, sirbid, noad, värtna kettad jne., relvad (sõjariistad): mõõgad, piigid, nooled*), või ehted, nagu sõled, võrud, helmed ja keed, rinnarahad, vööosad jne. Lahtisteks muinasleidudeks loetakse veel rahad ja erisugused peidet asjad kui ka mõned muud igapäevases elus tarvilikud riistad ja asjad, nagu kausid, potid jne. Lahtised leiud leitakse kas üksinda, sest et need on omal ajal juhtumisi kaotet ja on seepärast juhuslikud, või on jälle saad liikumata muinasjäänuseist. Viimaks mainituis kutsutakse leidude kihti, mis moodustund inimeste elamisel, või tema käte läbi, kultuurkihiiks. Selle paksus vaheldub, olenedes sellest, kuidas ja kui pika aja jooksul see on sündind. Muidugi ei ole alati kõik riistad, mis ühest kultuurkihist leitakse, samaaegsed. Vahe võib olla sadu aastaid, nagu lugu oleks näit. Tartu linna kultuurkihis juhtumisel, et linn häviks ja selle jäänuseid kord hakataks välja kaevama. Need asjad aga, mis on leit samast hauast, samast savipotist jne. on samaaegsed. Sarnane leid on n. n. kinnine leid, ja niisuguseid tarvitab uurija kõige päält omas uurimistöös. Kinnises leius juhtumisi leiduvate võõraste riistade — rahade

*) Tulisõjariistad olid eelajaloolisel ajal täitsa tundmatud.

ja teiste kauplemisasjade abil — on korda läind teat riistade rühmade vanust määrata, ja lõpuks pikkade ja geniaalsete kombinatsioonide abil ajaliselt määrata eelajalooliste aegade pikkust ja kultuuri arenemist eri ajajärkudel isegi aastasadade kaupa.

Eesti kiviaeg on valitsend umb. 5000—1700 e. Kr., pronksi-aeg 1700—500 e. Kr., rauaaeg: selle esimene osa, vanem või varem rauaaeg 500 e. Kr. — 500 p. Kr.; selle teine osa, keskmine rauaaeg või rahvasterändamisaeg 500—800 p. Kr. ja rauaaja kolmas osa, noorem või hilisem rauaaeg 800—1200 p. Kr. Saaremaalt tuntakse kõigist neist perioodest muinasjäänuseid. Umb. aastaga 1200 lõpeb Eestis eelajalooline või muinasaeg ja siit päälle arvatakse ajalooline aeg, millele juba kirjalikud dokumendid annavad valgust.

Saaremaal ja Muhus on geograafilises ja kultuurilises suhtes kaunis palju ühiseid jooni Rootsi suurte Läänemere saarte, Ojamaa (Gotlandi) ja Ölandiga. Need kõik on tasased, madalad saared, kus paaskivi aluspõhjaks. See on enamalt jaolt õige õhukese mullakihiga kaet ja seetõttu kuiv. Sellest järgneb, et taimestik tihti on vaene, rohi ja kadakad. Teiselt poolt aga on kliima hää ja soe, tasane suve ja talve suhtes ilma järskude üleminekuteta, nõnda et kus maa seda lubab, sääl kasvavad suurtsugu lehtpuud hästi. Suurtes joontes kaalub aga maa halbus siiski rohkem kui kliima kasulikkus: saared ei paku põllumehile avatlevaid võimalusi. Et saared ometi olid omal ajal tihedasti asustet, ja ka — iseäranis kõnesolevad Rootsi kui ka Eesti saared — omasid suure kultuurilise tähtsuse, see oleneb kauplemisvõimalusist. Saaremaa maadeteaduslik seisukoht oli hää, iseäranis siis, kui Läänemere kaubandus suundus Väina jõge mööda hommikumaisse. Ja nõnda oli lugu nooremal rauaajal. Need välised asjad peame meeles pidama, kui tahame endile seletada saarte kultuurilist seisukohta ja muinasjäänuseid eelajaloolisel ajal.

Kiviajast tuntakse Saaremaalt ja Muhust kokku 124 (mittekindlatega 153?) riista. Kiviaja inimene oli vähimalt ajajärgu alguses ainult kalur ja jahimees, kuna põlluharimine nähtavasti on saand tuttavaks alles kiviaja lõpul. Kiviaja inimene elas vee ligidal, tihti üsna selle kaldal. Elamiskohaks valiti liivane maa, mis iseendast oli kuiv ja soe. Nimelt olid majad pooleli maa sees, põrandaks jäi liiv. Tulease oli tavalisest keset põrandat ja ise maja arvatavasti telgi moodi koda. Nagu võib arvata, oli majasid mitu rühmades; külataoliselt. Andmed selleks aga puuduvad veel Saaremaalt ja Muhust. Surnud maeti majade ligidale. Mujalt on tunnistusi, et see sündis isegi maija tule asemele või selle kõrvale, mille juures muidugi maja jäeti maha. Surnu maeti põletamata umb. $\frac{1}{2}$ meetri sügavusse maa sisse, kas küljeli, põlved konksus või seliti, ja temale anti kaasa ilustused, loomahambaist teht kaelaehetd (Muhu Külasema, nagu joon. 19 kujutet hambad Kihelkonnalt) või savikivi rõngakesed (Püha Kõljala, joon. 41), sõjakirves (Muhu Külasema, joon. 47, Jaani Saluküla (?), joon. 7, Kihelkonna Koki kl. Sake talu) töökirves, kondist ahing

(Muhu Külasema, juon. 47) ja arvatavasti savipott söögi jaoks. Kahjuks on aga meie teadmised selles suhtes õige puudulikud. Ei ole olnud juhusit teha täpsemaid tähelepanekuid. Selleks on leidude juures tarvis hästi tähele panna ja kirjeldada kõik, mis võimaldab järeldusi. Et neist haudadest, sama vähe kui kiviaja asulaist, mingit märke maa pinnal pole, on nende leidmine juhuslik ja sünnib tavalisesti põllu- või mullatööde juures. Päris uurimine ja laiemate kaevamiste toimetamine aga peab selleks ettevalmistet uurijaile jätama.

Kiviaja elamiskohti või asulaid on Saaremaal nähtavasti mitmes kohas. Esiolguks on konstateerit järgmised: Kihelkonnal Undva-Suurküla Hollandi talust umb. $\frac{3}{4}$ klm. S-pool. Tuiskavast liivast on säält leit m. s. merivaigust helm, teine tunt niisugune riist Eestis sellest ajast, kauplemise teel siia tulnud Ida-Preisimaalt, ja siis mõned savipottitükid, orneerit (ilustet) n. n. kammornamentide või -mustriga. Vastavad ilustused esinevad m. s. Eesti maismaal sama aja potitükkides, siis Latvia põhjaosas Väina jõeni, Soomes ja üle Põhja-Venemaa kunni Uuralini, mujal mitte. Neis nähakse tunnistusi soome-ugri rahvaste algupärasest kultuurist; siis oleks isegi Eesti saartel juba kiviajal eland soome tõugu inimesi. Hollandi tl. leiud on osalt pildistet juon. 19.

Teised kiviaja asulad on: Muhu Mõega küla (?), leit poolvalmis riist, Karja Pamma, Kihelkonna Pidula ümbruskond, Kihelkonna Kaasiku tl. maal, Jaani Kuninguste küla (?), Kärla Hirmuste kl. Naakamäe põld, siis on arvatavasti kuski Kaarma Randvere ümbruses olnud asula, lähemat asupaika pole ometi võimalik määrata.

Kiviaja riistade rühmist mainitagu vene- või paadikujulised kirved, mis olid sõjariistadeks (saartelt 16 t., mitmed haruldaset ilusad ja hästi teht, vta Saluküla kirves juon. 7) ja kiilitaolised talvad, mis olid tööriistadeks, 53 t., neist 2 tulekivist. Nad edustavad lõunapoolt kiviaja lõpul sisse tungind kultuurivoolu, mille lähtekoht on Veiksli-, Karpaatide ja Thüringeni vahelisel alal, ja mille kandjad ja levitajad olid nähtavasti indo-euroopa rahvad.

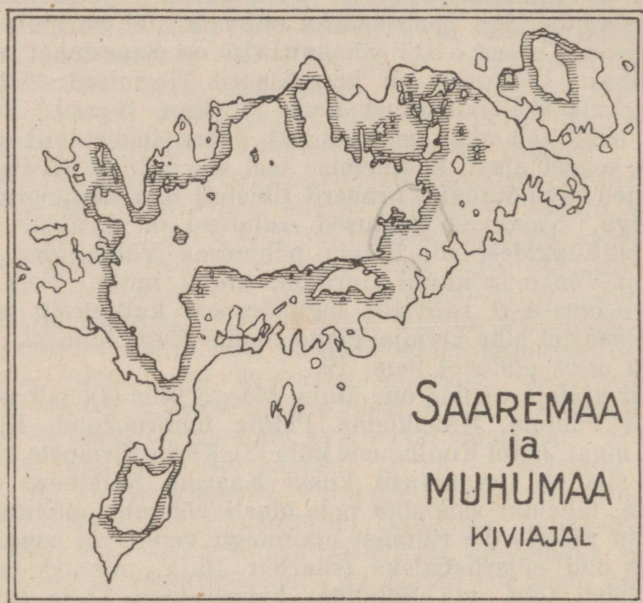
Varema, kohalise, oletetavasti soome-ugri algrahva kultuuri kuulub suur osa teisi riistu. Niisugused on kiviriistade lihvimiskivid (vta juon. 16), suured paigalseisvad lamedad graniitkivid, mille lihvimine sündis kiviriista vastu selle pinda ringis hõõrudes, mis pärast lihvimiskivi pinda on kulund lai, lame ringikujuline sügavus. Lääne kultuurele on nad võõrad. Neid tuntakse Karjast, Kihelkonnalt, Muhust ja Mustjalast, kokku 18 t.*)

Siis on üks õõnesteraga talv, arvatavasti Aunusest pärit. Säält on ka paar muud lihttalva. Osa sirge teraga talvu kuulub ka sellesse vanemasse kultuuri, millesse kuulub näit. Undva-Suurküla asulagi.

Kiviaeg lõppes umb. a. 1700. e. Kr. Loodusesuhted olid teised, kui praegu, pääle kõige juba seepärast, et maa sest ajast pääle on tõusnud ja meri taganend. Saaremaal ja Muhus on tõusmine

*) Neist võivad aga mõned olla uuemast ajast, tubaka hõõrumiskivid, n. n. „pakikivid“ (Vta Moora: Kihelkonna kirjeldus, lhk. 61).

sellest ajast tänapäevani olnud 12—13 m. Kiviaja kalmistu ja asula Kõljala Jalglaskmäel asub nimelt väiksel kruusa- ja liivasaarel, ümbritset madalate vesiste niitudega. Sääli ei võind olla kiviaja inimesele soodsaid elutingimusi muidu kui sel ajal, kui saar oli veega ümbritset. Sarnases olukorras olid kaluritele sääli väga soodsad elutingimused. Madalas vees oli hää kalu püüda, ja laineilt ja tuultelt

Joon. 2. Saaremaa ja Muhu randjoon kiviajal

Kiviaja vete piir on joonestet.

oli saar kaitst suurte saarte läbi lõunas ja põhjapool. Kuidas randjoon tookord läks, paistab kaardist, joon. 2. Sellele on üles tähen-det vastavat isohüpsi ehk kõrgusjoont mööda kõik kohad, mis on sama kõrgel merepinnast. On huvitav näha, et sama randjoone olemasolek selgitab ka kiviaja leidude esinemise Kihelkonna Undva-Suurküla Hollandi talu maal, Kõõru kl. ja Koki kl. Sake talu mail, siis veel Jaani Salukülas, isegi Muhu Külasemal. Kõik need leiuko-had on siis suurtes joontes samaaegsed ja pärit vahest umb. a. 2500. e. Kr. Et kiviaeg jätkus veel edasi, selgub sellest, et mõned leiud on teht veel allpoolt seda joont, m. s. Kaarma Randveres ja osalt Kihelkonna Koki külas.

Kui kaugele meri ulatus kiviaja lõpul, seda kahjuks ei ole veel võimalik öelda ega siis ka teha sellest järeldusi. See näitab ka, kuidas tingimata tarvilik on leiukohtade kirjeldamisel olla täpikäalne. Muidu kaotab leid osa tunnistusvõimest, jääb üksikuks riistaks ega saa dokumendiks.

Kiviaja õitseajal olid siis Saaremaa ja Muhu väiksemad saared, mis pärastpoole on osalt ühinend (m. s. Sõrve) ja olid pindala suhtes vahest poole väiksemad kui praegu. Lõunas käis randjoon Hirmuste mäe külge mööda Kärla ja Kaarma kirikuteni, siis praegust maanteed mööda Kõljala mõisast veel natuke hommikupoole, pööris siis põhjas Valjala kiriku juure ja Põide Kareda raba lääneserva mööda merde. Muhust oli kuival pääle kõige saare keskosa, kus praegu on suur liivanõmm. Põhjas oli piiriks Kallaste pank. On kindel, et Muhust veel tihedalt kiviaja elamiskohti leitakse, kuid siiaamaani pole neid teada. Muhu rikkad kiviaja leiud on suurelt osalt ilma täpsemate leiateadeta.

Eesti **pronksiajast** on teated väga puudulikud. Tuntakse kokku 18 pronksriista 12 eri leiukohast. Neist aga langeb 11, resp. 5, Saaremaa ja Muhu osale. Tooresmaterjaali omal maal ei olnud, elati sisseveo najal. Et iseäralist väljaveo materjaali vase ja tina ostmiseks siin ei leidund, siis olid ostuvõimalused piirat. Võib olla, et Eesti kiviaja elanikud aegade jooksul kolisid ära lõuna- ja hommikupoolseile, metallrikkamaile maile. Igatahes paistab, et pronksiajal elanikkude arv praeguseis Baltimais oli õige väike. Meie maa oli tagamaaks. Kokkupuutumist oli Veikslu suualaga, ja säält on pärit ehk säält on tood m. s. kõik senni teada olevad Muhu ja Saaremaa pronksiaja asjad. Nad on järgmised: pronkskirves Kaarma Tahulast (joon. 9; umb. 1700 e. Kr.), oda Muhu Viiraküläst (joon. 49; umb. 1500 e. Kr.), nuga Kaarma (Sepa kl.) Kuigu tl. juurest (teise aastatuhande alguselt e. Kr.) ja varanduseleid Anseküla Tehumardi karjamaalt (joon. 4; umb. 900 e. Kr.). Viimaks mainitu sisaldab katkiseid asju, nähtavasti riistadevalaja tagavara-ladu. Huvitav on see leiukoht Sõrve sääre põhjapoolses otsas. Oletetavasti on Sõrve sääre olnud tookord väinaga eraldet suurest saarest ja sellest väinast läbi on läind kauplemistee läänest hommikupoole. Kahjuks ei tunta ka seda leiukohta täpsemalt.

Pronksiajast on arvatavasti ka mõned hauad, need aga ei ole pak-kund leide, pääle ühe kalme Jamaja Kaunispääl, nõnda et nende pronksi-aegsus osalt ei ole kindel. Nad on kaht liiki. Ühed on sipelgapesa taolised kihihunnikud (vta joon. 48), mille all surnu on lamand, põle-tamata, ehk võib olla põletetult, nagu kombeks oli naabrimais pronksiaja lõpul. Kiviaja hauad olid täitsa maa-alused. Pronksi-aegseis jälle on monument pääasi. Need edustavad üle mere tulnud võõrast mõju ja on ka Eesti maismaal õige haruldased, piirdudes pääasjalikult Tallinnamaa rannaga. Saartelt tuntakse neid Jamaja, Türju küla mailt, siis Tagamõisa Sepise küla ligidalt ja Sihi vaba-dikukoha juurest kui ka Muhu Kallaste Üügu pangalt. Mõned üksikud sarnased hauad on veel puudutamata ja neid tuleks kaitsta. Aardeid neis pole.

Teine haudade liik on n. n. kivikasthauad, mis eelmistega ühen-duses esinevad Eesti maismaal ja ka saartel. Neis on mõnikord osalt maasse kaevet, tihti aga ka maapinnale serviti paigutatet paas-

plaatidest teht kast. Ka laeks on kiviplaadid. Surnu on põletamata. Panused puuduvad või on kasinad. Panuseid on senni teada ainult ühest Jamaja Kaunispää kalmest, kust on leit kaelvõru, spiraalkäsivõru, potitükke, mis lubavad selle haua määrata umb. 500 a. e. Kr. — nii siis umb. pronksi- ja rauaaja vahelisse üleminekaega. Seega on vist ka teised sarnased kalmed pärit umbes pronksiaja lõpult või rauaaja algult.

Need kivistidega kalmed näivad olevat ühenduses Ojamaaga, kus samal ajal sarnaseid esineb. Siimaani on neid muinasjäänuseid konstateerit järgmised: Mustjala Selgase küla juures kroonumetsas, Kihelkonna Lümanda vene kirikust umb. $\frac{1}{2}$ klm. põhjapoole (vta. joon. 20; säääl on lahti teht 4 sarnast kalme. Kastid olid madala kivi-hunnikuga kaet), Tagamõisa, kuski Sepise küla ümbruses ja Sihi vabadiku koha juures (vta ülal) ja siis veel Kehila tee haru kohal; Jamaja Kaunispää mõisa maal (vta joon. 5).

Saarte **vanemast rauaajast** on meie teated õige puudulikud. Silmas pidades seda, et Eesti asustus ajal enne 500 p. Kr. on piirat maa idaosaga — Võru-, Tartu-, Viljandimaa ja Tallinnamea Narvast Hageri ja Keilani — on võimalik, et maa lõpulik, päris kolonisatsioon, mis tähendab praeguste eestlaste eelvanemate uut siiatulekut hommikupoolt ja püsiva põlluharija asustuse pärisalgust, veel ei ulatund Läänemaale, Pärnumaale ja saartele. Halb maa ei avatle kui on paremat saada, ja kauplemistee Väina jõe mööda oli veel ülesleidmata. Läänemere läänepoolsete maade vaade oli pöörd lõunapoole, Veikslit mööda Mustale merele ja Oderit mööda Rooma riigi poole. Teiselt poolt aga olid Baltimaad kultuuriliselt Ida-Preisimaa tagamaaks, ja ühendus sellega on vist sündind osalt ka merd mööda. Nii ei ole see ühendus vist võind Saaremaad jätta puudutamata. Perioodi lõpul on saartel näha Ojamaa mõju. Sääält on tulnud Lääne-Saaremaale riistu, võib olla ka elanikke. Et leiud algavad alles umb. 400 ümber p. Kr., siis näib, kui oleks alles sel ajal hakand Saaremaale tekkima püsivam asustus, mis tihedaks sai siiski alles nooremal rauaajal.

Kõnesolevast ajast tuntakse järgmised tähelepandavamad leiud Saaremaalt: Põidest üks sümmeetriliste otsadega sõlg (see vahest Saikla külast?), samast ajast on Kaarma Sepa kl. üks tuluskivi (?), Kihelkonna Pajumõisast haudleid, milles 2 odaotsa, üks tuluskivi ja nuga (umb. 400 kunni 450 p. Kr.), ja 1 tuluskivi Odalatsist. Valjalast on Tõnja kl. maaalusest kalmistust, kust midu saad leide hilisemast rauaajast, leit varem rauaaja luust kamm. Kaugelt on tulnud siia — üle Ojamaa või Ölandi — 2 bütsantsi kuldraha, teine Väikse-Filsandi saarelt, teine Pajumõisa ligidalt. Need on lööd 408—455 vahel p. Kr., ja moodustavad osa neist suurist maksudest, mida germaanid võtsid Ida-Rooma keisritelt lubaduse eest mitte nende kallale kippuda, ja mis siis voolasid sugulasrahvaile põhjapoole, iseäranis Ojamaale.

Ka vanemaid rahu tuntakse Saaremaalt, kuigi nende leiusuhed on väga ebamäärased. Mineva aastasaja algusel on J. W.

v. Luce korjand 30 rooma raha, Saaremaalt pärit, see teade siiski kindel ei näi olevat. Teised rooma rahad on: Pöidest üks Antoninus Piuse raha; Kaarma Piilast: Constantinuse raha; Kuresaarest: Panormose raha; Muhust määramata rooma raha. Leiukoht on neil kõigil tundmata. Kõik need leiud on seepärast kahtlased, hoolimata sellest, et Läänemeremailt muidu rooma rahu kindlasti on leit, m. s. Eestist (näit. Puhja Ulilast ja Räpinast). Esimesel 3-el aastasajal p. Kr. oli rooma mõju Euroopas õige tunduv, ja Eesti suhtes olid vahetalitajaiks need ida-germaani rahvad, n. n. gootid, kes elasid Veiksli jõe suus. Säält läks suur kauplemistee otse Donau jõeni, Wiini lähedusse, kus Carnuntumi linn oli selle kauplemise keskkohaks.

Keskmisest rauaajast või rahvasterändamisajast on saartelt esialgselt väga vähe leide. Sellesse aega kuuluvad vahest ülalmainit kuldrahad Kihelkonnalt, mis tulnud, nagu öeld, vist Ojamaalt; säält samast on vahest pärit üks n. n. sõrmsõlg (joon. 21), leit Kihelkonna Lümandalt; siis on kindlasti Ojamaalt pärit üks rihmajagaja, mille Holzmayer välja kaevand Kihelkonna Kurevere kalmistust, ja mis on pärit 650 ümber p. Kr. Edasi on keskmisest rauaajast teada veel üks hiline, valat pingega ambsõlg Pöidest (joon. 17:5) ja samasuguse katkend juba mainit Kurevere kalmistust. Selle aja algule kuuluvad ka 2 rinnanõela Pöidest (vta joon. 1:21). Kõnesoleva ajajärgu lõppu kuulub üks kalmeleid Muhust Mäla külast, milles nõelu (üks pildistet joon. 1:22), odaotsi jne. On tähelepandav, et nii suur osa Saaremaa riistade hulgas ajal 400—800 p. Kr. on pärit Ojamaalt. Olgugi, et neid on esialgu liig vähe suuremate kultuuriliste või muude järelduste tegemiseks, on huvitav, et Ojamaa mõju, mis hilisemal rauaajal nii suurt osa etendas, saab juba nüüd Saaremaal tunduvaks.

Saarte päris õitseage aga langeb kokku **noorema rauaajaga**, umb. 900—1200 p. Kr. Siis on saared õige tihedalt koloniseerit: kalmistuid on väga palju, sellest ajast on maalinnad ja vist ka ohvrikivid.

Kultuuriline tagasein sellele nähtusele oleks järgmine: Hilisemal rauaajal on asustus levind üle Eesti, ka üle selle varem elanikest tühjade lääneosade ja saarte. Meie ei tea veel, kust poolt on tulnud see kolonisatsioon, aga mõned märgid osutavad Tallinnamaa randala poole. Kolonisatsioon on pääasjalikult sündind n. n. viikingite ajal, umb. 850—1000 p. Kr. Tol ajal olid Skandinaavia maad, juhit kauplemisest ja saagihimust, lähemate ja kaugemate aladega õige elavas aktiivses läbikäimises. Üks suur kauplemistee läks Väina jõe mööda Hommiku- ja Kesk-Venemaale, kus viikingid — nagu selle aja rändajaid skandinaave nimetatakse — puutusid kokku Hommikumaade kauplejarahvastega ja nende toodetega. Tooteist olid esimese järgu tähtsusega hõbe ja hõbeasjad: araabia rahad, võrud jne. Sassaniidi taimornamendid või -ilustused, kaalude süsteem ja mitmed üksikud riistade vormid leidsid nüüd oma tee Läänemerele. Saaremaa oli selle suure tee ääres, mille lõpp-punktis oli

Ojamaa saar. Ojamaalt on leit m. s. umb. 20.000 araabia raha, lööd a. 800—1000 vahel p. Kr. ja sarnaseid rahu tuntakse ka Saaremaalt, tihti suurte peiduleidudena. Saaremaalt leitakse seega puhast Idamaade tööd, leitakse aga ka puhast Ojamaa tööd, kuna ju kauplemine loomulikult sündis vastamisi. Umb. a. 1000 ümber jäi Skandinaavia kauplemine hommikumaadega seisma või vähenes, sest et

Joon. 3. Noorema rauaaja leidude levimine Eestis

Kaardile on tähendat mustade märkidega kõik senni Eestist teada olevad kalme- kui ka üksikleidud.

Oriendis hõbeda kriis tekkis ja seega ei olnud enam säält saada kõige soovitamamaid riistu. Kauplemine pöördus läänepoole, aga Läänemere rannad ja nimelt Saaremaa säilitasid vana ühenduse Ojamaaga. Kultuuriliselt oli siiski vahekord juba teine. Saaremaa ei olnud enam etapiks Ojamaa ja Idamaade vahel. See oli üks lõpppunkt, kuhu Ojamaa mehed omi riistu müüsid, kus neid iseseisvalt edasi arendeti ja kust ka aktiivne vool läänepoole, Ojamaale ulatus. Sellest räägivad Skandinaavia muinasjutud, samuti muinasleidud Ojamaalt ja Eesti saartelt kui ka maismaalt.

Kaardile joon. 3 on punktidega märgit hilisema rauaaja leiud Eestist. Nagu näha on neid palju üle terve ala, kuid iseäranis tihedalt Saare- ja Muhemaal, mis tõendab selgesti tolle aja elu intensiivsust saartel. Ülestähendat on ka üksikleidud, kuid nende arv on väike. Suurim osa kujutab kalmeleide arvurikaste riista-

dega iga punkti kohta. Punkte tuleks rohkesti juurde, kui üles-tähendada ka kalmistud, millest leide veel pole teht (vta raamatu lõpul kaart III), ja maalinnad, kui ka teised noorema rauaaja liikumata, leidudeta muinasjäänused. Aga üldpilt jääks samaks: tihe kolonisatsioon, levind üle maa. — Eraldi olev Sõrve säär paistab kehvem olnud.

Saarte noorema rauaaja kalmistud on kaht liiki: madalad ümarikud kivivared (vta joon. 25), mis esinevad harilikult kümnete kaupa rühmades¹⁾, või kollektiivsed madalad künkad mõnekümne meetri laiuse ja pikkusega, milles üksikuid haudu pole võimalik eraldada (vrld. Kihelkonna Lümända-Leedri Kabeliväli joon. 22). Eelmissed on arvuliselt valdavas ülekaalus. Nagu kirjeldusist näha, on need 5—6 m. läbimt., $\frac{1}{2}$ m. kõrged harilikud ümarikud kivi künkad karjamaail ja põldudel. Neis on tavalisest kiviprügitus nagu uulitsal, ja kivide vahel ning all, maa algupärasel pinnal, on surnu põletet kondid ühes temale hauda kaasa ant riistade jäänustega. Ka riistad on tihti olnud tuliriidal ja siis põlend ja suland, iseäranis hõbe ja pronks, millest harilikult tehti ilustused ka rauaajal. Surnu matmine põletamata oli võrdlemisi haruldane. See võttis ristiusu mõjul siiski aegamööda maad ja nii tuntakse saartelt üksikuid laiphaudu²⁾ nooremast rauaajast, nagu: Kaarma Laadjalast, Kihelkonna Lõhetumast, Muhu Viiraküläst ja Jaani Saluküläst. Ka neis on surnu maet täies varustuses, ülikonnas ilustustega, töö- ja tarberiistadega. Senni ei ole võimalik järeldada, et oleks ajalist, kultuurilist ehk etnograafilist vahet nende erisuguste haudade ja neis esinevate kommete vahel. Kollektiivkalmistud on Lümända, Ilpla, Oriküla.

Inventaar on kollektiiv-kalmistuis rikas. Nii on näiteks Lümändal, mis Saaremaa kalmistuist tähtsaim leidude suhtes, kus aga pole teht teaduslikke väljakaevamisi, vaid ainult asjaarmastajate ja varanduseotsijate poolt, leit ja muuseumitesse saadet m. s. 7 mõõka või selle osa (vta joon. 23, 24), 12 oda, mille hulgas toredaid eksemplaare, 7 kirvest, 12 hobusuurauda, 35 sõlge, 70 kaelja käsivõru, 30 sõrmust, 8 nõela, 50 vööilustust, hulkade kaupa keede osi, 1 kaalud, 10 hõberiiista, 4 vikatit, 19 nuga, 14 needi jne. Matmise kommete suhtes on tähtsad needid, nähtavasti mälestused sümbolistlikust surnu põletamisest lootsikus, teekonna jaoks tulevasse ellu, nagu see Skandinaavias oli kombeks. Väga palju lubavad need, nagu ka Lümända muud riistad, üllatusi uurijale, kes hakkab kord Saaremaa rauaaga üksikasjaliselt uurima.

1) Niisuguseid tuntakse üldiselt ka m. s. Ojamaalt. Seevastu on nad tundmatud Eesti maismaal, pääle Läänemaa ranna, ja on seega siin läänepoolse kultuuri mõju, kuigi mitte immigratsiooni tagajärg. Paistab nagu ka Tallinna maal, Keilas (prl. G. Nigul'i kirjeldus Ark. Kab. antikv.-top. arkiivis) oleks selle taolisi madalaid kivivaresid.

2) Laip — surnukeha, saksakeeli Leiche. Laiphaud = niisugune haud, millesse surnukeha maet põletamata.

Individuaalhaudade inventaarist olgu näiteiks järgmised: Kaarma Ōha ja Keskvere vahelises (Piila) kalmistus (vta lhk. 19—20) uuris läbi 3 hauda 1870-il aastail B. Holzmayer, kel on see au, et ta suurima osa Saaremaa teaduslikul otstarbel toimetet kaevamisi on teind¹⁾. Esimesest hauast leiti rauast oda, mõõga tupeots, 2 hoburaudsõlge (sarnaseid on pildistet joon. 1:9, 14, 16 jne.), pronksspiraale riiete küljest, pronksist käsi- ja kaelvõrusid ja vööilustusi, 2 ümargust hõbesõlge, hõbesõrmus, 2 raudkirvest ja araabia (sama-niidi) raha, lööd a. 895 p. Kr. Haud on siis umb. 1000 a. vana, see on jalamehe-sõduri haud, mitte ratsamehe.

Muhu Rintsis avas Holzmayer 1872. a. 2 hauda, kuhu olid maet naised ja mis ehituse suhtes eralduvad teisist. Need olid madalad raunad, mille äär oli selgelt kiveringiga piirat. Kalme keskel oli põhjas neljast kivist moodustet ristitaoline kujus, mil olnud tuleriit. Asjad leiti koos ja on ilma põletamise jälgedeta. Need olid: kaelaehe pronksspiraalest, ripatsena 6 orneerit hõbeplatti, lihtne hõbedast kõrvarõngas, rõngakujuline hõbesõlg, hoburaudsõlg pronksist, 72 rõngakest ja spiraali riiete küljest, keekatkend, varrasahelik, vööilustus, 2 ripandluku osa, hõberipats ja anglosaksi raha, kuningas Ethelredi lööd (978—1016). Haud on siis umb. 900 a. vana.

Huvitavad on veel haudleiud Muhu Kantsist (lhk. 132) ja Viiraküläst (lhk. 133, riidetükidega).

Saarte aareleidest esitetagu ka paar näidet: Kihelkonna Lümända mõisa kaevu parandamisel leiti 1889. a. savipott, milles oli hulk anglosaksi, saksa ja araabia rahu, siis 2 hõbespiraalsõrmust ja 2 hõbetükikest.

Valjala Koksi küla Hansu talu aiast leidis peremees a. 1907. (?) savipoti laia kivi alt arvata 1 jala sügavuselt maast. Potis oli umb. 20.000 väikest hõberaha keskaja alguselt, 13. aastasajast, m. s. enne tundmata rahu Skandinaaviast. Suurem osa rahadest on, kahju küll, kaduma läind, aga Valjala õp. hra G. Pundt, kes suur muinasaja harrastaja, oli osalt juba saand need ära määrata.

Üldiselt on noorema rauaaja inventaar saartel õige rikas. Joon. 1-sel on kujutet mõned tüübilised riistad. Tolle aja elaniku ülikond oli villane, pronksspiraalidega ilustet (Muhu Viiraküläst,

¹⁾ Kirjeldus Verh. GEG X:2 (=Osiliana III). Holzmayer kirjeldab sääl omi kaevamisi järgmisis kohtades: Kaarma Laadjalas, Piilas ja Loonas, Kihelkonna Pajumõisas, Kureveres ja Tagamõisa ümbruses, Muhu Viiraküläst, Kantsis, Mäläs ja Rintsis. — Pääle tema on kaevamisi ette võtnud: krahv C. Sievers 1877. a. Tagamõisa ja Kurevere alal, 1889. a. G. Loeschke, R. Hausmann ja teised Oriküläst (SB. GEG 1889:122—129); 1895. a. R. Stackelberg ja S. Bogojavlensky muinaslinnus ja 1897. a. hra Freundlich Lümäandal. Siis on õp. Kerg kaevand mitmel pool Käräla kihelkonnas ja Kaarma läänepiiril, kui ka parun B. Toll Kihelkonnal; juba 1836. a. on parun Buxhoevend kaevand Paju mõisa juures. 1921. a. kaevas nende ridade kirjutaja Valjala Tõnjas. Suvel 1922. a. avasid selle raamatu kirjutajad üllõpilased paar hauda Mustjala Selgasel.

vta joon. 51). See oli kinni kaela kohalt sõlega. Sõlg oli pronksist ehk hõbedast hoburaua kujuline (vta joon. 1:7—9, 11, 14, 16), missugune vorm on üldine lääne-soome hõimude alal. Saartel esineb tihti sellest variant, rõngal on keskel pahkus (1 muhk) ornamentidega, millest kahelpool sõle kaargi on sümmeetriliselt orneerit. Selle pahkuse küljes on vahel veel ristikene (vta joon. 1:9, 11). Viimane ilustus on Ojamaa mõju. — Pääle hoburaudsõlgede tuntakse Saaremaalt veel üks kilpkonnsõlg (vta joon. 17:3), mis on tüübiline liivlaste ehe; niisuguseid on leit Väina ja Koiva jõgede orust. Riidehoidjad praktilise ja ilustamise otstarbega olid veel nõelad (vta joon. 1:26, 17). Neil on pää kolmnurga-, risti- ehk kaksikristi-kujuline (eesti tüüp). Tuleb ka ette rõngakujulise pääga, milles rõngas toredalt hõbetraadiga mässit. Nõelad on naiste ülikonnist, kus kinnitasid rinda ehtiva kee riiete külge. Keed (vta joon. 17:1) seisid koos mitmest ketist, millest kalmis on palju jäänuseid, ja olid moodustet ühest ehk kõrvuti kahest väiksest rõngasülüst. Tuleb aga ka ette päris soome-ugri kette, mil lülideks suur rõngas ja siis järgneb üks ehk kõrvuti 2—3 pikka pronkstraadiga mässit varrasahelat. Neis rippus tulusraud, vahest ka nuga toredas pronksiga päälisset tupes (vta joon. 12). Päris kee küljes rippusid erisugused ripatsid, m. s. rahad, selleks puurit augu või teht aasa abil.

Muid naiste ilustusi olid kõrvarõngad (haruldased; vta joon. 1:23), kaelvõrud (ka mitte iseäranis harilikud) ja siis üldiselt käsi- võrud (vta joon. 1:1,5) ja sõrmused (tihti spiraalsõrmused). Kas pääehetena olid tarvitusel vahrud, sellest ei ole tunnistusi.

Naiste tööriistu tuntakse vähe. Selle asemel tuntakse meeste tarbeasju rohkem. Kirved on nelja tüüpi. Neist on pildistet üks joon. 1:27, mis on Kesk-Venemaal üldine. Relvad ehk sõjariistad on aruurikkamad kui Eesti maismaal ja nende hulgas on Eesti kõige ilusamaid ja toredamaid muinasleide. Kõik saarte 40 mõõka või nende osad on kahe teraga. Kahel Lümända eksemplaaril on teral mütoloogilised pildid (vta joon. 24). Need on franki tööd ja on omandet üle Ojamaa saagina või ostuteel. Käepide oli orgaanilisest ainest või pronksist. Paar toredat tükki on Lümändalt (vta joon. 23) ja Valjalast. Ka need on vahest Skandinaaviast pärit. Säälsete meistrite tööpajas on teht ka mõõgatuppede otsailustused (vta joon. 1:4 ja joon. 50), saartelt 11 t., Eesti maismaalt ainult 1. Veel on Rootsi, täpsemalt Ojamaa, tööd ilusad odaotsad putkega, mille putk kaet õhukese hõbelehega, millele musta niellooga skandinaavia loomade pilte on joonistet (vta joon. 26, 55, aga ka joon. 10; niisuguseid on saartelt 7 tükki). Need on valmistet u. a. 1000 p. Kr. — Teisi sõjariistu on 2 (5?) nooleotsa, mis ülepeä selle aja Eesti kultuuris on haruldused. Kilpidest on üks — nüüd kaotsi läind — kübar¹⁾ olnud Kuresaare muuseumis.

Mis puutub nende riistade üldiseloomu, siis on see sama kui Eesti maismaal, osalt ka Soomes ja Põhja-Venemaa soome-ugri

¹⁾ kilbikübar — rauast pajakujuline kübarakene, millega kilbi esiküljelt kaeti kilbi keskel olev auk, milles oli kilbi hoidmiseks pide.

alal. Osalt on muidugi ka lokaliseerund vorme; näit. kee, joon. 1:20, kuudisetaoliste vahelülidega esineb pääasjalikult saartel ja harvalt Eesti maismaal. — Rootsi mõju on muidugi palju, aga see selgub sellest, mis öeldi lhk. XVII ja XVIII. Rootsi oli Läänemerel mõõduandev maa sel ajal. Rootsi asundusi viikingite ajalt aga saartel ei või konstateerida. Ehetena esinevad rootsi riistad harva, mitte domineerivatena, nagu oleks loomulik kolooniais. Elanikud olid seega eestlased. Väga huvitav on just rootsi relvade arvurikkus. See illustreerib hästi paavstide bullades tihti korduvat kahjatsust: kaupmehed müüa paganatele relvi, mis neile hõlbustavat kristlasile kallale tungida. Ja meie teame, et ajaloo algusel, 700—900 a. tagasi saarlased olid viikingisõitudest loobund Skandinaavia rahvaile, tunt ja kardet meriröövlitena. Ka Skandinaavia, Upplandi ruunikividel räägitakse tihti sõjalisest üritusist Eesti.

Sõjalisest ja ühiskondlikust tugevusest saartel kõnelevad ka maalinnad ja ohvrikivid, missuguseile siin lõppeks mõned sõnad pühendan. Üksikasjalikke teateid leidub järgnevas kirjeldavas osas.

Saarte maalinnad on kaht tüüpi. Suurem osa on n. n. ringvallid (saksak. „Rundwalle“). Võrdlemisi tasasele maale — sest Saaremaal mägesid pole — on kokku kuhjat kõrge ringikujuline vall, vrdl. joon. 14, 44 jne., kividest ja mullast, pääasjalikult aga mullast. Arvatavasti oli vallil veel puust rinnakaitse ja võib olla, et selle lisaks oli veel ka pihttara, palissaad. Valliga ümbritset alal, mis maapinnast kõrgemal, oli harilikult üks ehk mitu kaevu, vee saamiseks linna piiramisel. Majasid arvatavasti ei olnud, kui oli, siis igatahes mitte kivist. Kaitseväed olid varustet kividega, lingudega, odadega jne. Tulirelvad olid muidugi tundmatud, ja linnad olid väga tugevad strateegilised punktid. Valjala ja Pöide maalinnul oletetakse eelfordid, „Tugimäed“ olnud, kuid kahjuks on see veel täpsemalt uurimata. Sõjaasjatundjail oleks siin suur ja huvitav tööala. Maalinnade uurimine on veel alles algusel. Kaevamisi on küll natuke toimetet: m. s. Valjalas ja Muhus. Muhu kantsist, mis suuremalt osalt hävitet tammi ehitamisel üle Väikse Väina, on leit m. s. suur hõbe-peiduleid vallist (joon. 53), peidet 1227 a., millal kants langes sakslaste kätte. Kantsi valdavad mõõdud annavad tunnistuse imestetavast ehitajate võimsusest ja julgusest.

Saarte maalinnade teist tüüpi edustavad Pidula ja Mustjala maalinnad (vta. joon. 28, 36). Neil on kahekordsed, kividest, ringikujulised vallid ja need linnad on väiksed. Võib olla, et need on rootsi viikingite juhuslikud kaitselinnad. Analoogiaid näikse Ölandi linnad pakkuvat. Teisil mainit maalinnul jälle on vastandeid Eesti lääne-osis, Latvias ja Kirde-Saksamaal, kust see tüüp Baltimaile on tungind. Soomes ja Skandinaavias, kui ka hommikupoolel soomeugri alal puudub see. Seda tüüpi maalinnade iga ei või olla varem kui 800 p. Kr., võib olla, et nad on paar aastasada nooremad.

Ohvrikivide aeg ei ole täpselt määrat. Nende arv saartel on 13 (16?). Kuna nad esinevad noorema rauaaja teiste muinasjäänuste ligidal ja et nende traditsioon elab veel rahva seas, siis võib oletada

nende kuuluvust hilisemasse rauaaega. Rahvas peab neid veel paiguti pühaks, toob neile ohvreid. Nad on nagu altarid, mille all elavad vaimud, kes inimesele abiks võivad olla. Neid tuntakse m. s. Eesti maismaalt 88 (114?) t., siis Soomest ja Läänemere läänepoolseist maist. Venemaal on nad peaaegu täitsa tundmatud, ja usuline vool, millest nad tunnistuseks, on läänepoolt ulatund Eestisse. Päriskodu on neil Vahemere mais, m. s. Palestiinas, kus nendel on ohverdet surnute vaimudele toitu ja sööki. Saartel on kuulsaim Tumala ohvrikivi (joon. 40) ja Kurevere mitmed kõrvuti olevad kivid (joon. 29). Viimaks mainit kohas oli vahest omal ajal tähtis tsentrum ja sadam.

Ja nii oleme oma kirjeldava ülevaatega lõpule saand.

Saarte paganuse aja lõpul võrdlemisi rikas kultuur ja selle tugev rahvas sattusid saksa vallutajate alla. Rahvas kaotas oma välimise iseseisvuse ja ka omad töötamise võimalused. See ühiskondlik, tahaks ütelda, riikline kord, mille tunnistuseks on valdavad maalinnad ja teiseks kroonika kirjeldused, see purusteti ja häviteti. Vaba ja üritliku rahva asemel oli nüüd orjarahvas, kel ainult väiksed loomise võimalused olid. Alles meie uus vaba aeg annab elanikele jälle need võimalused kätte, mis nende esivanemad kaotasid 700 aasta eest. On loota ja oodata, et uus kultuur uhkuse ja arusaamisega vaatab vana aja suurte saavutuste pääle, edendades nende uurimist ja tundmaõppimist.

*

Järgmises on kihelkondade kaupa esitet, mis meie praegu Saaremaa ja Muhu eelajaloolisist aegadest teame ja tunneme. Kirjeldajad üliõpilased reisisid suvel 1922. a. ülikooli stipendiaatena: Alice Karu (Püha ja Valjala), Hilda Laur (Anseküla, Jamaja, Jaani), Ferdinand Leinbock (Kaarma, Karja), Harri Moora (Kihelkond), Aleksander Tiitsmaa (Muhu, Pöide), Teodor Vaas (Kärkla, Mustjala). Materjaali ühtlustamise ja redigeerimise töö on teind H. Moora. Ülevaatekaardid raamatu lõpul on joonistand üliõp. Rich. Indreko ja A. Mõtus.

Sõrve poolsaar

Anseküla ja Jamaja kihelkond

Kirjeldand Hilda Laur

Sõrve poolsaar, mis moodustab kaks kihelkonda — Anseküla ja Jamaja — ulatab umb. 40 klm. pikuse, kohati päris kitsa ribana merde. Kõige laiem on poolsaar Torgu ja Mäepää külade kohal, kus laius ulatab kunni 18 klm., kõige kitsam Salme jõe juurest — laius ainult umbes 2 klm. Maapinna ehituse poolest ei lähe Sõrve lahku teisist Saaremaa kihelkonnist — ta on madal lausikmaa, mis Mõndu ja Koltzi vahel kunni 27 meetrini merepinnast tõuseb. Maapind on liivane, väga kehv ning kivine. Rand on võrdlemisi sopiline, osalt kõrge ja kaljune, mis isärannis poolsaare lääneosa kohta maksev on. Siin oleks tähelepanemiseväärt Ohesaare pank samanimelise küla juures Jamajas, ning Kangutoma kõrge kallas Anseküla kihelkonnas. Sõrve ainus jõgi on Salme jõgi, poolsaare põhjaosas. Ta mõlemad otsad on merega ühenduses; jõgi on praegu täis kasvamas.

Rahvajutu järele on Salme jõgi vanakurja kaevet, kel on olnud kavatsus Sõrvet muust Saaremaast lahutada. Tõll on aga appi kutsut, kes siis ka vanakurja tööd on takistand. Samuti on vanasti, kui jõgepidi laevadega veel sõideti, jõesusus

Joon. 4. Pronksiaja leiud Tehumardilt
Asjad on kõik katki. Vta lähem seletus lhk. 3.

mereröövlid pesitsend — siit olnud neil kerge poolsaare ühele kui teisele poole pääseda.

Metsade poolest on Sõrve poolsaar üks rikkamaid Saaremaal, iseäranis Jamaja kihelkonna keskosas. Säilund on siin ka puud ja taimed, mis muidu meil puuduvad. Nii kasvab Sõrve metsades jugapuu, luuderohi (*Hedera helix*), ning käpalised taimed. Haruldased ka kui kesk-Saaremaal on kuivad kadakased nõmmed.

Arkeoloogiliste mälestusmärkide poolest on Sõrve vaene, iseäranis tema põhjapoolne osa — Anseküla kihelkond.

See on ka osalt arusaadav, sest et veel kiviajal on Anseküla kihelkonna suurim osa olnud mere all (vta kaart joon. 2.) Jamajast, mille keskosa tol ajal oli saar, on üks riist, nimelt õnesteraga talv lide (?) külast.

Ka pronksiajal oli nähtavasti Sõrve muust Saaremaast enam vähem laia ja sügava väinaga eraldet saar. Siit sõideti vist vabalt laevadega läbi, nagu ülemalood rahvajuttki näikse mäletavat, ja oli see väin vist merel sõitjaile kaupmehile tähtis. Vahest on sellega ühenduses Tehumardilt saad huvitav pronksiaja leid (võrdle prof. Tallgreni sissejuhatus). Pääle selle on teada Jamajast mõned pronksiaja kalmed, millest iseäranis üks Kaunispää kalmist on see-poolset tähtis ja huvitav, et see on Eestis senni ainukene, mille aeg selles olnud leidudega on kindlasti määrat (umb. 500 e. Kr.) ja mis seega aitab määrata ka teiste sarnaste kalmede vanust.

Rauaajal ja nimelt selle viimasel järgul, millest ainult on siit leide, paistab ka kõrgem lõunapoolne varem asustet ala elanikkude poolt enam eelistet kui madalam põhjapoolne, sest kalmed, mis tunnistavad kindlat asustust, hoiduvad enam Jamajale ja lõunapoolsesse Anseküllä. Nii kivivared Karuste karjamaal, lõhut kalm „Tiidumägi“, Haimri kl. kalm, mis kuuluvad sellesse aega.

Ajalt ebamäärased on „Suure Tõllu haud“ Hirmuste külas ning „Kalmulinna haud“ Vintril.

Anseküla kihelkond

Kiviajast

leide ei tunta.

Pronksiaeg

Kalmed:

Kalm, *ak.* Lõo küla Otsa tl. heinamaal (krt III:46^a); Otsa talust umbes $\frac{1}{4}$ klm. lõunas.

Kalm on ehitet maapinnale asetet 25—30 cm. suurustest kividest ilma mullata. Keskele on karjapoisid kaevand kaks, ligi meetri sügavust auku. Ennem olnud vare keskel ümargune pooleli täis-

vajund avaus, mille poisikesed täis toppind. Vare on 1¹/₂ m. kõrge. Selle välimuse järgi võiks seda pidada pronksiaja kalmeks, mis aga kindel ei ole.

Üksikleidud:

Pronksasjade leid, *lk.* Tehumardi kl. karjamaa (krt II:20). Muud lähemat leiukohast ei teata.

Leid sisaldab (vt. joon. 4): 1) hingega lahtikäiva kaelvõru lukkosa; 2) kolm putkega odaotsa katkendit, mille leht on ilustet soontega ja ümarguse hambulise ornamendiga; 3) odaotsa katkend teravovaalse läbilõikega ja väga madala harjaga; 4) püenoa katkendid; 5) mitmesugused ebamäärased pronksikatkendid. Leid säilib Kur.

Ebert, Präh. Ztschr. 1913, lhk. 525. — Hausmann: Übersicht lhk. 10, nr. 15—10, lhk. 11, nr. 17—18. — Tallgren: Zur Arch. Eestis lhk. 75.

Noorem rauaaeg

Kalmed:

Kalm, *ak.* Kaimri kl. maal (krt III:48), maantee ääres paremat kätt Kuresaare poole minnes, peaaegu Alliku tl. vastas.

Kalm ei moodusta mingisugust küngast; kaet on ta suurte põllukividega, mis nähtavasti liigutamata. Ümberkaudsete põldude all olevat ala kutsutakse „haudadepäälseks maaks“ ning rahvajutu järgi on sinna vaenu ajal palju inimesi maet.

Kalmega on seot muinasjutt pulmalistest, kes vastamisi sattudes teineteisele pole tahtnud teed anda. Tapeluses langend kõik pulmalised ning muutund kivideks. Keskmine lai kivi olevat pruudikirst.

„Lüllihauad“ (ka „Kõrbevaredeks“ kutsut), *ak.* Kaimri kl. Kuke tl. heinamaal (krt III:47).

Kalmede all olnud ala on paarikümne aasta eest põlluks teht, nüüd aga uuesti maha jäet. Kündmise juures tulnud maast „munakujuline“ hõbedaga graveerit mõõga nupp, mis hiljuti veel alal olnud. Heinamaa endiste kalmede kohal on praegu veel künkline.

Kivikalm („Suurvare“) *ak.* Kaimri küla Kuke talu heinamaal (krt III:46), mitte kaugel eelmainit „Lüllihaudadest“.

Kalmel kasvavad puud. Kaet on ta väiksete kui ka suurte kividega. Suuremad on nähtavasti enam serval olnud, kuid ehituste jaoks ära veet. Kalme kõrgus on umbes 40 cm.

Üksik- ja rahaleidud:

2 hoburaudsõlge, *lk.* Lõmala kl.; muud leiukohast ei teata.

Üks säilib Berliinis Mus. f. Völk. II: 7294; teine, mis säilib CM nr. 1422, on fatsetteerit nuppudega.

RK. 734.

Rahaleid, *lk.* Lõmala kl. Rahad leit 1845. a. mustrohelistes potis kivi alt. Osa leiust osteti Kuresaare muuseumi.

Leid sisaldas üle 200 araabia, 8 anglosaksi, 7 bütsantsi, 19 saksa raha ja hõbeilustusi, mis kaotsi on läind.

Марковъ: Топогр. клад. вост. мон. № 124.

3 hoburaudsõlge, lk. Tiirimetsa kl.; lähemad leiuteated puuduvad.

Kaks neist säiluvad Berliinis Mus. f. Völk. II: 7295 ja 7296; üks on CM nr. 1423, viimasel fatsetteerit nupud.

RK. 734.

Hoburaudsõlg, lk. tundmata (kustki Anseküla kihelkonnast).

Säilub Riia Toommuus. tahv. 97.

RK. 736.

Ajalt ebamäärased muinasjäänused

Matusekohad ja rahaleiud:

„Suure Tõllu haud“, ak. Hirmuste kl. Jaagu tl. metsas (krt III:45) tee ääres, mis Tiirimetsalt Hirmustele viib; sama tee ääres asuvast Koordi talust umbes 200 m. kaugel.

Haud olnud ennem kõrgem küngas, nüüd ei eraldu ümberkaudsest maast, mis kõik on künkline. Haul kasvavad männid. Suure Tõllu hauda on mitmel korral käid kaevamas, juba umbes 40 a. eest, samuti ka hiljemini — mida tõendab umbes poole meetri sügavune auk.

Rahaleid, lk. Kaimri kl. Põlluotsa talu juures (krt II:22).

Siin on paarikümne aasta eest olnud kruusaauk, kust kruusa võttes raha ning surnuluid välja tulnud. Mis rahad need olnud, on teadmata. Selle augu kohal on vanad inimesed „enne kallist aega“ rahatuld põlemas näind.

Rahaleid, lk. Ohtla kõrtsi juures asuv kruusaauk.

Siit on Torgu valla (?) asunikud tee sillutamiseks kruusa võtnud, kusjuures nad rahaleiu pääle juhtund. Rahad olnud väiksed osalt kuuekandilised, ning osalt aukudega. Leiust mingisuguseid lähemaid teateid ei ole, isegi leiukoht on mittekindel. Ohtla kõrtsi lähedal asub aga küll kruusaauk, mis võib olla eelmainit rahade leiukoht. Rahad on kõik teadmata kuhu jäänd.

Rahaleid, lk. kruusaauk, mis asub maantee ääres Salme sillast 130 m. Kuresaare poole (krt II:21).

Mainit kruusaaugust on umbes 20 aasta eest kruusa vedades raha leit — rahad olnud hõbedast, ning natuke vähemad kui end. vene rublad, võõrakeelsete päälkirjadega. Kruusavedajad on võõra valla elanikud olnud, ning rahad on kõik teadmata kuhu jäänd.

„Kalmulinnu haud“, ak. Vintri kl. (krt III:49), maantee ääres, mis Kuresaarde viib, maanteest umbes 10 meetrit eemal.

Kalm on lame liivakülm, üks külg järsum kui teine. Ta on 60 cm. kõrge, ning 6—7 meetrit läbimõõta. Vahest on siin mõni ajaloolise aja matusekoht.

Jamaja¹⁾ kihelkond

Kiviaeg

Üksikleid:

Kivitalv, õõnsa teraga, lk. Iide (?) kl. Lähemat leiukohast ei teata. Talv on TLEM k. r. 861:6, tulekivist, hästi lihvit.

Pronksiaeg

Kalmed:

Kalmistu, ak. Kaunispää mts. põldudes (krt II:23 ja III:51), mõisast umb. $\frac{1}{4}$ klm. ja merest ligi $\frac{1}{2}$ klm. kaugel. Kalmi on 3. Vene muinasuurija Bogojavlenski, kes siin käind kaevamas, mainib 4 kalme, mis aga vist on eksitus.

Ark. Kab. kogudest

Joon. 5. Pronksiaja paaskirst Kaunispääl

Lahti kaevet kivivare keskel on omal ajal maapinnale ehitet paasplaatidest kirst, mille põhjaks ja kaaneks olid samasugused plaadid. Sarnaseisse kirstudesse maeti pronksiaja lõpul Saaremaal surnud, põletamata; kirst kaeti põlluhunnikuga (vta pilt sarnasest Muhu Üigu pangalt)

Kalmed on ümarikud, päält näha mullast, segat väheste väikeste kividega. Jala juures on kalmel suurtest põllukividest ring ümber olnud, mille jäljed puutumata kalmel veel on selged. Kalmede kõrgus on umb. $1\frac{1}{2}$ m. Kolmest kalmest on kaks avat a. 1895.

¹⁾ Olgugi, et Jamaja kirjeldus ses raamatus tähestikulises korras alles pääle Jaani peaks olema, asetame selle siiski Anseküla järgi, kuna need mõlemad kihelkonnad oma iseloomult kokku kuuluvad ja kuna nad päälegi sama isiku poolt korraga kirjeldet.

Bogojavlenski poolt, üks on veel praegu puutumata. Avat kalmedest oli ühes selge paaskivikast, millesse oli maet surnu (vta joon. 5), selles oli ka panuseid (vta joon. 6), kuna teises ainult süsi ja konte leidnud.

Panustest võiks mainida kaelvõru, siis üks nähtavasti spiraal käsivõru, mingisugused ebamääraseid fragmendid ja savinõu tükid (vta joon. 6).

Leit asjad säiluvad Moskva Ajaloolises Muuseumis.

Трд. Предв. К. X. арх. съѣзда II:23, kus Bogojavlenski kirjeldab omi kaevamisi.

2 kalme, *ak*. Türju kl. põldudes (krt III:52) umb. $\frac{1}{2}$ klm. merest. Kalmede vahe 10 m.

Esimese kõrgus $1\frac{1}{2}$ m., ümbermõõt 55 m. Kalme külgedel korralik kivirida, tihedalt üksteise vastu asetet kividest. Olnud enne 3 kivirida, kuid kivid on ehituste jaoks ära veet. Kalme on a. 1895. Bogojavlenski kaevand.

Teise kõrgus põllupinnaga pea-aegu üks. Ümbermõõt 36 m. Kaet suurte kividega. Ka teine kalm on Bogojavlenski poolt samal aastal lahti kaevet. Leiti põletet luid ja süsi.

Трд. Предв. К. X. арх. съѣзда II:24.

Noorem rauaaeg

Kalmed ja kalmistud:

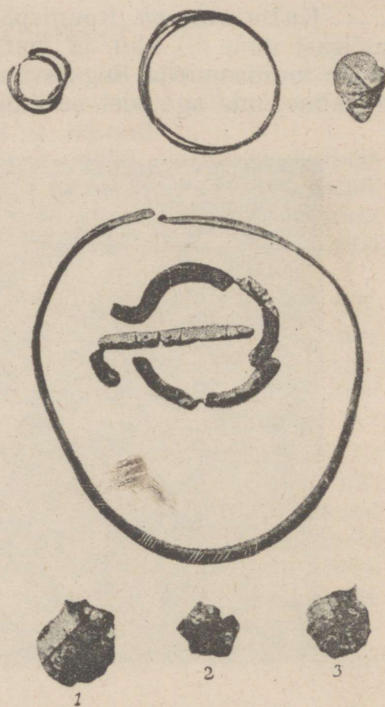
Kalmistu, *ak*. Karuste kl. Suurevere karjamaal (krt III:53). Suurevere Juhani talust umb. 250 m. E-pool.

Kalmed on kõik enamvähem ümarikud kivivared, umb. 15—50 cm. kõrged, milles väiksemaid ja suuremaid kive, kusjuures suuremad rühmituvad enam äärtele. Korralikke ringe siiski ei ole. Mainit varesid on üle 30-ne.

Kalmease „Tiidumägi“, *ak*. Karuste kl. karjamaal (krt III:54), mere ääres.

Siin olnud madal, põllukividega kaet kungas, millest leit preese ja muid asju. Patareide ehitamisel hävitet, kusjuures ei asju ega luid enam pole leit.

Kalm, hävitet, *ak*. Teesu kl., praeguse lubjavabriku asemel (krt III:50).

Ark. Kab. kogudest

Joon. 6. Leidud Kaunispää pronksiaja paaskirstust

Keskel on kaelvõru, mille lamedad otsad lõpevad haakidega, ülal pronks spiraale, all savipotitükke

Siin olnud kivikalm, mis vabriku ehitamisel hävitet, kusjuures ühes põletamata luudega tulnud esile sõrmuseid ja käsivõrusid. Leid on kadund. Kalme kuuluvus kõnesolevasse aega ei ole kindel.

Üksikleidud:

Odaots, *lk.* Torgu (end. õigeusu) koolimaja koplast (krt II:25) kraavikaevamisel.

Leiukohas on maa täisi tasane, mingit välist matusekoha jälge pole, leidja on siiski mulla sees põletamise märke ja süsi näind.

Oda säilib ERM nr. 5942, selle leht on lame, putk fatsetteerit.

Ajalt ebamäärased muinasjäänused

Hõbeasjade leid, *lk.* Jõesuu soo (Torgu vld). Rahva teatel siit umb. 80 a. tagasi tulnud välja kraavikaevamisel väga palju hõberiiistu.

Mõök ja muid vanaasju on leit Lüllil kl. Peetri tl. maalt (krt II:26) kruusaaugust kruusa võttes. Asjad teadmata kus, sest leidjad on olnud võõra valla elanikud.

Vanaasjade leid, *lk.* Torgu kl., maantee ääres (krt II:24). Üsna Kopli talu ees asuvast kruusaaugust on kruusa võttes rahasid ja pronksist kaelvõru leit. (Rahva juttu järele kullast.) Leid on ära müüd. Ühes asjadega on paljastund ka väga suure inimese luud. Hiljemini on säääl külaelanikud kaevamas käind, pole aga midagi leidnud. Ka mujalt kruusaaugu lähedalt olla luud välja tulnud.

Ajalooline aeg

Matusekohad:

Matusekoht („Katkukalmud“), *ak.* Kaunispää kl. Reinu tl. heinamaal, maantest umb. 30 m. eemal — madalad neljakandilised mullakalmed, 5—10 cm. kõrged.

Matusekoht „Puuristi männik“, *ak.* Mässa kl. (Torgu vld) — männitukk postmaantee ääres, Mässa talust umbes $\frac{1}{4}$ klm. S-sihis, kuhu vanasti surnuid maet. Maast tuleb palju surnuluid. Asju pole leit.

Jaani kihelkond

Kirjeldand Hilda Laur

Jaani, Saaremaa kõige väiksem kihelkond, asub mere ääres saare põhja rannikul.

Tähelepanemisväärilisi jõgesid ei ole, järvedest võiks mainida Järveküla järve, mis asub kihelkonna NW-nurgas ja on ühine Karja ning Jaani kihelkonnale. Maapinna ehituselt on Jaani lausikmaa, kohati kõrgem, kohati madalam, nii et jälgides kiviaja randjoont — 13 m. isohypsi — moodustub kihelkonna alal rida saari, mille ümber maa on kohati soine. Suuremad sood on kihelkonna lõuna osas, n. n. Kareda raba ja Marja raba. Taimestiku poolest ei lähe Jaani khlk. lahku teisist Saaremaa omist — avarad kadakased nõmmed vahelduvad lehtmetsadega.

Kiviajal, nagu juba mainiti, oli Jaani kihelkond mere all, millest välja ulatas terve rida saarekesi (vta kaart joon. 2), mis väga kohased olid toleaja kalastusest elavale inimesele asumiseks.

Joon. 7. Kivist sõjakirves Salukülast

Sarnaseid ilusaid, hästi lihvit n. n. vene- või lootsikukujulisi kirveid on Saaremaalt terve hulk muuseumeis

Seda aega edustavad mitmed leiud, millest, kahju küll, suur osa on mittekindlad, sest nad on tulnud muuseumi juba mõne aastakümne eest, millal veel ei osat hinnata täpsemaid leiateateid ega neid siis ka ära tähendat. Kindel on ainult ühe venekujulise kivi kirve leiu-koht Salukülas „Kooljamäel“, kus näib olnud kiviaegne matusekoht ja vist ka asula, sest siit on tõenäoliselt leit ka muid kiviaegseid asju. Teine kindel ja huvitav koht on Kuninguste kl. Jaani tl. põllul, kust on leit tulekivi kilde, mis näivad tunnistavat jälle

kiviajal sääl olnud asulast. On tõenäiline, et Salukülast või selle ümbrusest on 4 mittekindlat leidu, mille leiukohaks vanus teateis on öeld Pöide, sest Saluküla on varemalt kuulund Pöide kihelkonda ja, teiseks, on muu Pöide ala madalamal kui kiviaegne randjoon, millest allpool kiviaja riistad tavalisesti enam ei esine. Need leiud on: kaks vasarkirve katkendid, üks kirves ja üks talv.

Pronksiajast leide ei tunta.

Rauaajast on kalmed, mis on kahesugused: ühed madalad ümargused kivivared, nagu neid arvrikkalt üle terve Saaremaa on, teised, nagu neid rahvas nimetab, „kiviraunad“, suurte põllukividega kaet kalmed. Esimesist oleks mainida Saluküla ning Kavandu kivivared, teisist Tagavere „kalmuväli“, Imavere ja Suur-Pahila kalmed. On võimalik, et Saluküla kruusaaugust leit asjad ja luud tunnistavad sääl olnud laiphauast. Kindlasti seda aga ei tea, kuna leiud on saad mitteasjatundlikul kaevamisel.

Ajalt ebamääraste muinasjäänuseist mainitagu muldkalm „Kuningatehaud“ Kuninguste külas.

Kiviaeg

Tulekivikilde, lk. Kuninguste kl. Jaani tl. põllul (krt I:32); mõnekümne aasta eest ja hiljemini kündes esile tulnud. Leiukoht asub nõlvakul. On võimalik, et siin olnud kiviajal asula.

Kivikirves, lk. Saluküla (krt I:31); 1908. aastal 1 jala sügavuselt kruusaaugust, mis asub nõlvakul, mida rahvas „Kõrgemäe“ samuti ka „Kooljamäe“ nime all tunneb. Leiukoht asub Saluküla karjamaal, maantee ääres, mis Tagaverelt Orisaarde viib; maanteest umb. 16 m. eemal; sellest kohast, kus maanteelt tee Rihva (Saadu) tl. juure pöörab, umb. 150 m. Võimalik, et siin on olnud kiviajal matmise koht.

Kirves on Õp.ES nr. 2485:14; venekujuline (vta joon. 7).

Vasarkirves, lk. ebamäärane, vahest sama kui eelmisel.

Kirves on Kur. nr. 48.

Publ. Ösel. I lhk. 5, tahv. I:12. — RK. 149. — Grewingki arkeoloog. kaart Verh. GEG XII.

Kivikirve katkend, lk. on mittekindel, nähtavasti nagu eelmistelgi, Saluküla ehk selle ümbrus.

Kirves on Kur. nr. 58; silmaga, kareda pinnaga.

Publ. Ösel I lhk. 6, kirves 19.

Vasarkirve kandosa, lk. ebamäärane, nähtavasti Saluküla või selle ümbrus.

Leid on Kur. nr. 42.

SB. GEG 1883:29; — Publ. Ösel. I lhk. 4, kirves 14 (nr. 42). — Grewingki kaart Verh. GEG XII.

Talv, lk. „2 versta Pöide linnamäest“, nähtavasti, nagu eelmisel, Saluküla või selle ümbrus.

Talv on Kur nr. 8; koopia Õp.ES nr. 733.

Grewingk: Zur Kenntniss nr. 315. — SB. GEG 1867:20. — Hartmann C II:5. — Publ. Ösel I lhk. 6, silmata kirves 1.

Pronksiajast

muiasjäänuseid ei teata.

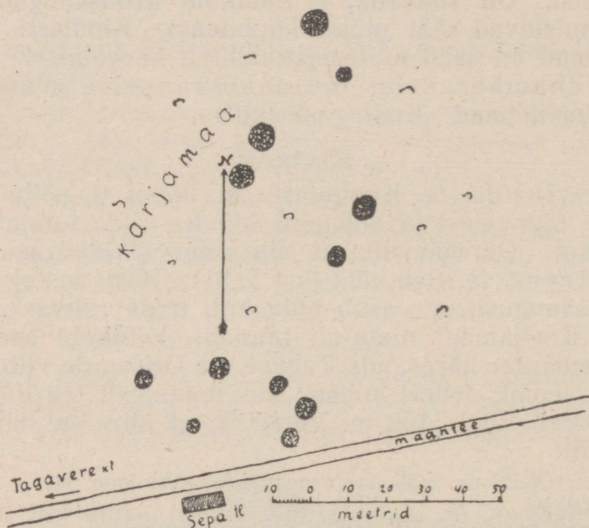
Rauaaeg

Kalmed ja kalmistud:

a. „Vared“:

Kalmistu, *ak.* Kavandu kl. (krt III:164), küla servas. Kalmed on madalad ümargused kivivared.

Kalmistu, *ak.* Pahila kl. (krt III:165), maantee ääres Kavandu poole minnes pahemat kätt. Kalmed on samasugused vared nagu eelmised.

Joonist. H. Laur.

Joon. 8. Kalmistu Salukülas Sepa tl. kohal

Sarnased kalmevared esinevad Saaremaal tihti sadade viisi, põldudel ja kadakaseil karjamail

Kalmistu, *ak.* Saluküla karjamaa (krt III:167) sama kl. Sepa talu vastas (vta joon. 8).

Kalmed on madalad mullaga segat kivi-hunnikud. Suuri kive on ainult kahel sees, teised on väikeste kivide prügitudused, nagu sarnased tihti Saaremaal esinevad. Lähimõõt on kalmil 4–6 m., kõrgus kunni 30 cm. Kalmi on 12.

b. „Raunad“:

Kalmease, *ak.* Imavere kl. Reinu tl. põldude keskel (krt III:171), külast ligi $\frac{1}{4}$ klm. põhjapool, liivasel nõlval n. n. „Tuulingumägi“, sest et sinna tuulik on päälle ehitet; enne kannud „Kalmumäe“ nime.

Kalm olnud ainult vähe ümbritsevast maast kõrgem, kaet suurte kividega. Tuuliku ehitusel hävitet, kusjuures leit ühes põletamata luiega odaots (mõõk?), mis kadund.

Jung Mss. nr. 133.

Kalmease, *ak.* Suur-Pahila kl. serval (krt III:166) veskimäel. End. „Kalmumägi“, praegu ka „Tuulingumägi“.

Kalm on olnud loomulikul künkal, seda on katnud suured kivid, nüüd lõhut ja kivid tuulikujalaks ära tarvitet. Leide ei teata.

Kalmed, *ak.* Tagavere kl. Hansu (Jaagu) tl. põldude keskel (krt III:170). Kalmi on arvult üle 10-ne, asuvad kõik keset viljavälju. Kalmed on umb. 50 cm. põllupinnast kõrgemad ja suurte põllukividega kaet. Kalmede esialgne kuju nähtavasti puutumata ei ole, sest põllult on neile kive kokku veet ning muidu ka nende pinda vähendet. Põlde, kus mainit kalmed asuvad, ning ka nende kõrval olevaid, kutsutakse „kalmupõldudeks“, „kabelipõldudeks“, ka „kirikuaiapäälseks maaks“. Mainit kalmede ala asub vähe kõrgemal kui ümberkaudne maa. Kalmedest on sõjariistu, kette j. m. leit, mis kadund.

Kalm, *ak.* Tagavere kl. Peetri tl. maal (krt II:55 ja III:170a). Kalmest on leit 1 jala sügavuselt 2 odaotsa ja ketid.

Leiud — odad on Tl.EM k. r. 824:51, üks neist nagu RK tab. 23:9.

c. Laiphaud:

Kalmed, *ak.* Saluküla (krt II:56 ja III:168), kruusaaugus, mis on Tagavere — Orissaare tee ääres (Tagaverest tulles paremat kätt), n. n. „Koolja-“ või „Kõrgelmäel“.

Siit kruusaaugust olevat umb. 30-ne aasta eest leit ühes põletamata luiega umb. 4-ja jala pikkune kett kuudisekujul, vahelülidega (nagu joon. 1:20), helmi, sõrmuseid jne., mis kadund. Ümbrusest on leit aga ka ajaloolise aja leide, nagu preese värvi-liste kividega jne. ühes luiega. Seepärast ei ole mitte täitsa kindel, kas siin olnud muistne laiphaud (nagu Kaarma Laadjalas, vta eespool) või on mainit kett sattund üksikuna ajaloolise aja kalmistusse.

Ajalt ebamäärased muinasjäänused

Muldkalm („Kuningate haud“), *ak.* Kuninguste kl. Hansu tl. põldude keskel (krt III:169), umbes $\frac{3}{4}$ kilomeetrit maanteest ning vähe enam Kareda mõisast.

Haud asub kõrgemal kohal, kalm on lame mullast kühm ilma kiviprügituseta; kivid, mis kalme keskel hunnikus, on hiljem põllult sinna veet. Kalme kõrgus ulatab 50 centimeetrit. „Kuningate hauaga“ on ühenduses muinasjutt kahest kuningast, kes sel kohal langend ning sinna siis maet.

Kaarma kihelkond

Kirjeldand Ferdinand Leinbock

Kaarma kihelkond võtab oma alla Kesk-Saaremaa. Tema pikkus Kuresaare lahest Karja kihelk. piirini on umb. 30 klm., laius umb. 16 klm. Maapinna ehitus on tüübiliselt saaremaaline: laudtasane kuiv nõmm kadaka ja sarapuu põõsastega, väga õhukese mullapinnaga, mille all paas. Eriti paks ja maapinna lähedal on paekiht kihelkonna keskkohas, kiriku läheduses, kus asuvad suured pae-murrud. Kihelkonna lääne- ja idaosas esinevad üksikud liiva- ja kruusaseljandikud. Kihelkonna põhjapoolne, umb. Loona ms. ja Hübja kl. liinilt NE-pool olev osa on soine, kust Piila ümbrus kerkib saarena. Põhjapiiril algavad Tõrise kl. juures liivaseljandikud suure okaspuu metsaga, jätkudes ka Karjas, kunni Saaremaa põhjakaldani. Kihelkonna lõunaosa, Kuresaare ümbrus, on samuti madal, vaevalt üle merepinna. Sisevetest võiks mainida ainult Upa järve, mis ühenduses Kuresaare lahega. Jõesed on väikesed. Omamoodi huvitav on Pähkla kl. „Põhjatü“ allikas, vist üks suuremaist kogu Eestis.

Muinasleidude poolest on Kaarma üks rikkamaid kihelkondi kogu Eestis. Kaarmalt leit asjade rohkusele Kuresaare muuseumis on kaudselt kaasa aidand ka lähedus linnale, kus töötas väsimata muinasuurija Holzmayer. Selle tõttu on ka Kaarma muinasjäänused võrdlemisi hästi ja varakult tunt.

Kiviajast tuntakse Kaarmalt kokku 16 kiviriista, mis on võrdlemisi suur arv. Nende hulgas on 11 silmaga kirvest ja 3 talva. Leiud on kõik saad üksikult, kuna kiviaja asulaid ega matusekohti pole saad kindlaks teha. Üksikleidud on koondet pääasjalikult kahte kohta: Randvere ms. — 4 asja*) ja Uduvere kl. — 3 asja ning veel läheduses olevalt „Kaarma lahinguväljalt“ — 2 asja. Kiviriistu on veel: Irase, Pähkla, Kiratsi ja Upa külast ning Kellamäe mõisast, igauhest üks. Ülejäänud leiukohad on lähemalt teadmata. Leidude järele otsustades, võiks kiviaegne randjoon Kaarmal minna: läänes ja lõunas umb. Irase kl. — Randvere ms. — Pähkla ms. — Upa kl.

*) Kuna aga varemals saksa teateis mõisa all mõisteti kogu valda, võivad need asjad olla leit väga laialt alalt.

joonel, idas — Upa — Kiratsi ja Uduvere kl. joonel. Sedagi randjoone määramist tuleb võtta ettevaatlikult vastavate eriuuringuste puudumise ja ebatäpsete leiuteadete tõttu. Allpool on lugijal võimalus näha, kui väheütlevad on meie leiuteated, näit. Randvere ms. leidude kohta, mis on suurim kõnealustest leiurühmadest. Mainit randjoonest eraldi ja tunduvalt madalamalt asub Kellamäe kivitälva leiukoht. Võib olla, et see kiviriist alles hiljem, pääle kiviaja lõpu, juhuslikult sinna on sattund.

Pronksiajast on arvatavasti pärit Kuigu tl. juures olev kivihunnikhaudadest kalmistu, kust leit muu seas üks pronksnuga. Samasse aega kuulub ka üks üksikleid — pronkskirves Tahulast (vta joon. 9).

Vanemast rauaaajast on teada üks üksikleid: ovaalne tuluskivi Sepa külast, ja üks haudleid (?): rooma raha Piila kalmest. Viimane leid on ebakindel.

Noorem rauaaeg on edustet õige rikkalikult. Siin asuvad suured ja leidudest rikkad Piila, Keskvere, Loona, Käku, Pärni ja Uduvere kalmistud, siis rida väiksemaid ja vähem uurit kalmi, nagu Kiratsi, Lao, Pähkla, Randvere, Sepa, Tahula ja Tõrise külades. Osa kalmistuist on juba hävitet, kas põlluharimisel või muil põhjusil, nagu Uduvere, Randvere, Tõrise. Kõik mainit kalmistud seisavad koos kivihunnikhaudadest põletet surnutega. Põletamata (laip-) haudu tuntakse sellest ajast ainult Laadjala ms. juurest ja rahvajutu järele ka Elme ms. kalmistust. Viimane teade nõuab veel kontrollleerimist. Kalmistute rohkus tõendab, et Kaarma paganuse aja lõpul oli asustet sama tihedasti nagu praegu või tihedaminigi.

Üksikleide tuntakse Kaarmalt kaunis rohkesti. Enamasti on need sõjariistad ja naiste ehteasjad. Rahaleide tuntakse üks, milles üle 500-ja raha. Nooremasse rauaaega kuulub ka Kaarma maalinn, mille kasutamine ulatab veel ajaloolisse aega (a. 1261.).

Kiviaeg

Üksikleidud:

Kivikirves silmaga, lk. Irase kl. „Tuuliku“ vabadiku Jaan Mikk'u õuest (krt I:23) 45 cm. sügavuselt; leit keldri ehitamisel 1906. a.

Säilib Kur. numbrita (2. VIII. 1906.), on venekujuline, hästi lihvit.

Kirves silmaga, lk. „Kaarma lahinguväli“ (krt. I:25), s. o. Kaarma maalinna, Kaarma ms. ja Uduvere kl. vaheliselt alalt (vta lähemalt sellest rauaaaja üksikleidude osas), leit 1874. a.

Säilib Kur. nr. 37, muuseumi saad 1875. a.

SB. GEG. 1874:126. — Publ. Ösel I lhk. 4, kirves 12.

Kivikirves silmaga, (krt I:24), lk. 1 klm. Kaarma maalinnast, 1 jala sügavuselt tuiskliivast, männimetsa alt — „Kaarma

lahinguväljalts. Kirjelduse järele tuleks leiukohta otsida vist Kaarma „Uiemõisa liivalt“, mis maalinnast NE-pool, maantee ja Kaarma Üuemõisa vahel (vt. lähemalt „Hiiekoht“ Uiemõisa liival).

Säilub Kur. nr. 6; kinkind 1865. a. Gùldenstubble, Kaarma mõisast. Koopia Õp.ES nr. 675.

Publ. Õsel I lhk. 2, tab. I:5. — Holzmayer: Kriegswesen lhk. 9. — Hartmann lhk. 210 (C I:12). — Grewingk: Zur Kenntniss nr. 314.

Talva katkend, lk. Kaarma khlk., lähemalt teadmata kust.

Säilub Kur. nr. 44, muuseumile kinkind Freundlich 1882. a.

SB. GEG. 1883:30. — Publ. Õsel I lhk. 9, talv 18, tab. I:16.

Määramata kiviriist, lk. Kaarma khlk., lähemalt teadmata kust.

Säilub Tolli kogus.

Kivitalv, lk. Kellamäe mõis (krt I:30), Kuresaare juures. Leit mõisa aias oleva suure keldri ehitamisel, mis 1917. a., sakslaste maaletulekul venelaste poolt hävitet.

Säilub Kur. nr. 51, kinkind muuseumile konsul Rehsche 1887. a.

Publ. Õsel I lhk. 10, talv 20.

Kivikirves silmaga, lk. Kiratsi küla juures (krt I:28); põlust kündes leit.

Säilub Kur. numbrita (3. IX. 1896.), kinkind Freundlich; on venekujuline, hästi lihvit.

Hausmanni interfol. RK. lhk. LXXIV ja 12c.

Kivikirves silmaga, lk. Pähkla ms. (saksak. „Pechel“), lähemalt teadmata kust.

Säilub Kur. nr. 10, kinkind hra Hindze. Koopia Õp.ES nr. 755.

SB. GEG 1868:7. — Hartmann lhk. 210 (C I:16). — Grewingk: Zur Kenntniss nr. 313. — Publ. Õsel I lhk. 2, 3, nr. 8 (10), tab. I:6.

Kivikirves silmaga, lk. kuski Randvere mõisa alal. Muid leiuteateid ei ole.

Kirves säilub Kur. nr. 3, muuseumi saad 1866. a.

Holzmayer: Kriegswesen lhk. 9. — SB. GEG 1866:23. — Hartmann lhk. 210 (C I:13). — Grewingk: Zur Kenntniss nr. 310. — Publ. Õsel I lhk. 1, tab. I:3. — Ebert, Präh. Ztschr. 1913:505.

Kivikirves silmaga, lk. kuski Randvere ms. alal; lähemalt teadmata kust.

Kirves säilub Kur. nr. 4, muuseumi saad 1866. a. Koopia Õp. ES nr. 715.

Holzmayer: Kriegswesen lhk. 9. — SB. GEG 1866:23. — Hartmann lhk. 210 (C I:14). — Grewingk: Zur Kenntniss nr. 311. — Publ. Õsel I lhk. 1, tahv. 1:4.

Kivikirve katkend silmaga, lk. Randvere mõisa alalt; lähemalt teadmata kust.

Kirves on Kur. nr. 5, muuseumi saad 1867. a.; koopia Õp. ES nr. 716.

Holzmayer: Kriegswesen lhk. 9. — Hartmann lhk. 210 (C I:15). Grewingk: Zur Kenntniss lhk. 4 nr. 312. — Publ. Õsel I kirves nr. 5. — SB. GEG 1866:30.

Kivikirve katkend silmaga, *lk.* Randvere ms. „Ruusi“ tiik (krt I:29), umb. 20 a. tagasi. Leidnud mõisa aidamees Tamm, kes ta mõisa sepikotta jätnud, kus arvatavasti kaduma läind.

Leidja ütlemise järele olnud hallist kivist, lootsikukujuline, rõngas ümber augu. Olnud murdunud augu kohalt, järel ainult tera-pool.

Kivikirves silmaga, *lk.* Uduvere küla juures „Liivamägi“ (krt I:26).

„Liivamäeks“ kutsub rahvas Uduvere kalmistut. Küla läheduses ei leidu ühtki teist sellenimelist kohta. Kirjandusse pääsis „Liivamägi“ nähtavasti sellepärast, et Holzmayer kalme rahvapärast nimetust ei tunnud.

Kivi säilib Kur. nr. 56.

RK. 195. — SB. GEG 1888:5—6. — Publ. Ösel I lhk. 5, kirves 18.

Kivikirve katkend, silmaga, *lk.* Uduvere küla (krt I:27). Leit kündmisel.

Säilib TLEM k. r. 763:18.

Lihvimiskivi, *lk.* Uduvere kl. Leit 1874. a.

Säilib Kur. nr. 38.

SB. GEG 1874:126. — Publ. Ösel I lhk. 15, nr. 1 (38).

Kivitalv, *lk.* Upa kl. põllul, leit 1887. a.

Säilib Kur. nr. 57, muuseumi saad 1888. a.

Publ. Ösel I lhk. 10, talv 22.

Pronksiaeg

Kalmistu, *ak.* Kuigu tl. Sepa (?) kl. (krt II:41 ja III:86). Irase- ja Saiakülast Kaarma kiriku poole viiva maantee põhjakaldal, umbes 2 versta kirikust SW-pool, Kuigu tl. vabadiku koha „Aru Jaani“ juures, Meedla mõisa karjamaal, idapoolsest Kuigu pae-murrust paarsada meetrit idapool.

Mainit kohas leidub 9—10 kivilalme. Mõned neist on üsna maantee kaldal, teised kunni 25 m. maanteest põhjapool. Kalmed on 1—1,5 m. maapinnast kõrgemale tõusvad kivikuhikud, kaet mullakorraga ja enamasti sarapuupõõsastega üle kasvand. Kalmede piirjoon on enamuses ümargune, läbimõõduga 8—18 m., enamasti 13 m. ümber. Vist kõik need kalmed on läbikaevet, otsustades ebatasase, auklise keskkoha järele. Üht kalmeküngast peab pidama ebakindlaks, kuna ta väga pikergune ja suur on (ulatab maantee alt läbi). Nr. 8 ja 9 on tublisti lõhut ja kuju poolest rohkem ebamäärased. Kivikate näib olevat enamuses paekividest. Kalmistu juures elav „Aru Jaan“, üle 80 a. vana, kes Holzmayeri kaevamise juures tööliselks olnud, räägib, et kalmedel kivikate olnud allpool paekividest, päälmine kord aga raudkividest.

Kalmede arv on algupäraselt vist küll olnud suurem, kuna neid võis leiduda praeguste paemurdude alal, mis on kalmistust lõunapool ja läänepool. Sama „Aru Jaan“ jutustab, et külapoisid kunagi kaevand lahti ühe kivikalme läänepoolse kivიაia ja temast läänepool oleva paemurru vahel, kust leidnud prügi. Asju polla leit (vahest ei osat neid tähele panna?). Praegu sääl niisuguseid selgesti tuntavaid kivikalmi, nagu siin kirjeldetavad, küll ei leidu. Vist on need varem hävitet.

Kaevamisi on toimetand Holzmayer, kes ühes Schroederi, Loeschcke ja Hausmanniga 1889. a. sääl mõne haudküinka avand, kust leit 1 pronksnuga, 4 potitükki ja tulekivist odaots. Hilisemast Hausmanni kirjutusest (SB. GEG. 1903, lhk. 77, märke 5) paistab siiski, et potitükid ja odaots hiljem olla leit. Eelmainit „Aru Jaan“ teab rääkida, et Holzmayer olla lahti teind 3 läänepoolsemat kalme, kust aga midagi (?) ei olla leit. Ühel teatel käind korra ka Kaarma pastor Rudolf Kallas ühes oma isaga sääl kaevamas, ei olla ka midagi leidnud.

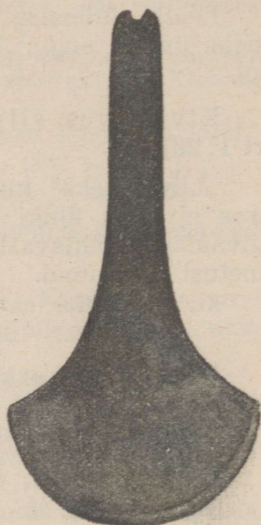
Leiud Kur. tahv. „G“.

RK. 31. — SB. GEG 1894:119; 1903:77, märke 5.

Pronkskirves, lk. Tahula karjamaa; 3 jala sügavuselt maa seest. Leiupaik täpselt teadmata. Kohalikud elanikud leiust midagi ei tea.

Säilub Kur. Tahv. „N“, koopia Öp.ES nr. 1075, vta joon. 9).

Holzmayer: Kriegswesen lhk. 11, tahv. I:4. — Aspelin nr. 399 — RK. 308 ja tab. 3:4.

Joon. 9. Pronksiaja kirves Tahulast

Kirve pikk, kitsas kand pisteti läbi puuvarrest, mille külge kirves siis veel nõõriga seoti (selleks sälk kannas otsas)

Vanem rauaaeg

Rooma raha (Konstantin Suur), lk. Piila kl.; Kruse teatel olla leit Piila kl. kalmest, mis vähe tõenäiline. Vist on siin tegemist üksikleuga, kui leiateade üldse usutav.

Raha teadmata kus.

Kruse: Necrolivonica Beil. DII, lhk. 6, nr. 40. — Grewingk: Zur Archäologie II:37.

Tuluskivi ovaal, lk. Sepa kl. Ritsu pere (krt II:26). Leit 1900. a. paiku sama tl. rehealuse otsa juurest kivიაiaist, sammeldund olekus. Peremees Joh. Munki arvates kellegi poolt juba ammu sinna pand.

Säilub TL.EM k. r. 807:4.

Noorem rauaaeg

Kalmed ja kalmistud:

a) Kivivared ja -raunad:

Kalmistu „Kabelimägi“, *ak.* (krt II:35 ja III:77) Keskvere kl. „Kabeli“ tl. lähedal, selles kohas, kus Õha ja Keskvere külade vaheline maantee NW-poolse keerab. Mainit kohas läheb üle maantee W—E-sihis pikergune küngas, mis üldiselt kannab „Kabelimäe“ nime ja mille maanteest idapool olev osa on ümbritset kivitaraga ja kannab nime „Kabeliaid“. See on umbes 44 m. pikk ja 26 m. lai nelinurk, mille läänepoolne osa on täis suuri raudkive. Selle kivise ala keskkohast tuleb elavalt meele mannermaa kiviridakalmi, muidugi väliselt. „Kabeliaida“ on kasutat ka ohvrikohana, millest lähemalt vta lhk. 31.

Kabeli tl. peremees Kunstmann ütleb „Kabeliaial“ kaevates leidnud lõunapoolse kivitara äärest luukere, umbes 2 jalga sügavalt liivast, ümbritset pääsuuruste raudkividega. Luukere juurest leidnud pronksketitükke ja raudkirstunaelu. Sama Kunstmanni teatel käänd mõnikümmend aastat tagasi Riias kaks meest „Kabeliaida“ uurimas ja leidnud aia lääneosast kaks luukere, ühel raha suus, teisel „klaashelmed pronksrõngaga kaelas“. Leiud võtnud nad kaasa. Samuti olla „Kabeliaial“ külamehed vahel kaevamas käind. Ka muidu olla leit mitmel korral ketitükikesi ja rahu. „Kabeliaias“ idapool, otse kivitara taga, olla rohkesti põlend mulda ja põlend rauapuru. Kartulikoopa kaevamisel leidnud K. pronksist ketitükke, millest üks muuseumis.

Viimane leid säilib Õp.ES nr. 2501:16.

Kalmistu (?) *ak.* Kiratsi ja Meedla külade vahel (krt II:46 ja III:93) „Padrama“ mäel või alusel (ühel teatel selle nimi „Tarama“ alus), mis on kõrge kruusane põld, Meedla külast $\frac{1}{2}$ klm. E-pool, Pali tl. lähedal. Mainit mäel on mitmel pool kivivaresid ja ka kive põldudes. Vared on väga mitmesugused. Võimalik, et siit on leit mõned Õp.ES-is olevad käsivõrud, mis muuseumi teatel saad Kaarmalt „Padura mäelt“ kruusavõtmisel ja mis leides olnud surnu käsivarte ümber. Kui koht on sama („Padura mäe“ Kaarmal ei tunta), siis võib mainit varede hulgas olla kalmi, seda enam, et Käku kl. Kilgi paemurru juures asuv „Kalmu Kaarel“ siit leidnud pronksist ketitükke (mis aga kadund). Kindlaks kalmistu olemasolu ei saa siiski pidada.

Käsivõrud säiluvad Õp.ES nr. 2513:24—27.

Kalmistu, *ak.* Käku kl. (krt II:37 ja III:82), „Kilgiaugu“ paemurru põhjakaldal, „Kalmu“ vabadikutalu juures, 1 klm. Loona vallamajast põhjapool. Kivikalmed, mullaga segat, on 10—20 cm. maapinnast kõrgemad, ümargused, 5—7 m. läbimõõta, ja katavad ala kaunis tihedalt. Kivikatte all, umb. 1 jala sügavusel, leidub põlend muld, kondipuru rikkalikkude panustega. Kalmedest näib enamusest olevat lõhut. Kalmistu NW-nurgas on põõsaste all võrdle-

misi tervemad kivivared. Kalmistu pikkus W—E-suunas on umbes 160 m., laius S—N-suunas 60—90 m.

Kalmistus on kaevamisi toimetand prof. Tallgren, kes 1920. a. suvel lahti teind paar kalme kalmistu idaosas, kusjuures leit 2 pronks hoburaudsõlge, hobusuitsed, raudnuge, konte ja savipoti tükikesi. Vabadiku peres elav „Kalmu Kaarel“ (Karl Vessik) olla põlluvärava posti auku kaevates leidnud mõni aasta tagasi terve külmitu täie pronks ketitükke, keekandjaid, riidenõelu, käsivõrusid, spiraalsõrmuseid, raudnuge j. m., mis müünd kaltukauplejale 10 kop. eest. Ka viimastel aastatel olla üht-teist leit, eriti laste poolt, kes kalmede kallal urgitsend.

Õp.ES nr. 2449:1—8, nr. 2501:20, 21; TLEM k. r. 1532:44a, 45a.

Kalmistu, *ak.* Lao kl. Võrgu talu koplis (krt II:38 ja III:84), külast Loona vallamaja juure mineva külatee läänekaldal, vallamajast $\frac{1}{4}$ klm. lõunapool.

Kalmistu asub kopli põhjapoolses otsas, umb. 70 m. pikal ja sama lai alal. Kivikalmed on säilund ainult jäätmaa põhja-, ida- ja lõunaküljel, eriti viimasel, kus selgesti paistavad 5—6 kivirauna, mis umbes 2,5—3 m. läbimõõta, maapinnast vaevalt kõrgemad, sarapuupõdsastega üle kasvand. Ka jäätmaa ida- ja põhjakülgedel on kümnekond sarapuupõdsast, mille alt kivikate paistab. Võrgu talu peremees Juhan Oolup teatas, et tema mõned raunad jäätmaa põhja-äärel olla lõhkund, kus leidund põlend mulda.

Peremehe teatel olla kalmedest mõnikümmend aastat tagasi leit üks oda ja pronksist ketitükke. Samuti olla leit ka hoburaudsõlg, umb. RK tab. 19:14 sarnane.

Leiud kadund.

Kalmistu, *ak.* endisel Loona (saksak. Klausholm) mõisa karjamaal (krt II:39 ja III:83), mis praegu mõisajagamisel Kaisvere kl. „Kooli“ asuniku (end. „Kooli vabadiku“) krundi sisse planeerit. Koht on Kaarma kirikust $1\frac{1}{4}$ klm. NW-pool, kirikust Kaisvere ja Käku külade poole viivast maanteest umb. 100 m. põhjapool oleva Loona paemurru juures, Loona mõisast $\frac{3}{4}$ klm. SW-pool. Kalmistut põllust eraldava kivitara NE-nurga juures kasvab end. Loona ms. põllul suur „kalmu tamm“. Kalmistu kannab rahvasuus nime „Loona kalm“ ja „Kalmutagune“.

Kalmistu asub karjamaa NE-nurgas, moodustades umbes 200 m. pika ja sama laia nelinurga, mille keskel on Loona ms. paemurd. Vist on kalmistu ulatand ka kaugemale idapoole, kus põllul näha suur kivivare, suurtest raudkividest kokku kuhjat. Maapind kalmistu alal on paene, 20—30 cm. paksuse liivaka mullaga, kaet tiheda sarapuu põdsastikuga.

Kalmed on säilund ainult ääri mööda, paemurru ja kivitara vahelisel ribal, mis mõnel pool kõigest 4—5 m. lai. Kõige rikkalikumalt on kivikalmi kalmistu NE-nurgas, „kalmu tamme“ ümbruses. Kalmede kivikate ulatab keskmiselt 0,5 m. üle maapinnast, kuna läbimõõt on harilikult 4—5 m. Kalmede arv on umb. 60—70, paljud neist lõhut.

Kaevamisi toimetand on juba Kruse ja hiljem ka Holzmayer, kes 1874. a. avand 4 kalme, millest 3 juba varemalt on olnud rüüstet. Neljanda haua asjad on Kuresaare Muuseumis: pronksehtes- asju ja potitükke. Kalmede kivikate on seisnud koos $1\frac{1}{2}$ —1 m. ($1\frac{1}{2}$ '—3') suurist raudkividest, moodustades ringi, mille sisemine läbimõõt 2,7 m. (9'). Surnud on olnud põletet, ka panused on tules kannatand. Kalme on elanikud palju rüüstand.

Kuresaare Muuseumis on veel 78 asja, mis olevat leit Loonast („Klausholm“). Arvatavasti on need pärit samast kalmistust. Asjade hulgas on raud odasid, nuge, ka üks harpuun, siis pronksehteid: spiraalsõrmuseid, käsivõrusid, keekandjaid j. m.

Leiud: Kur. tahv. XV ja vitriin „Klausholm“; Riia Toommuus. tahv. 96 (üks rihmajagaja pildistet joon. 1:2 ja mõõgatupeots — joon. 1:4).

Holzmayer: Osiliana III:10—13. — Aspelin nr. 1970—73. — RK 736.

Kalmistu, *ak*. Ōha ja Keskvere külade vahelise maantee lääne- küljel (krt II:34 ja III:79), Piila õigeusu surnuaiast S- ja SW-pool. Lähemalt määrates oleks kalmistu lõunapiiriks umbes Ōha küla „Kustavi“ vabadikukoht, põhjapiiriks Piila kl. Torni tl. Idapiiriks on mainit surnuid ja Sihi tl. põld, kuna läänepiir on ebamäärane, olles osalt juba harit põlluks, osalt muidu rüüstet. Rahvas kutsub seda ühelt poolt „Piila kalmuvareks“, teiselt poolt „Eikla kalmuks“. Ka saksakeelses kirjanduses esinevad mõlemad nimetused (Pila, Pyla, Euküll).

Kalmistu pikkus N—S-sihis (Torni talust — Kustavi kohani) on umb. 360 m., laius kunni 220 m. Maapind on liivakas, segat musta põlend mullaga. Leidub ka palju suuri raudkive. Rikka- likum osa kalmistust asub praegu lõunas, nelinurgelise kivitaraga piirat osas, mis Ōha kl. Vintsi tl. päralt. Siingi on idapoolne osa viimaseil aastail põlluks harit. Peagu nelinurga keskel on suur ümar- gune kungas, mille keskele on Vintsi tl. peremees 1920. a. ehitand tõrvaahju ja ümbruse härind põlluks. Künkal on leidund rohkesti põletiskalmi, mis ahju ehitamisel lõhut.

Nelinurga läänepoolne osa on üleni kaet pääsuuruste paas- ja raudkividega, mis pärit sääleolevaist kalmedest, mida on umb. 40—50, nendest vahest 10—15 enamvähem terved. Suuremal osal on kivi- kate hävitet, nõnda et kogu maapind tihedalt kaet kividega. Ter- vete kalmede läbimõõt on 5—8 m., kõrgus — vaevalt üle maapinna (10 cm.). Üksikutel kalmedel moodustavad äärekivid kaunis korra- liku ringi, muidu on kivid ilma nähtava korrata.

Nelinurgast idapool olevas külatänavas, otse tee äärel seisavad kolm tervet kivikalme, 6,5 m. läbimt. ja 1 m. kõrged. Idapool tänavat oleval Sihi talu põllul on 2 suurt kivivaret, 2 m. kõrged, 13 m. läbimõõta, kuhu vist põllult kive juure visat, kui neis on kalmed.

Edasi on mõned kalmed säilund surnuaia ümbruses, kahelpool maanteed, rohkem aga lääneküljel. Torni tl. ja surnuaia vahel on maantee läänekülg täis olnud kalmi, mis aga kõik hävitet, täiesti või osaliselt. Liivamullas leidub rohkesti põlend mulda, keti- tükikesi j. m. Päätkuudeks kalmede lõhkumisel on viimase 30—40

aasta jooksul olnud komme — katta juuresoleval surnuaial omaste haudu põlend kalmistu-mullaga, mis olla ilus must ja milles lilled kasvavad hästi! Sel teel on kogu surnuaia lähem ümbrus läbi kaevet, mis jatkub praegugi.

Et Torni tl. juures olevad suured kivivared näivad olevat terved ja et nad asuvad mitte põllul, vaid söödil, peaks neid vist kalmedeks pidama.

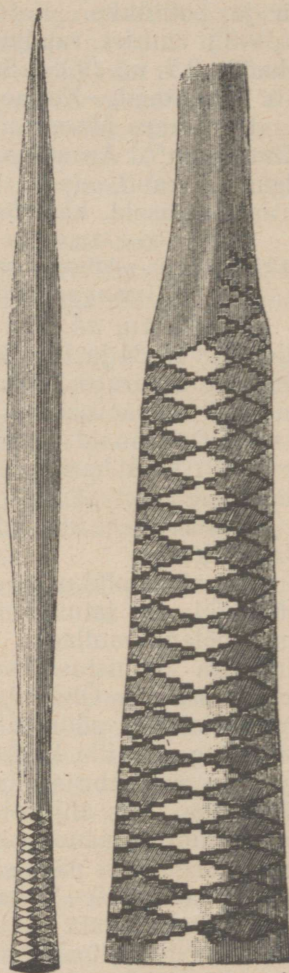
Prof. Kruse on juba 19. aastasaja I. poolel siin toimetand kaevamisi. Riia Muuseumis on leiud aastast 1840. Põhjalikumaid kaevamisi on toimetand Holzmayer, kes aastal 1868. on avand 2 kalme, kolmanda 1872. Neist leit materjaal säilib Kuresaare Muuseumis. Kus kohal need kaevamised teht, seda täpselt ei teata. Kalmed, mis Holzmayer avand, olnud 2,4 m. (8 jalga) läbimt., koosseisvad 0,9 m. (3 jalga) paksustest raudkividest, mille vahel väiksemad kivid. Kivikatte all olnud umb. 15 cm. ($\frac{1}{2}$ jlg.) paksune kultuurkiht, tuhaga ja söetükkidega segat. Kalmedest on H. leidnud savipotitükke, rauast odasid ja kirveid ning rohkesti pronks ehteasju: käsivõrusid, sõrmuseid, keesid j. m. Ühest hauast on leit araabia (Samaniidide) hõberaha a. 895. Kruse teatel olla kalmistust leit ka üks rooma raha (vta lhk. 16).

Kohalikud elanikud on varandusi otsides kalmistut palju hävitand, nii et juba Holzmayeri ajal raske oli puutumata kalme leida. Elanikkude leit asjad on pea kõik kaduma läind.

Leiud: Kur. tahv. I, II ja XII; vist on siit ka Kur. h,25 ja n,6; CM nr. 1412; Riia Toommuus. tahv. 95, 96 (üks käsivõru pildistet joon. 1:1, üks ripats joon. 1:24); Berliinis, Mus. f. Völk. II:7248 — 49, 7259, 7261, 7273, 7281, 7288 — 89; Öp.ES nr. 2501:14, 15, 17.

Kruse: Necrolivonica tab. 49. — Aspelini nr. 1964-66, 1974-77. — Mitth. rig. II:341. — Holzmayer: Osiliana III:2-10. — RK. 725, 734, 736. — SB. GEG 1878:138.

Kalmistu, ak. Pähkla (saksak. „Pechel“) küla ja mõisa vahel (krt II:48 ja III:99), külast ligi $\frac{1}{2}$ klm. SE-poole, kl. põldude keskel. Rahvas kutsub teda „Kalmu“.

Aspelini järgi

Joon. 10. Odaots Kaarmalt

Oda putk (kõrval suurelt kujutat) on kaet hõbedaga, mille pind on ilustet haljate ja tumedate rombikujudega

Kalmistu asub põllu äärel kiviaia nurgas, veidi kõrgemal kohal. Kaet sarapuupõõsastega. Pikkus E—W-suunas 80 m., laius 16—38 m. Kivikorraga kaet kalmed levivad üle kogu ala, on aga niivõrra karega üle kasvand, et nende suurust ja arvu võimatu kindlaks teha. Põllult ja lõhut kalmedest on veel lahtiseid kive pääle visat, nii et moodustub pea katkestamatu küngas, mis $\frac{1}{2}$ —1 m. põllupinnast kõrgemal. Põhjapoolse ääre keskel on näha hiljuti lõhut kivikalme ase, ümargune, $6\frac{1}{2}$ m. läbimõõta, juba kinni kasvand.

Umbes 100 m. kirjeldetavast kalmistust põhjapool asub teine, väiksem kivivare, kust ka asju olla leit. Vist on ta hävitet kalme kividest tekkind. Kalmistu kivikate seisab koos pääsuurustest ja vähemaist raud- ja paaskividest.

Vist siit on leit ühed Kur. Muus. olnud hobusuurauad tahv. „R“, mis aga kadund. RK. 749.

Kalmistuase, *ak.* Pärni kl. Hiie tl. tuuliku juures (krt II:47 ja III:96), mida kutsutakse ka „Hiemäeks“ või „Hiiekohaks“. Saksa-keelsesesse kirjandusse pääsnud osalt „Randefer“ nime all.

Kalmistu on asund suure paemurru põhjakaldal, algupäraselt tasasel, õhukese mullakorruga kaet paesel maal. Umb. 50 a. tagasi on kalmistule ehitet praegune Hiie tuulik, millele valmistet ümargune, 30 m. läbimt. ja 2—3 m. kõrgune kivijalg. Osa kalmistust on selle juures jäänd nähtavasti tuulikujala alla, säilund osa on ulatund selle NE-külje alt välja, mis aga praegu ka läbi kaevet, nõnda et terveid kalmi siin vist enam ei leidu.

1887. a. on sääl kaevand pastor Kerg, kelle leit asjust säiluvad Kur. Muuseumis 12 oda, 1 nuga ja muid raudasju (osa kadund). Ka tuuliku ehitamisel ja kohaliste elanikkude kaevates olla leit palju asju, muu seas 2 savipotti, odasid, kirveid, pronksketi tükke, hobusuuraudu j. m. Leidjad on aga kõik need kaotand, väljaarvat ühed hobusuurauad ja 2 raudkirvest, millest üks Tl. EM-is, teine ERM-is Tartus. Viimaksmainitu on leit mõldri poolt 1920. a. tuuliku-jala ääres seisva kuuri tagant mullast.

Leiud: Kur. Kergi kogu (2 tahvlit); Tl.EM k. r. 1532:27a; ERM-i asjad on Öp.ES nr. 2501:19.

Jung Mss. nr. 144.

Kalmistuase, *ak.* Randvere mõisa põllul (krt III:98), Tammiku rehe juures, mis mõisast $\frac{1}{4}$ klm. NE-pool, mõisast Pärni ja Kella-mäe küladesse viiva tee ääres.

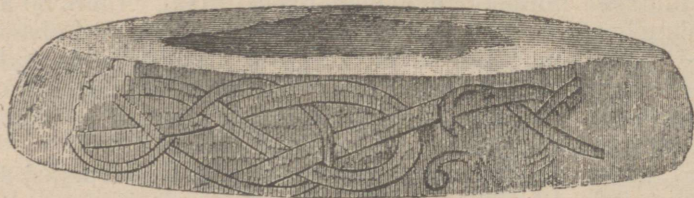
Mainit rehe ümbrus on juba teht põlluks, kusjuures sääl olnud kalmed hävinend. Rehe põhjaküljel on suur kivihunnik, mis olla moodustund kalmede lõhkumisel. Nende hulgas on palju suuri raudkive, kunni 1 m. läbimt. Ümbritsev maapind on tasane, liivakas. Rehe juurest põllult leit kunagi üks mõõga käepide pronksist kaitserauaga. Ka Tammiku rehest $\frac{1}{4}$ klm. läänepool oleva „Kalmu“ rehe juurest olla kunagi midagi leit. Koht on ammu põlluks teht.

Leiud kadund.

Kivikalmit, *ak.* Loona valla nn. Sepa küla juures (krt III:85), läänepoolsema Kuigu paemurru NW-kaldal, Sepa kl. karjamaal.

Umbes 100 m. Sepa kl. peredest lõunapool, paksu sarapuuvõsaga kaet karjamaal, leidub paar kivivaret, mis 1 m. kõrged, 10—12 m. läbimõõta, paetükkidest. Samas külas elava Juhan Munki teatel olla neid sääl veelgi mõned, mis võsa tiheduse pärast ülesleidmata jäid. Kalmed asuvad Aadu Tuurmanni („Sepa Aadu“ ehk „Kuigu Aadu“) krundis. Samas lähedal, „Sepa Aadu“ vana tuuliku jala all olnud veel üks niisugune kivikalmit, kust vanasti leit mingisuguseid asju. 1900. a. paigu kaevand Juh. Munk ühe karjamaal olevaist kalmedest lahti, kust leidnud kivikorra alt süsi, põlend konte ja ühe pronksist nõela, „piibunõela moodi“, mil otsas olnud liikuv rist või nupp. Nõela annud Freundlichile. Kuna kõnesolevad vared pronksiaja kalmede läheduses (vta lhk. 15), on ka võimalik, et nad on pronksiaegsed.

Kalmistu, *ak.* Tahula kl. (krt II:50 ja III:105) SW-nurga juures oleval Tahula ms. põllul, mõisast külla mineva tee põhjapoolel, mõisast umb. $\frac{1}{2}$ klm. SE-pool.

Joon. 11. Mõõga kaitseraud Tahulast

Aspelini järgi

Kaitseraud on ilustet hõbedase joonistusega, mis algupäraselt on kujutand üks-teisest läbi põimit loomi.

Kalmistu asub künklikel põllul, mida kutsutakse „Kalmu põlluks“. Küngastest põhjapool ja lõunapool on söödirivad, kaet laialipillat väiksemate raud- ja paaskividega, mis maakarest vaevalt ulatuvad välja. Vist ongi see endine kalmistu ala, kuigi üksikuid haukünkaid väliselt eraldada. Kalmel olla a. 27—28 tagasi keegi elukutseline kalmede rüüstaja „Ussi Peeter“ käind kaevamas, kes säält leidnud asju. Teise kuulduse järele olnud „Ussi Peetriga“ kaasas Tahula mõisarentnik Ritter (?), kes võtnud väljakaevet asjad endale. Kalme ümbritsevailt „Kalmupõldudelt“ olla leit mõnekümne aasta eest ketitükke, sõrmuseid j. m. Võimalik, et kirjeldetavast kalmest oleks pärit Kures. Muuseumis säiluv katkine oda ja mõõga kaitseraud, mis muuseumi teatel leit Tahulast (vta joon. 11).

Viimased leiud on Kur. a,20 ja tahv. „J“ (b,2).

RK. 746. — Aspelin nr. 1955.

Kalmistuase, *ak.* Tõrise kl. idaküljel (krt III:72), põllupeenart minnes Reedikäe tl. tuulikust 400 m. SE-pool.

Kalmistu on juba ammu hävitet ja koht teht põlluks. On säilund ainult suur kivivare lõunapool põllupeenart, viimasest umb. 70—80

m. kaugusel. Kivivare seisab arvatavasti koos endise kalmistu kividest. Kalmistul ei ole enam rahvasuus otsekohest „kalme“ nimegi, see on säilund ainult ümbritsevais Tõrise kl. Annuse, Munga ja Tiskre tl. põldude nimes, mida kutsutakse „Kalmupõldudeks“. Kalmistu lõhkumisel olla leit kivivaredest kirveid, ketitükke j. m. Vist olid need siin põletiskalmed. Üks kalmest leit raudkirves olla külarahva teatel veel praegu Tõrise kl. Annuse peres alal. Elanikkude umbusklikkuse tõttu ei saand seda näha.

Kalmistuase, *ak.* Uduvere kl. tänaval, Kuresaarest kilomeetrit 10 NE-poolse (krt II:45 ja III:91), Leisi postmaantee ääres, selle läänekaldal. Kutsutakse „Uduvere kalmuks“ ehk „Ud. liivamäeks“.

Kalmistu on asund liivaseljandikul, mis NW—SE-suunas läheb läbi Uduvere küla idapoolse osa. Idapoolseima — „Välja Priidu“ tl. juures läheb seljandik üle maantee ja keerab siis rohkem lõunapoolse. Päriskalmistu ala ulatub umbes maantee ääres seisvast tuulikust kunni idapoolse teekäänuni, see on aga siit kruusavedamise läbi täiesti hävitet. Ainult veidi künkline maapind, kus paiguti veel paistab lahtist liiva, osutab endise kalme aset. Läänepoolne seljandiku osa, alates tuuliku juures olevast vabadiku perest, on veel terve, kuna ta on taluõuede ja -ehituste all. Ära veet kalmistu osa on umb. 180 m. pikk ja keskmiselt 60 m. lai. Rahva teatel olnud siin laipkalmistu, kuid siit pärit olevad asjad kannavad põletamise jälgi. Vahest olid laiphauad hilisemast ajast.

Leide on siit saad õige palju, suurem osa aga on kindlate leiuteadeteta, ega ole nende päritolu seega kindlasti tõendat. Asju on aga muuseumites Uduvere nime all väga rohkesti. Nende hulgas mõõkade katkendeid, odaotsi, kirveid, ehteid, nagu rinnanõelu, kael- ja käsivõrusid, keekandjaid ja kette (vta üks joon. 1:12), sõrmuseid, hoburaudsõlgi (nende hulgas skandinaavia eksemplaarid haruldaselt pikkade nõeltega, (vta joon. 1:7 ja 1:8), kaalu vihte jne.

Leiud: Öp.ES. nr. 2513:21, 22. — Kur. tahv. XXII:1—35, ja väga palju laiali mitmesugusel tahvleil ja nimelt: rinnanõelad a,3; a,18; a,23; a,25 ja a,31; mõõkade osad b,3; b,4; b,16; b,23 (kõik tahv. „J“); ja b, 24; kaelvõrud b,54; i,11; kirved c,8 ja ?,12 (viimane tahv. „H“); käsivõrud h,13; h,23 ja h,24 (viimased kaks tahv. „O“); keekandjad ja ketid k,18; k,40; k,48 (kõik tahv. „P“); k,38; k,46; sõrmused g,3; g,49; g,61; odad a,14; a,28; a,29; a,33; a,34; a,49; a,50; a,52; hoburaudsõled b,48; b,49; b,51; b,53; b,70; b,71; b,50 ja b,52 (viimased kaks tahv. „C“); kuljused n,8 ja n,4; rihmanaastad n,5; kaalud ja vihid ?,4 (tahv. „U“); hobusuuraud b,19 (Taf. „R“). — ERM nr. 16587, 16588 ja 16629.

RR 737, 741, 742, 744, 746, 747, 748 ja 749; Aspelin nr. 1968, 1969.

b. Laipkalmed:

Kalmistu (laipkalmistu?) *ak.* Elme ms. (Magnushof) ja Vantri kl. vahel (krt III:81), mõisast umb. $\frac{3}{4}$ klm. ja külast umb. $\frac{1}{2}$ klm. eemal; umb. 60 m. läänepool teed, mis mõlemaid ühendab.

Kalmistu asub põldude keskel oleval paesel karjamaal. Mõisa ja kl. piiril olev kivitara jagab ta kahte ossa, mida kutsutakse üht „Mõisa kalmuks“ ja teist „Vantri kalmuks“. „Mõisa kalm“ on kaet tiheda sarapikuga, mille hulgast kolm suurt tamme paistavad kau-

gele. Põõsaste all tundub veidi künkline maapind. „Mõisa kalmu“ lääneosas, põllu äärel, paistab paar kivivaret.

Piirialast SE-pool asuv „Vantri kalm“ on pea täiesti lage, paevõtmisega künklikeks teht ja kaet peene paeprügiga. Elanikkude teatel olla leit küngastest, paeprügi ja väikeste põldkivide korra alt umbes 1—2 jala sügavuselt põletamata luukeresid panustega. Teade näib aga ebakindel olevat. Külamaade kruntimisel on kalmistu aet Vantri kl. Oga tl. krunti. Aastat 5 tagasi olla kalmistust leit mõõk, mis 1921. a. olla kingit TL.EM-ile. Teise teate järele olla kalmistust, luukerede juures ja üksikult, leit veel „1 mõõk, lai kirves ja väikseid ristikesi“. Ka „Mõisa kalmust“ olla asju leit.

Leitud teadmata kus.

Laiphaud, *ak*. Laadjala mõisa juures, suure (Soonla) maantee idapoolsel äärel olevas kruusaaugus (krt II:51 ja III:101). Täpselt kohta enam kindlaks teha ei saa, kuna kruusaauk üle klm. pikk, läbikaevet 2—4 m. sügavuselt.

Haua on avand Holzmayer 1866. a. Surnu olnud sügaval maapinnas, põlved konksus. Kas sääl sarnaseid haudu rohkem leidus ja kuidas nad väliselt silma paistsid, on teadmata. Luukere juurest on Holzmayer leidnud rauast noa, mille tera 50 cm. pikk ja 3,1 cm. lai. Nuga olnud luust käepidemega ja seisnud pronksotsaga nahktupes. Käepidemega ots olnud luukere põlvede vahel, terav ots jalge vahel.

Leitud: olnud Kur., kuid kadund? (vta noatupp joon. 12, mis on Kaarmalt, vahest Laadjalast pärit).

Holzmayer: Osiliana III:1. — Holzmayer: Kriegswesen tab. I:5. — Aspelin nr. 1957.

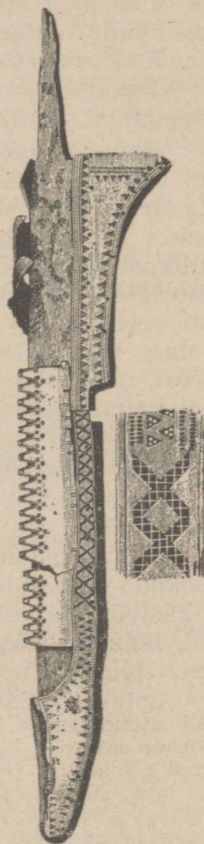
Üksik- ja rahaleiud:

Kaelvõru katkend, *lk*. kuski Irase kl. lähedal; muud ei teata.

Säilub Kur. u,3.

Üksikleide, *lk*. Kaarma „lahinguväli“ (krt II:44).

Leiuukoht sarnasena on ebakindel. Holzmayer, kes vist nimetuse „lahinguväli“ looja (rahvasuus seda ei tunta) mõtleb selle all kohta, kus 1261. a. eestlastel oli sakslastega lahing enne Kaarma maalinna taganemist. Holzmayeri oletusel (Kriegswesen, lhk. 53), mis õieti teht käesolevate leidude põhjal, asuvat see lahinguväli Kaarma maalinna, Kaarma mõisa ja Uduvere kl. vahelisel alal,

Aspelini järgi

Joon. 12.

**Noatupe ilustus
Laadjalast (?)** (katki)
Nahktupp kaeti pronksplekiga, mille pinda oli sisse lõõd mitmesuguseid ilustusi, mida suuredetult kujutat paremal pool

mis idast läände peagu 3 klm. pikk ja põhjast lõunasse umb. 2 klm. lai. Lähemalt leiukohti määrata on vaevalt võimalik. „Lahinguväljalt“ tuntakse ainult üksikleide, kuid neid õige rohkesti; nende hulgas odaotsi, kirveid, üks kilbikübar, hobusuuraudu, ehteid, nagu: käsivõrusid, rinnanõelu, noatupeilus-tusi, sõlgi jne.

Leiud on Kur. mitmesuguseil tahvleil laiali ja nimelt: rihma- või noatupenaastad: tahv. III, IV, V, VI; kilbikübar tahv. S (kadund); käsivõrud h, 17 (tahv. O) ja h, 17; vöti c, 1 (tahv. F); kirves c, 1 (tahv. H); hobusuuraud 6, 20 (tahv. R); nõelad a, 2 ja a, 21; kaelvõru i, 2; sõrmus g, 45 (kadund); odad a, 1; a, 15; a, 18 ja a, 30; hoburaudsõled b, 14; b, 37; b, 38 ja b, 39; pandlad d, 1; d, 15 ja d, 16.

RK. 723, 742, 745, 748, 749.

Üksikleide Kaarma „kiriku lähedalt“, täpsemalt leiukoht määramata, pääle ühe odaotsa, mis leit 1914. a. köstri põllult kundes (krt II:42). Muud leiud: rinnakee osa kahe keekandja ja kolme vaheplaadiga, millest üks joon. 1:6, sadula jalgraud (vt joon. 13.) kolmnurkpäaga nõel, vta joon. 1: 26.

Säiluvad Õp.ES nr. 507 ja ERM nr. 16639.

RK. 721, 724, 735.

Üksikleide, lk. Kaarma khlk., lähemalt teadmata kust. Asjade hulgas on odaotsi, rinnanõelu, käsivõrusid, pandlaid, sõlgi jne.

Säiluvad Kur. erisuguseil tahvleil ja nimelt: odad a, 2 (tahv. K, kadund); a, 6; a, 8; a, 13; a, 17; a, 19 ja a, 35; kirves nr. (?) raudsärki katkend d, 1; nõelad a, 4; a, 5; a, 9 ja a, 12 (tahv. L); ketid a, 1 (tahv. L); a, 2 (tahv. L); f, 11 (tahv. M); k, 41 ja k, 43; kaelvõru c, 4; käsivõrud h, 3; h, 12; h, 17 (tahv. O); sõrmused g, 1; g, 2; g, 4; g, 5; g, 7; g, 9 (viimased kolm tahv. E, kadund); g, 10; g, 11; g, 12; g, 13; g, 14; hoburaudsõled b, 1; b, 2; b, 42 (tahv. R); b, 46 (tahv. R); pandlad b, 64; d, 2; d, 3; d, 4 (kadund); d, 5; d, 6; e, 1; e, 4; 4 rihmakeelt u, 5; tupeilustus nr. ? (Aspel. 1958); kaaluvihk ?, 2 (tahv. U). — Õp.ES nr. 499 (oda joon. 10) ja nr. 2512:40; TLEM k. r. 1532:28a.

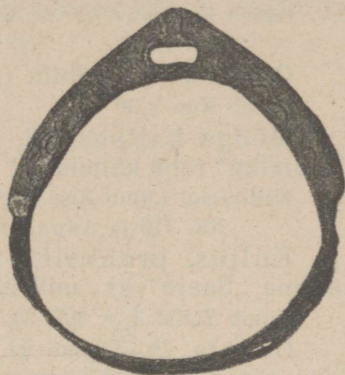
RK. 722, 738, 739, 741, 742, 743, 744, 747. — Aspelin nr. 1958—1963. — Baltische Studien lhk. 129 (Ebert mainib sääl Kaarmalt 2 oda hõbetet putkega — üks Tartus Õp.ES nr. 499 ja teine Kuresaares Aspel. 1960 — kas ei ole see üks ja sama oda? vrdl. RK 722).

Rahaleid, lk. Kaisvere kl. Tootsi pere (krt. II:36).

Valjala õp. Pundti teatel leit Käku külast põllul kundes 1880. a. Loona valla Sepa külas elava Joh. Munk'i teatel olnud leidjaks sepp „Popi Kristjan“, kes praegu elab Loona vl. Lao külas. Leidmise ajal elanud ta sama valla Kaisvere kl. Tootsi peres, mis maha põlend järgmisel aastal, nagu seda kirjutab ka Pundt. Rahad olnud leidmisel lehmakella taolises potis, mis hävinend eelmainit tulekahjul. Suurema osa leiust (umb. 2¹/₂ naela) ostnud leidjalt Holzmayer. Arvu poolest olnud neid 551, mis jagunenud järgmiselt: 336 anglosaksi, 171 saksa, 26 araabia, 2 bütsantsi ja 16 määramata raha.

Leid Kur. (kadund).

Mitth. rig. XVIII: 393.

Joon. 13. Sadula jalgraud Kaarmalt

Jalgraua ülem osa on ilustet sisse-lööd ornamentidega

Pronks sõrmus ja hõbe (?) hoburaudsõlg, lk. Kellamäe ms. (krt II:49). Sõle kohta teadmata, kas see muinasaegne.

Säiluvad esimene Kur. g,66, teine prl. Rehsche käes Kellamäel.

Võti rauast, lk. Kuresaare (krt II:52) rüütelkonna maja eest 1872. a.

Säilub Kur. tahv. „F“:c,5.

RK. 745.

Odaots, lk. Mullutu (ms.?)

Säilub Kur. a,39.

Mõõga kaitseraud, lk. „Randvere“, võib olla Randvere ms. „Tammiku“ rehe kalmistust või Pärni kl. Hiie tl. kalmest (vta lhk. 21).

Kaitseraud säilub Kur. tahv. „J“.

RK. 746 ja Aspelin nr. 1956.

Kuljus, pronksist, lk. Saare (?) kl.; muuseumi teatel leit Kaarma „Saare“ kl., millist aga Kaarmal ei ole.

Säilub TLEM k. r. 807:35.

Odaots, lk. Tõrise kl. Tiskre tl. (krt II:33); leit lauda ja rehelaluse värvate vahelt maast. Kingit rahva teatel TLEM-ile.

Säilub TLEM.?

Üksikleide, lk. Upa kl., lähemalt leiusuhteist ei teata. On võimalik, et leidudel on mingi ühendus Upa „Kalmumäega“ (vta ajaloolised matusekohad), kindel see ei ole.

Leidude hulgas on mitu odaotsa ja mõned ehteasjad, millest joon. 1:15 pildistet üks pintsett — mingi toalettriist.

Leiud säiluvad Kur. mitmesuguseil tahvleil ja nimelt: odad a,11; a,21; a,37; a,41; pintsett a,5 (tahv. T); pandlad d,17; d,18; rihmakeel e,10; spiraalsõrmus g,64; keekandja k,53; ripats k,55; kuljus n,7.

RK. 733.

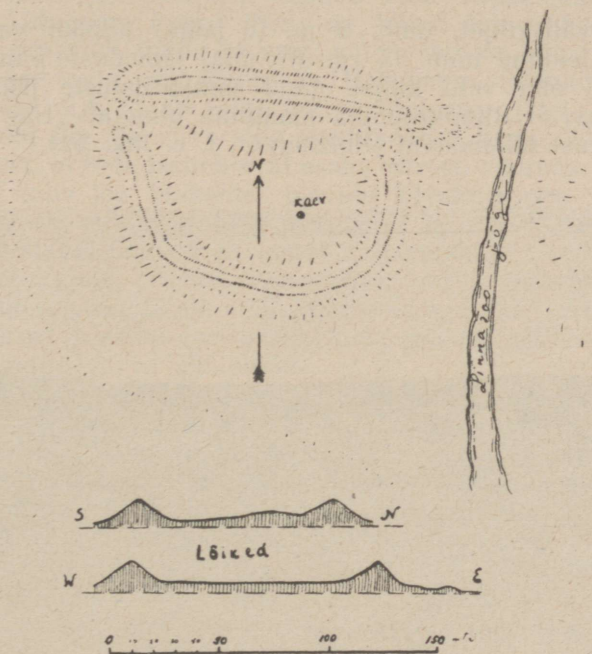
Maalinn:

Kaarma maalinn, ak. praeguse Kaarma kihelkonna keskel (krt II:43 ja III:89), Kuresaare linnast linnuteed 11 klm. põhjapool, Kaarma kirikust umb. 100 m. NE-pool, maantee ja Linnasoo jõe vahel. Holzmayeri teatel kutsut linna ka „Linnapääks“.

Maalinna loomulikuks kaitseks on idapoolt (vta joon. 14) praegu mainit Linnasoo jõgi, mis nähtavasti on saand oma nime maalinnalt. Jõgi, mis praegusel ajal kõigest 4—6 m. lai ja suvel paiguti ära kuivab, on vanasti kahtlemata olnud veerikkam, nagu osutab jõesäng. Põhjast, läänest ja lõunast ümbritseb maalinna 20—30 m. laiune madalik, mis umbes 2 m. allpool linnaõue pinda, paiguti enamgi. Selle poolkaarse madaliku idapoolsed otsad ühinevad jõesängiga. Nähtavasti on see kinnikasvand vallikraavi ase, mis ammutas oma vee jõest. Et see madalik kunstlikult tekkind, seda tunnistab asjaolu, et tema lääne- ja lõunapoolsed väliskaldad on kaunis järsud, ükski põhjaküljel jätkub loomulik madalmaa ka kaugemale. Praegugi on kraaviase kaunis soine, nimelt W- ja SW-poollel, kus tema kuivatamiseks on läbi tõmmat mõne aasta eest lahtine põllukraav, mis juhib vee kaugemale SW-suunas. Vallikraavi endisest veerikku-

sest tunnistab Holzmayeri poolt Kaarma kiriku arhiivist leit dokument aastast 1407, milles Kaarma preestrile antakse ainuõigus kalapüügiks vanas vallikraavis.

Idast jõega, mujalt kraaviga piiratuna, asub maalinn platool, mis umbes nelinurga kujuline ja orienteerit ilmakaarte järele. W—E-suunas on ta pikkus umb. 140 m., laius S—N-suunas 120 m. Ümbritset on maalinn ühekordse kivi- ja muldvalliga.

Joon. 14. Kaarma maalinna plaan

Joonist. F. Leinbock

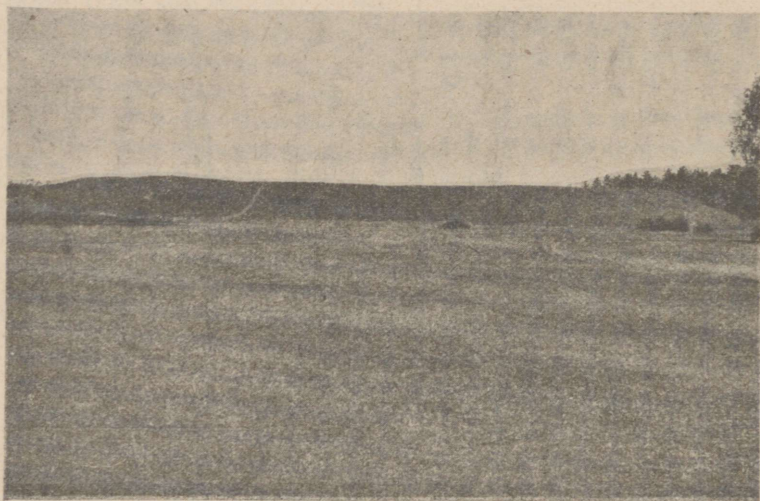
Lõigetes plaani all on kõrgused, võrreldes plaani mõõduga, 2 korda suuremad, et nad väiksel joonisel oleksid enam nähtavad.

Vall seisab koos kahest osast. Nimelt moodustavad valli W-, S- ja E-küljed ühise nurgelise poolkaare, umbes hoburaua kujulise, kuna valli N-külg läheb sirge joonena läänest idasse, ilma et ta otsekohe kokku puutuks hoburauakujulise valli otsadega. Sel teel moodustuvad maalinna NW- ja NE-nurkades madalamad kohad, mis kahelt poolt piirat vallikülgedega ja nähtavasti on olnud sissekäigu-kohtadeks maalinna. Põhjapoolne, sirge, valliosa on umb. 160 m. pikk, 3 m. kõrge, jalast 25 m. ja harjast 1 m. lai, kaldega 15—20°. Lõunapoolsem, hoburauakujuline valliosa on kokku umb. 240 m. pikk, 25—30 m. jalast lai, harja laius idas 1 m., läänes ja lõunas 1—2 m. Kõrgus on W- ja E-osal 5 m., S-poolel 4,7 m.;

Kalle on seespoolt 20—25°, väljaspoolt 25—30°. Vallide kõrgused väljaspoolt on siinesitetuist seesmisist 1—2 m. võrra suuremad. — Nagu näha, on põhjakülgne vall nõrgema ehitusega, mis seletetav loomuliku madalikuga, kust vaenlane läheneda ei saand. Eriti tugev on aga valli idaosa.

Vall on praegu kaet mullaga ja rohuga, kust mõni harv kivi paistab. Holzmayer, kes siin kaevand, on ometi leidnud, et vall seisab koos raud- ja paaskividest, suuremad all-, väiksemad päälpool. Kivide vahel olnud mulda, kuna lubja tarvitamise jälgi pole leidund.

Valli välisküljel, umb. 2 m. (6 jalga) allpool valliharja, on Holzmayer leidnud umb. 15 cm. ($\frac{1}{2}$ jala) jämeduste puutüvede süsi, mis võiksid olla valli küljel olnud puuvarustuste jäänused. On tähelepanav, et Riimikroonika maalinna nimetab „Hag“, mis õieti puukindlustust tähendavat (Holzmayer, l. c. lhk. 51).

ERM-i kogudest. Foto J. Pääsuke

Joon. 15. Kaarma maalinn lõunast

Valliga piirat linna õu on 80 m. pikk ja 60 m. lai, mille pinnasuurus seega umb. 4800 \square m. Põhjapoolne osa õuest on umb. 1 $\frac{1}{2}$ m. lõunapoolsest kõrgem, mis vist tuleb vallidelt mahavarisend mullast, kuigi need üldiselt näivad olevat üsna terved. W—E-suunas on õu päris tasane, umb. 2 m. üle maalinna ümbritseva ala. Kaevamisel on Holzmayer leidnud, et linnaõu on olnud kaet kiviprügitus ja liivaga, mis praegu enam ei paista välja maakamara alt.

Kaevuase on pea linnaõue keskel, umb. 20 m. valli SE-nurgast sissepoole, [praegu kinni] kasvand, tunduv ainult väljapaistvate

kivide läbi. Holzmayeri kaevamiste andmeil olnud kaevu läbimõõt 1,2 m. (4 jalga).

Holzmayer arvab, et linnakaitsjad oleksid vett võtnud ka väljaspoolt valli, nimelt maalinna SE-nurga ja jõe vahel olevast nõgust, kuhu vesi oleks jooksnud vallikraavist. Kindlaid tõendusi selleks praegune maapind sääl küll ei paku, ka on küsitav, kas oli sarnaseks veekogumiseks üldse vajadust, kui linnaõues oli kaev olemas.

Sissekäigud maalinna on olnud, nagu eespool mainit, läbi valli NW- ja NE-nurkade. Eriti hästi on kaitst NE-sissekäik, mis ligi 30 m. pikuse poolkaarena lookleb kahe valliseljandiku vahel. Sissekäigust idapoole kunni jõeni on käind tee vist seljandikku mööda, mis praegugi tunda ja nagu valli põhjaosa jatku moodustab. Kohal, kus see mäe selg lõpeb, on Holzmayer leidnud kummalgi pool jõekaldas 2,4 m. (8 jala) laiuse kivipaisu jälgi, mis nähtavasti on olnud üle jõe viiva silla alustugedeks, kuna sild ise arvata-vasti oli puust, et teda tarbekorral saaks kiiresti lõhkuda. Võimalik, et tee edasi käis jõe idakaldal olevate liivaküngaste vahelt, mis praegu u. 2—3 m. jõepinnast kõrgemal ja miski eelkindlustuse võisid moodustada, nagu seda oletab Holzmayer.

Ka NW-nurgas olevast sissekäigust on arvatavasti sild üle vallikraavi läänepoole läind, mille jäänuseid aga näha ei ole. Läänepoolne vallikraavi kallas on tasane maa, praegu põlluks harit, kus mingid eelkindlustusi ei näi olnud.

Et maalinna kasutamise ajal tema ümbrus oli tihedalt asustet, seda tõendavad rikkalikud noorema rauaaja kalmistud maalinna naabruses, eriti läänes, nagu Loona ms. põllul (1 $\frac{1}{2}$ klm. eemal), Käku külas, Lao külas j. m. Idapool on suurem kalmistu Uduvere külas. Lähemaks ohvrikohaks on olnud vist nn. „Kaarma Hiiekoht“, mis umbes 1 klm. NE-pool linnamäge on asund (vta lhk. 30).

Leit on maalinna kohalt senni ainult üks pronksist ristpääga nõel ja käsivõru.

Kaevamisi toimetand on ainult Holzmayer, umb. 1860. aastal. Vist tema kaevamiste jälgi osutabki kinni kasvand kraav, mis ulatab linnakaevu asemelt kunni valli SE-nurga sisse.

Lhk. 26 mainit põllukraavi kaevamisel endise vallikraavi asemel on 1917. a. praegune kirikukõrtsi rentnik Mikkau umb. 30 m. maalinna SW-nurgast eemal mitu pikka tammepalki välja kaevand, mille otsad paistavad kraaviküljes praegugi. Kas need palgid on ühenduses maalinnaga ja kui palju neid sääl veel leidub, seda võiks selgitada ainult järeлкаevamised.

Kaarma maalinna kasutati saarlaste poolt kindlustusena viimast korda 1261. a., millal — Liivi ordu raske lüüasaamise järele leedulaste poolt Lennewardeni juures — Saaremaal vabodusliikumine tekkis. Ordu, Riia piiskopi ja Tallinna daani vogti ühendet väed ühes läti ja eesti mannermaa abivägedega ilmusid aga veel samal talvel üle jää Saaremaale ja valdasid vihase võitluse järele Kaarma maalinna, saarlaste viimase toetuspunkti. Üldiselt peaks maalinn olema püsind sarnasena, kui ta oli valdamise ajal.

Lahinguväli, kus saarlased sakslastele enne linna taganemist vastu panid, on arvatavasti maalinnast idapool, Holzmayeri arvates kusagil Kaarma mõisa ja Uduvere küla vahel, kust ka leit võrdlemisi rohkesti relvu (vt. lhk. 24).

Leiud on Kur. tahv. „D“ ja h, 2.

(Ältere) Livländische Reimchronik, vers. 6196—6248. — Holzmayer: Kriegswesen lhk. 50—54. — Hueck Notizen lhk. 66. — Kruse: Necrolivonica tab. 62. — Lövis of Menar: Burgenlexikon lhk. 14. — RK 740. — Jungi Mss. 131, 156, 186. — SB. GEG 1894:119. — Ösel einst u. jetzt III:81 j. j. — Laid: Muinaslinnad, lhk. 84.

Ajalt ebamäärased muinasjäänused

Pühad kohad, ohvrikivid ja allikad:

Silmaallikas, *ak.* Elme mõis (Magnushof), „Tamsese juures“ (Holzmayeri teade). Viimasenimelist kohta ei teata. Praegu allika asukoht lähemalt teadmata.

Holzmayer: Osiliana I:29.

„Kabeliaid“, *ak.* Hübja külast idapool, põllu keskel (krt III:74), mida kutsutakse „Matu saat“. Idapoolsest küla äärest — Ristini tl. kohalt — põllupeenart mööda minnes 240 m. idapool.

Kabeliaiaiks kutsutakse põllu sees peenra ääres olevat kivi-ringi, mis E—W-suunas 40 m., S—N-suunas umb. 28 m. läbimõõta, pea korralik elliptiline. Ring seisab koos suurtest raudkividest, mis ühe-kunni kahekordselt kokku veeretet õredaks kiviseinaks. Kiviseina kõrgus on 1 m., laius 2 m. Vahele on loobit väiksemaid raud- ja paaskive. Ringis on enamvähem tasane, harilik maa, mõne sarapuupõõsa ja raudkiviga, milles midagi ohvrikivi meeletuletavat ei leidu. Ümbritsev põld on kruusane, rohkete kividega, kaunis kõrgel kohal. Kabeliaial käid veel mõnekümne aasta eest palvetamas, nagu sellest külaelanikud kõnelevad. Teatakse niipalju, et „Kabeliaida“ eriti vihmavalumise kohana kasutat — kuivil suvedel.

Hübja kl. Aaviku peres elav Juhan Tamm, üle 80 a. vana, ütleb kuulnud olevat, nagu oleks „Matu saatu“ surnuid maet. Kuhu nimelt, kas „Kabeliaida“, põllule või sel olevaisse raunadesse, ei tea.

Hiiekoht, *ak.* (krt III:88) 1 klm. Kaarma kirikust eemal, Dr. Schroederi teatel (SB. GEG), liivadüünest piirat kohal, kus kasvand kuused, suured pihlakad j. m. Holzmayer teab rääkida, et sääl kasvand enne suur sammeldund pihlakas, mis oma tüvest 27 tugevat haru välja ajand. Rahvas kutsund teda „Hiiepuuks“ ja kohta „Hiiekohaks“. Puule olla ohvreid tood, räbalaid, paberitükke j. m. oksatele riputades. Kohalik rahvas nähtavasti kohta enam ei mäleta, aga võib oletada, et see koht oleks n. n. „Kaarma Uiemõisa liival.“ See on künkline liivaseljandik, mis Kaarma Uuemõisast tuleb lõunapoolse kunni maanteeni, mis läheb kiriku juurest Kaarma kl. ja Kaarma ms. pool.

Peab tähendama, et 1889. a., kui Schroeder, Hausmann ja Loescheke käisid Holzmayeri juhatusel „Hiiekohal“, sääl enam „Hiie-

puud“ alal ei olnud. Ohverdamist ei olla ka Holzmayer ise enam näind. Nähtavasti on koht praegusele põlvele juba tundmatuks jäänd.

SB. GEG 1894:119. — Holzmayer: Osiliana I:96. — Ösel einst und jetzt III:85.

Ohvrikoht, *ak.* Keskvere kl., Kabeli tl. „Kabeliaid“ (vaata kalmistu lhk. 17).

„Kabeliaial“ kasvand varem suur kadakas ja tamm, mida mõlemaid peet pühaks. Praegu on mõlemad surnud vanadussurma ja kännudki välja juurit, teatakse siiski veel näidata kohta, kus nad seisid. Pääasjalikult käid sääl vihma palumas. „Kabeliaial“ käid ka ennast arstimas, eriti hambavalu vastu: visat mõni väljatõmmat hammas puu otsa, kuna puutüvesse nael lööd. Ka Holzmayer kirjutab, et kadaka alt olla leit vanu rahu ja naelu. Ohverdamine lõp- nud umb. 30 a. tagasi.

Holzmayer: Osiliana I:32, 68. — Jung Mss. nr. 131.

Silmaallikas, *ak.* Kaarma karjamaa (Holzmayeri teade). Praegu asukohta enam ei teata.

Holzmayer: Osiliana I:29.

Ohvrikiivi, *ak.* Kiratsi kl. lähedal. Rahvajutu järele tahtnud Kalev sellega Kuresaare lossivärvat sulgeda, kaotand aga Kiratsi juures ära. Vanasti pannud möödaminejad kivile oksakesi või visand kivikesi teistpoole teed.

Ösel einst und jetzt III:90.

Hiieallikas, *ak.* Loona vld. Jaagu tl. Allika läbimõõt olevat 7 sülda ja sääl ohverdet veel hiljuti. Praegu asukoht täpsemalt teadmata, vahest „Põhjatu allikas“ Pähkla kl. juures (vta allpool).

Jung Mss. nr. 135.

Silmaallikas, *ak.* Meedla. Praegu enam lähemalt ei teata kus allik asund.

Holzmayer: Osiliana I:29.

„Põhjatu allikas“, *ak.* Pähkla kl-st kilomeetrit $1\frac{1}{2}$ idapool (krt III:100), madalal heinamaal.

Suur allikas, 16—20 m. läbimt., õige veerikas ja sügav, mil- lest nähtavasti saand ka oma nime. Olla suurim allikas Saaremaal. Väljajooksev oja ühineb teise, põhjapoolt tulevaga, moodustades jõe.

Varem olnud allika avaus väiksem, nüüd laienend kalda sisselangemise läbi. Mõni meeter suurest allikast eemal on teine väiksem, mis päält pea täiesti kinni kasvand. Olla seot kokku ritvu kunni 7 sülla pikuseni ja selle allika auku aet, ilma põhja leidmata. Allikad olnud vanasti kuulsad ja sääl käid ohverdama rahu ka kaugemalt Saaremaa nurkadest, nagu teatakse Pähkla külas.

Holzmayer: Osiliana I:29.

Ohvriallikas, *ak.* olla Uduvere kl. karjamaal (Holzmayeri teatel). Teda kutsutavat „Ilmallikaks“ (Wetterquell), mis seega võiks olla ohvriallikas. Külas ohvriallikast midagi ei teata. Arva-

takse, et jutt võiks olla „Ilmoja allikast“ ja „Läku allikast“, mis asuvad lähestiku Uduvere kl-st 1½ klm. NE-poolle, sama kl. karjamaal, maanteest umb. ½ klm. idapoolle. Allikaist jooksvat oja kuhuigi idapoolle.

Holzmayeri: Osiliana 1:29.

Kalevikivi, *ak.* olla Uduvere kl. lähedal (krt III:92), kus Holzmayeri teatel, otse tee kõrval suur kivi, nimega „Kalevikivi“ (Kalews Stein), kuhu möödasõitjad ja -käijad vana kombe järele puuksi pääle pannud.

Praegu sarnase nimega kivi enam ei tunta. Küla lähedal on kaks suurt raudkivi, 3—4 m. kõrged. Üks neist on küla lõunaotsas, tee ääres, teine külast põhjapool oleval karjamaal, maanteest veidi eemal. Mõlemad maanteest idapool. Holzmayeri teatega võrreldes peaks vist lõunapoolset „Kalevikiviks“ pidama. Midagi iseralist tema juures näha ei ole.

Holzmayeri: Osiliana 1:72.

„Korstna- ja Jõemägi“ (ohvrikohad?), *ak.* (krt III:103) Jõemägi — Laadjala mõisa poolt tulles esimesest Upa küla („Jõe“) talust 40 m. lõunapool, maantee idakaldal. Korstnamägi — esimesest veidi lõunapool, 70 m. lõunapool Upa jõe silda, maanteest 15 m. idapool.

Kogu maantee idakallas, alates Laadjala mõisast kunni Upa jõeni ja säält edasi lõunapoolle on ühtlane kõrgem kruusane seljandik, mida pea kogu pikkusel kasutatet kruusaauguna. Sama laadi on ka Jõe talust lõunapool, maantee ja Upa jõe vaheline ala, millel asub nn. Jõemägi. Ehk küll ümbrus on veet kruusavõtmisel madalamaks, näib siiski, et „Jõemägi“ on ka algupärasest ümbrusest olnud kõrgemal ja kunstlikult moodustet. Rahvajutu järele olnud säält vanasti kirik või kabel. Holzmayeri teatel on mäge veel tema ajal kasutatet elanikkude poolt ohvrikohana.

Korstnamägi on samuti auklise kruusavälja keskel, maantee-pinnast 2½—3 m. kõrgemal, 5×8 m. läbimt., järskude külgedega. Näib seisvat koos suurtest raudkividest, kaet pae- ja raudkivi prügiga ja kruusaga. Prügi ja kruusa alt paistavad kohati telliskivi müüri jäänused. Rahvajutu järele olnud säält vanasti „mõis“, mis härraste äraolekul maha põlend. Jäänd järele ainult telliskivist korsten, millest mägi saand oma nime. Ka Korstnamäge tarvitet ohvrikohaks, nagu teatab Holzmayeri.

Holzmayeri järele olla Jõemäelt leit süsi, „vanu asju“ ja surnuluid, kuna Korstnamäelt olla leit pääluid, raudnuge ja mõõku.

Holzmayeri: Osiliana 1:72.

Muud teated ja leiud:

Muinasleide, *lk.* Hübja kl. Armuadra tl. õues. Mainit kohas on elumaja ja rehe vahel vana kruusaaug. Kivikalmi ei paista kruusaaugu ümbruses kusagil silma.

Mõnikümmend aastat tagasi leidnud keegi Jaagup Völma, kes praegu surnud, väikse kirve ja vaskketi („ahela“) tükke. Aastat 10—15

tagasi leidnud Armuadra tl. karjapoiss kruusaaugust pronks („vask“) keti, mis kadund. Surnute jäänustest ei teata midagi.

Tulekivikilde leitavat Kellamäe ms. „Paadiku“ põllult. Teade on kontrollleerimata.

Nõiarohu korjamiskoht, *ak.* Kiruma kl. juures „Pelisoo mägi“, mida peet pühaks. Lähemad teated puuduvad.

Holzmayr: Osiliana I:72.

Pool silmaga kivikirvest?, *lk.* Kuigu paemurru ümbrus. Leidja Sepa külas elav Joh. Munk, kes leiu annud Freundlich'ile.

Leid on kadund?

Ajalooline aeg

Matusekohad:

Matusekoht „Ristati mägi“, *ak.* Hakjala külast ligi $\frac{1}{4}$ klm. lõunapool (krt III:80), Aste kl. poole mineva maantee läänekaldal.

Kirjeldetavas kohas õieti mingit mäge ei ole. Kogu ala kõrge-
neb S- ja SE-suunas, kandes Aste kl. juures Nopa mäe nime. Kohal, mida kutsutakse „Ristati mäeks“, on praegu ainult vana kruusaauk, mida kutsutakse ka „Ristivälja riuhaauguks“. Midagi kalmistu taolist väliselt näha ei ole.

Varemajal olla leit kruusa kaevates mitmel korral surnute pääluid ja muid konte, ka mõõgatükke (?). Nimed „Ristati“ ja „Ristivälja“ näivad ristiusu surnuaidade osutatavat.

„Kabeliaid“, *ak.* Irase kl. Uustalu pere maal (krt III:95) „Kabeli“ vabadikukoha juures, külast umb. $\frac{1}{2}$ klm. põhjapool.

Matusekoht asub kesk liivakaid põlde, poolkuivand jõesängi põhjakaldal, kaet noore kaasikuga. Teda ümbritseb vana kivitara, mis paiguti lõhut, kuna osa matusekohast on harit põlluks. Põhjapoolses osas — kaskede all — tunduvad paksu maakamara all haudkünkad peituvat. Neis leiduvat $\frac{3}{4}$ —1 m. sügavusel terved luuke-
red, rikkalikkude pronks ehteasjadega. Haudadest leiduvat ka palju sepa teht, rauast puusärginaelu. Hauad olla päält kaet 0,3—0,6 m. paksuse raudkivide korraga, mis mullaga üle kasvand.

Leide on saad väga palju, eriti matusekoha lõunaosa põlluste-
tegemisel. Ka põhjapool olevaid terveid haudkünkaid olla küla-
poisid vahel kaevand. Sõjariistust on leit ainult üks oda, nimelt
praegu põlluks teht alalt. Kas see on olnud hauas, pole kindlasti
teada. Palju olla leit pronks ehteasju, nagu käsivõrusid, spiraal-
sõrmuseid ja eriti palju hoburaudsõlgi. Olla leit ka kaks suurt
käsivõru, kirjelduse järele umb. RK tab. 30:1 ja 4 sarnased. Asjad on
pea kõik kadund. Õp.ES-is on vaid üks pronks käsivõru, umbes
joon. 1:5 sarnane, õigeaks painutat; tema otsade küljes olnud peened
pronksketi otsakesed, mis leidja ära murdnud.

Leid säilib Õp.ES nr. 2501:18.

Matusekoht „Leitseni tänav“, *ak.* Irase külast umb. $\frac{1}{2}$ klm. NW-pool (krt III:94), põldudevahelisel teel.

Kirjeldetav koht on laiade kivitaradega ümbritset külatee, mille mõlemal küljel vana kruusaaug, pea $\frac{1}{2}$ klm. pikk. Nime olla koht saand lähedalolevast Leitseni tl. (?) põllust.

Vanasti olla säält kruusa võttes rohkesti luukeresid leit, mis olnud maet kiviprügi sisse. Samuti olla leit ka pronkskettide tükke.

Leiud on kõik kadund.

Matusekoht „Kabeli kään“, *ak.* Kärdu kl., Villemi pere juures (krt III:106), Lilbi kl. poole viiva tee lõunakaldal.

Kabeli käänuks kutsutakse kolmenurgelist umb. 100 m. pikust ala, mis jääb Lilbi tee ja Kärdu kl. põldude vahele. Säält võetakse kruusa, mille juures leit luukeresid.

1921. a. leit Kabeli käänust 2 jala sügavuselt liivast luukere, mil juures olnud raudseid kirstunaelu ja lauajäänuseid. Kaela ümber olnud surnul 13—14 valget, kollast ja sinist klaashelme, sõrmes pronkssõrmus.

Sõrmus säilib Õp.ES nr. 2501:22.

„Kalmumägi“, *ak.* Kärdu ja Paimala külade vahel (krt III:107), Paimala külast ligi $\frac{1}{2}$ klm. põhjapool.

Kalmumäeks kutsutakse põldude keskel olevat umb. 300 m. pikust ja 40—50 m. laiust kruusast sõõdiriba, suurte raudkividega, mis enamasti läbi kaevet kruusavõtmisel. Kruusast olla varemajal leit palju pääluid, kuna asju ei ole tähele pand.

Matusekoht „Audude mägi“, *ak.* Randvere ms. karjamaal, Anijala ja Ansi külade vahelise maantee läänekaldal (krt III:97), umb. $\frac{1}{2}$ klm. Anijalalt lõunapool.

„Audude mäeks“ kutsutakse umb. 200 m. pikust ja 60 m. laiust künklist kohta, mis kaet peene liivaga.

Liivakaevamisel olla vanasti „Audude mäelt“ leit inimeste luukeresid. Luud olnud 1 jala sügavusel liivas. Olla leit ka mõned ehteasjad („võrud ümber sääreluie“), mis kadund.

„Kabelimägi“, *ak.* Tõrise kl. idapoolsel äärel (krt III:71), Purtsa kl. poole mineva tee põhjakaldal.

Mainit kohas on rida liivakünkaid, umb. 1 m. kõrguseid. Kartuli-koobaste tegemisel olla leit, eriti tee lahkemest läänepool olevas künkas luukeresid, mis maet liiva. Pääle selle olla liivas leidund veel hõberahu.

„Kalmumägi“, *ak.* Upa külast läänepool (krt III:104), küla põhjapoolseima tuuliku juurest keeravat põlluteed mööda umb. $\frac{1}{4}$ klm. suurest maanteest eemal, põllu ja heinamaa piiril.

„Kalmumäeks“ kutsutakse Upa kl. põldudel umb. 100 m. laiuselt N—S-suunas mineva seljandiku põhjapoolist otsa, mis lõpeb vastu heinamaad. Seljandik on kruusane, temal leidub sageli ka raudkive, nagu kõigil ümbritsevail põldudel. Matmise jälgi pole näha. Kunagi varemalt, kui mäest veel kruusa veet, olla säält leit üks mõök, mis kadund.

„Katkukalm“ (?) *ak.* Vintri kl., „Liiva Anna“ vabadikukoha juures (krt III:73), elumajast NE-pool, otse tara taga. Eriišt nime-
tust kalmel ei ole.

Koht, mida kalmeks peetakse, on umb. 70 m. pikk ja 30 m. lai liivaküngas, mis liivaseljäandiku läbi ühendet Veeremäe mäega. Küngas on praegu paari meetri kõrgune, liivavõtmisega madalamaks kaevet; ka tuul olla teda madalamaks puhkund.

Säält olla leit palju inimeste luid, lahtise liiva sees, ilma panusteta.

Karja kihelkond

Kirjeldand Ferdinand Leinbock

Karja kihelkond katab Kesk-Saaremaa põhjapoolse osa ühes Pammana ja Triigi poolsaarega. Tema piiride laius N—S-sihis kõigub 26—10 klm. vahel, kuna W—E-sihis see on ühtlaselt 20 klm. ümber. Looduse poolest on kihelkonna lääne- ja idaosa kaunis lahkuminevad. Nende piiriks võiks lugeda Leisi alevist otse lõunasse minevat kitsast seljandikku, mida mööda käib praegune postmaantee. Ida-poolne kihelkonna osa on paese pinnaga, mis põhjapool tasane, lõunapool aga moodustab Räägi ja Ratla kl. vahelise kõrgustiku. Mulla-kord on õhukene, kivine, kasvatab rohkesti sarapuid ja kadakaid. Madalamais kohtades kasvavad lopsakad lehtpuumetsad, millest eriti toredad Koikla ms. ümbruses olevad tammikud. Kihelkonna idapiiri täidab soine madalik, vist endise merelahe ase, millest järel veel Järveküla järv. Rahvajutu järele käind „vanasti“ laevad kunni Mätja kl. alla, kus üht kungast, mille jalal olnud sadam, praegu kutsutakse Linnamäeks.

Kihelkonna lääneosa on enamasti liivase, paiguti künklise maapinnaga, kus kasvavad suured okaspuu-, eriti männimetsad. Need ulatuvad pea katkestamata vööna Pammana poolsaarelt kunni Pamma küläni ja Karjamõisa jõe madalikust kunni khlk. läänepiirini. Paest pinda leidub Pamma ja Purtsa kl. ümber, kuna Pamma ja Nurme kl. vahel liivaseljadikud vahelduvad soodega. Kihelkonna SW-nurka täidab laialdane soo, mille keskel Lulupää kõrgustik.

Arkeoloogiliselt oli Karja senni õige vähe tunt, ja ainult harvad leiud on siit sattund Kuresaare muuseumi. Teaduslikke kaevamisi ei ole toimetet siin peagu sugugi, palju kalmi on aga rüüstat kohalikkude varanduseotsijate poolt, kellest eriti tunt „Ussi Peeter“ — elukutseline kalmekaevaja, kes umb. 10 a. tagasi olla surnud ja kelle tegevus olla ulatund üle kogu Saaremaa.

Kiviaja leidude poolest on Karja võrdlemisi kehv. Siit tuntakse kokku 8 kiviriista, kõik üksikleidud ja nimelt: silmaga kivi-kirved, üks Nõmme kl-st, üks Uusjõe äärest ja üks teadmata kust, siis talvad: Karja-Lasmast, Ratla ja Tõre kl-st ja lõpuks 2 lihvimiskivi Pammast, mille kiviaegsus kaheldav. Leiuteated on üldiselt ebatäpsed. Kohaliste teadete järele olla leit veel 2 kivikirvest

Tutku mäelt ja üks talv Nurme kl. Kabelimäelt. Need riistad on aga kadund ega või sarnaseid teateid üldse igakord usaldada. Huvitavaim oleks Tõre leiukoht, soosaarel, umb. 14 m. merepinnast kõrgemal, kus — jällegi ainult elanikkude kirjelduse järele — võiks oletada kiviaegse asula olemasolu.

Pronksiaja muinasjäänuseid Karjast ei tunta, samuti ka vanema rauaaja omi.

Noorema rauaaja kalmistud on võrdlemisi rohkearvulised. Suurem osa neist asub khlk. SE-nurgas oleval kõrgustikul Räägi, Koikla, Metsaääre ja Ratla kl. juures. Nende rohkus tunnistab tihedast asustusest paganuse aja lõpul. Teine rühm kalmistuid on khlk. SW-osas Karja maalinna ja Pamma ms. ümbruses. Hävitet on kalmistud Välja ja Nurme kl. ning Pärsama ms. juures. Leidude puudusel jäävad ebakindlaks Liiküla, Jõiste kl. ja suurem osa Hiievälja kl. kalmistuist.

Kalmed on ümargused, 3—12 m. läbimõõta, seisavad koos kunni 1 m. paksusest kivikattest, mille all põletet surnud. Laiphaudu on teada ainult üks — Loogu ms. juurest — ja seegi võib kuuluda hilisemasse aega. Kalmistust leit asjad on pea kõik kadund, mispärast ka nende vanuse määramine on raskendet.

Üksikleide on Karjast vähe, ainult mõned relvad ning hobuse-riistad ja ehteasjad. Maalinnu on Karjas üks, tunt „Kooljamägede“ nime all ja tublisti lõhut.

Ajaloolisi ja ajalt ebamääraseid kinniseid muinasjäänuseid on Karjas võrdlemisi rohkesti. Esimesed neist on koondet rohkem khlk. NW-nurka.

Kiviaeg

Asula?

Kivitalv (asula?) lk. Tõre külas (krt I:21), praeguse „Tõre Priidu“ õues olevast paemurrust, umb. 1 m. sügavuselt. Mõni samm eemal, keldri nurga juures, olla leit paastahvlite alt suuri konte, mis õhu käes pudened, ja põlend mulda tuhajäänustega. Mõlemad leiud teht u. 10 a. tagasi. Leiuala asub kruusase maapinnaga soosaarel, kus palju suuri kive.

Säilub Öp.ES 2501:2.

Üksikleidud:

Kivitalva kandosa, lk. Karja-Lasma kroonu metsaülema koht, vastu Mustjala-Karja piiri. Lähemalt leiukoht teadmata.

Säilub Kur. nr. 54, kinkind muuseumile 1888. a. H. Wardenburg.

Publ. Ösel I lhk. 10, tab. I:21.

Kivikirve terapool, lk. Karja khlk., lähemalt leiukoht teadmata.

Säilub Kur. nr. 41, kinkind muuseumile Freundlich 1878. a.

SB GEG 1883:29. — Publ. Ösel I lhk. 4, kirves 13, tab. I:11.

Kivitalv, lk. Nurme kl. „Kabelimäelt“ (krt. I:17), hauast, mis arvatavasti kuulub rauaaegsesse kalmistusse (vta lähemalt lhk. 41).

Talv on kadund.

Kivikirves, lk. Nõmme kl. keskel (krt. I:19); leit Andruse ja Kautsi perede vahel olevast külatänavast, suure kivi juurest.

Säilub Kur. nr. 29, kus leiukohaks eksikombel märgit Karja ms.; kink. Sengbusch 1873. a.

Publ. Ösel I lhk. 3, kirves 11, tab. 1:9. — RK 194.

2 suurt lihvimiskivi (kiviaegsed?), lk. Holzmayeri teatel Pammas (küla või mõis?), kust nad suure kivi küljest lahti lööd.

Säiluvad Kur., kus praegu on mõned kivid, mille leiukohtadest aga teated puuduvad. Võib olla, et joon. 16 kujutat kivi on üks eelmainit kividest.

Publ. Ösel I lhk, 11 kivi 5.

Kivitalv, lk. Ratla kl. Kahvi vabadikupere juures (krt I:22). Põllust kündes leit 1921. a.

Säilub leidja Joh. Aav'a käes.

2 kivikirvest, lk. „Tutku mäel“, Karja mõisast 2 klm. lõunapool, Kuresaare-Leisi postmaantee ääres (krt I:20). Üks kirveist olla leit 1894. a., teine 1918. a. Mõlemad kadund.

Jung Mss. nr. 131.

Kivikirves, lk. Uusjõe ääres, umb. 1 klm. Leisi alevist SW-pool (krt I:18). Leit 1914. a. kanaali kaevamisel, mis Karjamõisa jõge Uusjõega ühendab. Samast kohast leit ka miski lühtritaoline kiviasi, mis aga kadund. Leiukoht on madal heinamaa.

Säilub ERM nr. 17050. Kinkind A. Sass Leisist.

Joon. 16. Lihvimiskivi Saaremaalt (Karjast?)

Sarnastel kividel ihuti või lihviti kiviajal kiviriistad pääle selle kui neile enne seda oli jämedates joontes juba kuju ant teise kiviga täkkimise teel. Lihvides liigutati kiviriista ihumiskivil umb. ringis, mispärast viimane tavalisest ringikujulisest on ära kulund.

Noorem rauaaeg

Kalmed ja kalmistud:

Kalmistu, ak. Jõiste külast 1 klm. põhjapool (krt III:108), mõnikümmend meetrit merekaldast idapool. Liivasel nõmmel Kooli pere ja sellest idapool oleva metsa vahel, umb. 100 m. laiuse ribana. Vared on madalad, umb. 20 cm. üle maapinna, 3—4 m. läbi mõõta. Nende arv ulatab Kooli tl. juures umb. 50-ni, kusjuures pal-

jud on lõhut või muidu ebamäärased. Ka Kooli talust põhjapoole lähivad kivihunnikud, mis samuti ebamäärased, nagu ka maanteest lõunapool, Jõiste kl. karjamaal olevad vared. Küla ümbrus on üldse väga kivine. Elanikkude jutu järele olnud matusepaigaks ja nimelt katkuaegseks, just Kooli pere juures olev koht, tuuliku all olev kungas ühes arvat. Seda kohta kutsut vanasti „katku ehk kalmu haavad“ (-haud). Umb. 10-ne aasta eest leit Kooli tl. õuevärava postist 24 m. SE-poolt varest pääluu; asju ei ole leit.

Kalmistu(?), *ak.* Karja khlk. NE-osas (krt II:27 ja III:110). Alates Karja kirikust umb. 2 klm. NE-pool olevate Öeste, Aruste ja Nehatu külade karjamaalt ja ulatudes pea 2 klm. laiuse ribana põhjapoole üle Moosi kl., Hiievälja kl. ja Roobaka mõisa kunni mereäärse maanteeeni, s. o. Oitma kl. ja endise Võlupää kõrtsi vahelise jooneni. Mõnede kohaliste teadete järele ulatuvat oletetav kalmistu ka Triigi poolsaarele.

Mainit ala, umb. 6 □ klm. suur, on enamasti kaet okasmetsaga. Maapind on liivakas või kruusane, sagedasti suuremate raudkividega. Kivivared, mis pea kõigel sel alal leiduvad, mõnes kohas harvemini, teistes üsna üksteise lähedal, 8—10 m. tagant, seisavad koos raud- ja paaskividest, harilikult 4—6 m. läbimõõta, kunni 1/2 m. kõrged.

Kõnealusel alal on 1911.—1913. aastatel end. Saaremaa kodu-uurimise seltsi („Verein zur Kunde Ösels“) liikmed hrad Rehenkampf, Aleksander Sass ja vist ka Toll, nagu esimene neist jutustas, mitmel pool kaevamisi ette võtnud, nii Moosi kl. karjamaa metsas, Aruste kl. lähedal ja ka Öeste kl. juures, kokku vist 6 oletetavat kalme lahti tehes, ilma et nad mingid matmise jälgi oleksid leidnud. Rehenkampfi teatel olnud Öeste kl. ümbruses olevad raud- ja neljanurgelise põhjaga, mujal aga ümargused. Ainuke senni tunt kindel leid on mõök, mis leit Hiievälja kl. lõunapool olevast „Hiievälja kuusikust“. Tema leiusuhteist pole lähemalt midagi teada. Tõenäoliselt on „Niitemäel“ ja „Hiievälja kuusikus“ varede hulgas kalmi, muud vared võivad olla ka lihtsad kivihunnikud.

Leid (mõök) säilib ERM nr. 17064.

Kalmistu („Kalmumägi“), *ak.* Koikla külast SE-pool (krt III:118), küla umb. 3/4 klm. kauguselt poolringina ümbritseval kõrgustikul. N. n. „Kalmutänav“, mis külast lõunapoole maanteele läheb, jagab „Kalmumäe“ kahte ossa. Tänavala läänepoolsel äärel olevaid kivitara ümbritset põllulapikesi kutsutakse „Kalmusaatudeks“.

Kruusane, õige kivine maapind on enamasti põllu all, paiguti söödis. Saatudest läänepool olevas põllus on laiali pillat kümme-kond kivihunnikut („rauna“), mis 8—24 m. läbimõõta, ümargused või ovaalsed, kunni 1 1/2 m. kõrged, pajupõõsastega läbi kasvand. „Saatude“ alalt ja tänavast on raunad kõik lõhut ja kivid tarvitet tarategemiseks. Kaugemal läänepool kannab kõrgustik „Tõrusemäe“ nime, kus on 30—40 samasugust rauna, mis põhjapool ulatuvad ligi külani. Veel kaugemal läänepool, „Kalmutänavast“ ligi 1 klm.

eemal karjamaal tuleb „Tammeselja“ mägi, mille kirjeldus eespool, käesoleval lhk. „Kalmutänavast“ põhjapool olevas „Kalmumäe“ osas on säilund ainult üks raun. Põllult on raunadele nähtavasti palju kive pääle loobit, millest nende väljapaistev suurus.

Umbes 10 a. tagasi leidnud Koikla kl. Tooma tl. peremees Jaan „Kalmumäelt“, tänavast põhjapoole, kündes rauast odaotsa ja mõned pronksketi tikid, mis vanavara korjajatele annud. „Kalmutänava“ käänust olla leit raud kirves; Lauri talu saadust olla leit pronks rõngaid (vist küll ketitükke). Tõruse mäelt ei teata midagi leit olevat.

Leiud kadund.

Kalmistu („Tammeselja mägi“), *ak.* Koikla kl. karjamaal (krt III:117) umb. 1 klm. külast lõunapool. Mainit karjamaa läänepiiriks on Koikla ja Lõpu külade piiritara, idapiiriks aga Tõruse mägi (vta eelmine kalmistu). Kalmistu läheb 30—40 m. laiuse ribana umb. 100 m. pikuselt läänest idasse, kust ta lühikese jätkuna SE-poole pöörab. Suurem osa kivikalmi on lõunapool kivitara, mis Koikla kl. põllu ja karjamaa piiril, üksikud ka põhjapool.

Tammeselja mäe läänepoolses osas on umb. 20 varet, 3—4 m. läbimõõta, ümargused, madalad, mõned vaevalt märgatavad, kaet pääsuuruste kividega. Kalmistu SE-osas on 9 suuremat kivirauna, 4—6 m. läbimõõta ja $\frac{1}{2}$ —1 m. kõrged, kuhu aga arvatavasti põllult kive on juure loobit. „Raunad“ asuvad mäe lõunapoolsel kallakul. Väliselt näivad nad puutumata olevat.

Aastat 70 tagasi kaevet Tammeselja mäel lõpnud loomale hauda, kusjuures leit rida vasknööpe (?). Muist leidudest ei teata.

Kalmistu, *ak.* Koikla ja Pärsama külade piirilt „Peni- ja Rau-
nikumäelt“ alates, umb. $\frac{1}{2}$ klm. laiuse ribana kunni Metsalõuka perede ja Ratla kl. vahelise metsani (krt III:115).

Kalmistu läänepoolne osa — kunni Metsalõuka peredeni — asub paesel karjamaal. Vared, mis 6—8 m. läbimõõta, $\frac{1}{4}$ — $\frac{1}{2}$ m. kõrged ja enamasti kaet sarapuupõdsastega, seisavad koos pääsuurustest raud- ja paaskividest. Raunade arv sel alal ulatub umb. 250-ni. Idapoolses, Metsalõukalt Ratla kl. poole minevas osas on vared või raunad ligi 1 m. kõrged, kunni 10 m. läbimõõta ja enamasti mulla korraga kaet, mis vist sellest tuleb, et see ala tammemetsa all, kust lehti pääle langeb. Sel alal ulatub raunade arv umb. 50-ni.

Raunad näivad tervetena püsind olevat.

Rahvas teab järgmistest leidudest jutustada: Tõmbi tl. lähedalt raunast selle „lammutamisel“ (lõhkumisel) leit suured inimese kondid. Asju pole leit. Karjamaal olevas raunast olla üks mõõga käepide leit, mis Tõmbi peres uksehinge konksuks ümber teht. — Koikla mõisa jaanitule aseme valmistamisel kunagi üks hõbetaadiga mõõga käepide leit, mille Koikla ms. omanik Kuresaare saatnud. Kuresaare muuseumis seda siiski ei leidu. — Hiie tl. lähedalt olla mõni aasta tagasi ühest kiviraunast 2 raudrõngast leit „ $\frac{1}{2}$ tolli paksud ja simps ääres“, mis sepale viid. Hiie tl. lähedalt olla ka üks raudoda leit. Viimane leid olla saadet Tl.EM-i (?), teised kõik kadund.

Kalmistu (?) *ak.* Liikülla kuuluvaist „Puniku“ taludest umb. 1 klm. SE-poole (krt III:62), „Metsa“ nimelise metsavahi koha lähe-

dal, Karja ms. metsa ja Puniku tl. karjamaa piiril. Rahvasuus kutsutakse kohta „Metsavarete“.

Metsa idapoolsel äärel, vastu Puniku tl. karjamaad, kuhu maapind järsku umb. $\frac{3}{4}$ m. langeb, on väike rohune legendik, umb. 130 m. pikk ja 60 m. lai, savika ja soomullase pinnaga. Sel legendikul on kaunis tihedalt umb. 20 kivirauna, ümargused, 4—10 m. läbimt., $\frac{1}{2}$ —1 m. kõrged. Raunade keskel kasvavad suured pärnad, sarapuud j. t. Üks raun näib olevat lõhut. Väiksemad raunad jätkuvad ka veel metsa all, ühel teatel kunni ligi Liikülani. Legendikust põhjapool oleval raiesmikul on ka paar kivirauna ja mitu vana kivitara jalga. Elanikkude arvates olla Metsa varete asemel põld olnud, kust kivid „varetse“ korjat. Kõneldakse, et säääl varemtalt ka arstimas käid. „Metsavaretelt“ ei olevat midagi leit. Aastat 20 tagasi käind Kuresaarest keegi kalasuitsetaja Laos säääl varandusi otsimas, ei olla aga tema enese tõendusel midagi leidnud.

Kalmistuase, ak. umb. $\frac{1}{2}$ klm. Nurme külast põhjapool (krt III:61), selle küla NW-nurgas, vastu Liiva kl. piiri, n. n. „Kabelimäel“, mis moodustab osa Pammana poolsaare idakaldalt otse lõunasse tulevast liivaseljandikust.

Mainit seljandik on 8—12 m. lai ja 3—4 m. kõrge, seisab peenest tuiskliivast koos. Seljandikul on mõned kiviraunad, mis aga nähtavasti põllult sinna visat kividest tekkind. Varemtalt on seda seljandikku kartulikoobaste tegemiseks tarvitet, mille tõttu ta koguni läbi kaevet. Rahvas peab teda katkuaegseks kalmistuks.

Umb. 30—40 a. tagasi olla Kabelimäelt kartulikoopa kaevamisel leit liiva seest umb. 2 jala sügavuselt inimese luukere, mil kivitalv („kivipikk“) juures olnud, mis kadund. (Vta kiviaja leiud lhk. 37). On teadmata, kas oli siin kiviaegne haud või oli kiviriist pand kaasa mingi „nõiakivina“ hilisema aja surnule, nagu ka ette tuleb. Lähedusest leit teine luustik, mille juures olnud raudpuga, mis ka kadund.

Kalmistu, ak. Pamma mõisast põhjapool oleval karjamaal, mida kutsutakse „Salu ränk“ (krt III:66). See on umb. 100 m. lai ja 400 m. pikk ala, mis mõisa pea poolkaarena ümbritseb. Kalmistu lõunapiir on umb. 100 m. Pamma end. härrastemajast põhjapool. Põhjapiiriks on umb. 3 m. kõrgune ja 20 m. laiune liivaseljandik, mis idapool mõisast „Kangru Kaarli“ vabadikupere lähedalt alates NW-sihis läheb, kunni ta teiselpool mõisa laiemaks ja madalamaks muutub („Salu Nõmm“). Varemal ajal on kalmistu idas kaugemale ulatund, kunni mõisa naabruses oleva Nõmme kl. põldudele, kus ta nüüd hävitet.

Maapind on liivakas ja kivine. Paas on maapinna lähedal. Nii karjamaa kui metsaalune on tihedalt üle külvet kiviraunadega, mis 5—7 m. läbimt., kunni $\frac{1}{2}$ m. kõrged, pääsuurustest, osalt suurematestki raud- ja harvemini paaskividest. Mõnes kohas on kogu maa kivist korraga kaet, mis nähtavasti lõhut raunadest pärit. Ka vanade

kivitarade „jalad“ tulevad mitmes kohas ette. Tervete raunade arv ulatub praegu umb. 100-ni.

Kooliõp. Greppi teatel Pammast aastal 1895. (Jungi Mss.) olla „Saluränka“ kalmedest potitükke ja ehteasju leit, samuti ka „Saluränkast“ idapool olevalt põldudelt odasid, sõjakirveid j. m., mis kõik kadund.

Jung Mss. nr. 131.

Kalmistu, *ak*. Purtsa kl. „Kooljamägede“ nimelise maalinna SE-äärel (krt III:64), linnamäe välisvalli SE-küljelt kunni $\frac{3}{4}$ klm. idasse ja samapalju lõunasse, Tammiku pere ja „Tammiku“ ning „Põlde“ vabadikkude ning, teiselt poolt, Tammiku ja Kautsi perede vahel.

Mainit ala on osalt põld, osalt karjamaa ning metsa all, liivase pinnaga. Maalinna ääres oleval Tammiku tl. ja Tammiku vabadiku vahel oleval põllul on kalmistu hävitet alles viimastel aastatel. Üksikud vared on sääl praegugi alles. Lõhut raunad olnud umb. $\frac{1}{2}$ m. paksuse kivi korraga, mille all põlend muld ja kondipuru. Karjamaal on vared nähtavasti terved. Neid on sääl 200 tümber, 4—6 m. läbimõõta, $\frac{1}{2}$ m. kõrged. Kalmistu olla varem ulatund kaugemalegi lõunasse, praeguse Purtsa kl. alale, kus ta põldude ülesharimisel hävitet.

1910. a. leit Tammiku tl. põllult linnamäe lähedalt raunast hõbedane hoburaudsõlg ja teisest raunast kustund kirjaga vaskraha. Mõlemas raunas olnud ka põlend luid. Purtsa kl. Mihkli põllult raunast leit kunagi mõök.

Hoburaudsõlg säilib vist leidjal, muud asjad kadund. On võimalik, et siit on leit Õp.ES nr. 2501:3—11 säiluvad odaots, noatera ja pronksist käsivõru, hoburaudsõlg, ketitükid, suland sõle osa ja muud, mis kinkija J. Koorti teatel pärit kustki kalmest „Kooljamägede“ lähedalt.

Kalmistuase, *ak*. Pärsama mõisa lääneküljel oleva kütüni tümbruses ja praeguse Ritsu tl. põllul (krt III:112).

Koht on juba mitmekümne aasta eest olnud põllu all. Sellepärast pole kalmistust midagi järel. Ka leiukohti ei teata enam juhatada. Maapind on kõrge, liivakas.

Aastat 60 tagasi olla mainit kohalt leit rauast oda, mõök, hobusuuraud ning sadula jalusraud. Andrei Nelisel Pärsama külas olla veel üks samast põllust leit mõök ja oda alles.

Arvatavasti sellest kalmistust on leit hõbedane sõrmus, mis säilib Kur. g.35. Muud leiud kadund.

RK 743.

Kalmistu, *ak*. Ratla kl. juures, Karja khlk. SE-nurgas (krt II:30 ja III:119), ümbritsedes küla $\frac{1}{2}$ —1 klm. laiuse poolkaarena lääne- ja põhjaküljelt.

Kalmistu on üks suurimaist Saaremaal ja sisaldab umbkaudu arvates 600—700 kivivaret või „rauna“. Külale lähemal olevad kalmistu osad on juba ammu hävitet ja teht põldudeks, mis kannavad Kalmu, Vahe ja Salu põllu nime. Põldudel on järel ainult mõned üksikud kivihunnikud, mis ehk endiste kalmede kohale tek-

kind võiks olla. Maa on siin väga kivine ja päekiht ulatub paiguti üsna pinnani. Et kalmistu varem tõesti siia on ulatund, tunnistab „Kalmu“ põllu nimetus ja siit saad leiud.

Kõige tervem osa kalmistust asub Ratla kl. ja Aru perede vahelisel „Ussivare“ nimelisel karjamaal. Kalmed on laiali pillat saarekestena, 20—30 m. üksteisest eemal. Need on kunni 1 m. kõrgused kiviraunad lapergustest paetikkidest, ümargused või vähe ovaalsed, 10—12 m. läbimõõta. Kivikorra alt, umb. $\frac{1}{2}$ m. sügavusest tuleb vastu põlend muld, mis sisaldab põlend surnuluid, savipotitükke ja pronksist ehteasju. Kalmi on osa lõhut karjapoiste poolt, koguni viimastel aastatelgi. „Ussivarest“ idapoolse kunni maanteeni ulatuv Salu mets sisaldab samasuguseid kiviraunu. Metsa põhjapoolses osas, mis lehtpuist koos seisab, jätkuvad üksikud raunad pea madala heinamaa ääreni ja on kaet lehtede ning mullakorraga. Lõunapoolne metsaosa on kõrgem ja seisab koos okaspuist. Siin leidub pääle raunade ka palju vanade kivitarade asemeid. Küla elanikkude arvates olla siin vanasti olnud põllud, kuna kivitarad ja ka raunad oleksid tekkind põllult kokku aet kividest. Missugune arvamine siin õigem, näitab lähem uurimine. Leide selt alalt esialgu teada ei ole.

Kalmistu kõige kaugem osa, teistest eraldi, asub idapool maanteed, Ratla külast umb. 2 klm. NE-pool, Metsa tl. tuulikust kunni Soonemaa metsani ja ka selle metsa NW-nurgas. Siin on umb. 100 rauna, 8—12 m. läbimõõta ja 1 m. kõrged. Metsas asuvad raunad on põõsastega üle kasvand, kuna teised, mis kuival karjamaal, on kaet ainult õhukese mullakorraga. Paljude juures on märgata lõhkumise jälgi. Karjamaa lõunapoolsel äärel on kümme-kond suuremat kivirauna, 12—13 m. läbimõõta. Üksikud ulatuvad ka kaugemale läänepoolse — ligi maanteeni.

Neist, Metsa tl. ümbruses olevaist raunadest olla vanasti ühteist leit, mida lähemalt enam ei mäleteta. Sellevastu on „Ussivare“ karjamaa kalmist leit palju pronksist ehteasju, nagu ketitükke, käsivõrusid, siis üks rauast mõök, savipotitükke, helmeid j. m. Pronksasjust teind keegi külamees omale tinutamise kolbi. Õpetaja hra Oksa teatel leit ühest raunast 2-kopikane vaskraha 18. aastast, mis sinna sattund nähtavasti hiljem. Ka eelmainit Kalmu j. t. põldudelt olla vanasti leit palju relvu ja pronksist ehteasju. Hiljuti leit Jaani ja Annuse tuulikute juurest asju ja rahu. Konte olla leit ka Ratla külast, Kalmu tänava väravast ja Peetri-Kusta talu maal olevast „Kerguaia“ nimelisest kivivarest.

Leiud on pea kõik hävind. Õp.ES-is on ainult 2 savipoti tükki ja üks klaashelm, ühest „Ussivare“ raunast (nr. 2501:23—25). Hra Oksa teatel olla mõned asjad saadet 1920. a. ka T.I.E.M-i. 1922. a. sügisel on Ratla kl. elanik J. Aav raunadest välja kaevand paar pronkskäsivõru j. m. asju, mis leidja käes.

Kalmistu („Kalmumägi“), ak. Räägi kl. põhjapoolsel küljel (krt III:121), Kaibu perede kohal, umb. $\frac{1}{2}$ klm. külast NE-pool, uue maantee ääres, mille 1918. a. sakslased ehitada lasknud.

Kalmumägi on umb. 150 m. pikk, 30 m. lai kungas, 2—3 m. ümbritsevast põllust kõrgem, kust mitmest kohast kruusa võet. Ida-

poolne äär kaet kividega, mis osalt põllult sinna visat. NE-osas on 3 „kivirauna“, umb. 6 m. läbimõõta, $\frac{1}{2}$ m. kõrged. Äärtel $\frac{1}{2}$ m. laiune rida pääsuuruseid kive korralikult laot, juba sämmeldund, keskel korratult, nähtavasti hiljem juure visat. Kruusavõtmisel 1918. a. olla leit pronksist ketitükke, pandlaid, rõngaid j. m. Varemajal olla leit ka odasid. Külamehed olla vahel ise kalmi käind lõhkumas.

Leiud kadund.

Kalmistuase, *ak.* Välja kl. perede keskel oleval kõrgustikul, Lulupää mõisast umb. 1 klm. SE-poole, Allika tl. põllus, selle põhjapoolsel äärel (krt III:70).

Koht on enamasti teht põlluks. Läänepoolsel põlluäärel, vastu Kalmu perede piiri on umb. 60 m. laiune ja 80 m. pikune kivine söödilapp, kus aga terveid kalmi ei leidu. Söödist põhjapoole on pikergune kungas, mille kitsamas, idapoolses otsas üksik kiviraun suurtest raudkividest. Kõrgustiku laiem, läänepoolne ots on kaet 7 m. laiuselt suurte raudkivide reaga.

Leit olla siit varemajal odasid, pronksist ketitükke j. m.; keegi vanamees leidnud ka suurema hulga raha(?).

Vist siit on leit ka kolmenurgelise pääga pronksnõel, mis säilub Kur. a,29. Leit 1888. a.

Üksikleiud:

2 käsivõru, *lk.* Karja khlk., lähemalt teadmata kust.

Säiluvad Kur. tahv. O:h,19—21; käsivõrud on pronksist, alt õõnsad, sisselööd ornamentidiga, teine pooleks murdud.

RK 742.

Ristpääga rinnanõela pää, *lk.* Karja khlk., lähemalt teadmata kust.

Säilub Kur. tahv. D:a,26; pronksist, keskel ja otsadel koonusekujulised nupud, leit 1885. a.

RK 740.

Keekandja, pronksist, *lk.* Karja khlk.

Säilub Kur. tahv. P:k,37; leit 1879. a.

RK 737.

Hoburaudsõlg, *lk.* Karja khlk.; muid leiuteateid pole.

Säilub Kur. b,45.

Kilpkonnsõlg, *lk.* Karja khlk.; muid leiuteateid pole.

Sõlg säilub Kur. b,55; pildistet joon. 17:3, on tüübiline liivi naiste rinnakee kinnitusabinõu.

Pronkspang, *lk.* Koikla külast umb. $\frac{1}{2}$ klm. põhjapool (krt II:32) Tõntsu tl. põllu („saadu“) sees.

3 põlve tagasi leidnud Koikla Uietoa tl. peremees põllult kündes orneerit pronkspange, mis külarahva jutu järele olnud raha täis. Leidja järeltulejad eitavad rahade leidmist, pang on aga Uietoal praeugi alles.

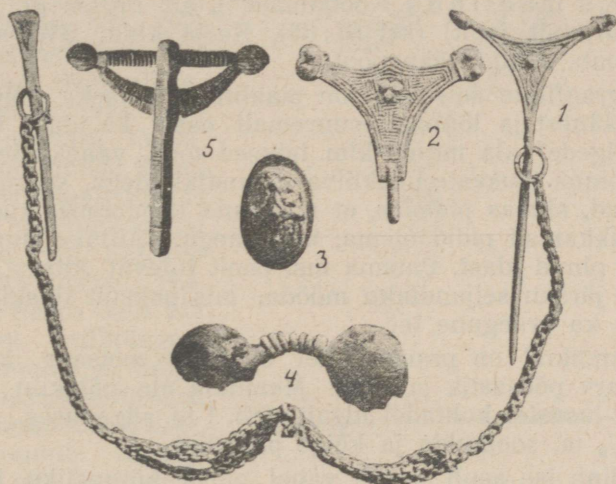
2 mõõka, lk. Lõpi kl. läheduses; täpsemalt teadmata kust.

Säiluvad ERM nr. 16939, 16940.

Kannus, rd., lk. Nõmme kl. Orga tl. põllult, elumaja lähedalt (krt II:28).

Säilub Õp.ES nr. 2501:12.

Odaots, lk. Mätja kl. Lepiku tl. põllus (krt II:31), Karja kirkust umb. 150 m. idapool, n. n. „Koplimäel“, kus vana kruusauk.

Joon. 17. Rauaaja ehteid Saaremaalt

1 — kujutab kaht kolmnurkpäega nõela (teine katki), mida ühendab kee; niisugused või mitmest ketist koosseisvad keed olid eesti naiste rinnaehteks nooremal rauaajal; kee otsad kinniteti riideisse kummagi õla kohta nõeltega, mil olid kolmenurgelised või ristikujuulised pääd. 2 — samasuguse nõela pää. 3 — kilpkonnakujuuline sõlg, mis-sugustega kinnitasid liivlaste naised omad rinnakeed riietesse; niisuguseid sõlgi tarvitasid ainult liivlased; vahest on siin kujutat sõlg sattund Saaremaale mõne liivi naisega. 4 — prillikujuline ilustus, mille otstarve teadmata. 5 — valat pingega ja n. n. mooninuppudega ambsõlg Põidest (vta Põide khlk. keskmine rauaaeg). Teiste asjade leiukoht on: 1 ja 4 — lähemalt teadmata (vta osakond raamatu lõpul), 2 — Kaarma „lahinguväli“ (vta lhk. 24, 25, nõel Kur. a, 2), 3 — Karja kihelkond.

Leidnud Lepiku tl. peremees a. 20—30 eest, umb. $\frac{1}{2}$ m. sügavuselt. Odaots olnud rauast, hõbetet putkega. Putke keskel olnud pahkus (jämedam ümarus).

Leidja teind odaotsast peitli.

Hobusuurauad, lk. Räägi kl., täpsemalt teadmata kust. Võivad olla ka keskaegsed.

Säiluvad TL.EM k. r. 846:11.

Sadula jalusraud, lk. Tõre kl. Tõre Juhani tl. elumajast mõnikümne sammuga NW-poolsele (krt II:29). Leit 1921. a. kraavi kaevates 60—90 cm. sügavusest. Raud on tublisti roostes.

Säilub Õp.ES nr. 2501:1.

Odaots, lk. täpselt teadmata.

Säilub TLEM k. r. 802:45; saad muuseumi 1920. a. Nurme kl. Laugu kooli-õpetajalt.

Maalinn:

Karja maalinn („Kooljamäed“), ak. Purtsa kl. Tammiku tl. maal (suurimalt jaolt) (krt III:63), Karja khlk. SW-osas, Pamma mõisast umb. 2 klm. läänepool.

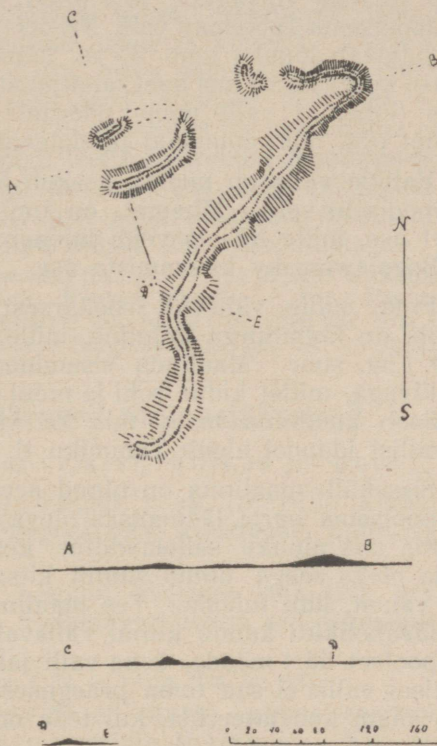
Geograafiline seisukoht on maalinna kaitseks kõigiti soodne. Põhjast, läänest ja lõunast, suuremalt osast ka idast, ümbritsevad „Kooljamägede“ ala mitme klm. laiused sood, vaheldudes 15—20 m. üle merepinna tõusvate tuiskliiva seljandikkudega, seega täiesti läbi-pääsematud, silmas pidades, et maalinna tarvitamise ajal need sood veel veerikkamad pidid olema, kui praegu. Ainuke juurepääsu võimalus on olnud idast, Pamma ms. poolt tulevat kitsast, künklikku ja kaunis järsku seljandikku mööda, mis paksult tuiskliivaga kaet, kust käib ka praegune tee.

Seljandikud on praegu kaet okaspuu metsaga, kuna soodel kasvab harv põõsastik ja rohi. Maalinna ala põhikiht on savi ja paas, mis tasastel kohtadel algab umb. 1 m. sügavuses. Pae ja savi pääl on $\frac{1}{2}$ m. soomulda ja kõige pääl liiv.

Maalinn ise asub soode vahel oleva kõrgustiku läänepoolsel äärel. Põhjaketüljel ulatub madalik otse vallideni, samuti läänes. Läänepoolse madaliku keskel, umb. 100 m. sisemistest vallidest alates, on umb. 2000 m. suurune ala, mis peaaegu ilma ühegi taimekasvuta, liivaga kaet, kus põhivesi maapinnal loigus seisab. Seda kohta nimetab rahvasuu „Vereväljaks“, pidades teda oletatavaks tuhandete eestlase tapmisekohaks ordomeister B. v. Dreyleweni poolt 1344. a. Umb. $\frac{1}{2}$ klm. edasi läänepoolsele on maalinna ala kaitst veel oja läbi, mis välja voolab väikesest alliklikust järvest ja põhjapoolsel madalikul kaob.

Seega vajab maalinn ainult idast ja lõunast kunstlikku kaitset. Viimast pakuvad vallid. Need on kahekordsed (vta joon. 18): välimine ja sisemine. Välistalli moodustab loomulik liivaseljandik, idapoolt tuleva mäeaheliku jatk, mis NE—SW-sihis 400 m. pikk. NE-otsast, mis kõige järsum, läheb teine umb. 100 m. pikune haru otse läände. Selle viimase põhjapoolsema haru läänepoolseim, umb. 36 m. pikune poolkaares osa on idapoolsest osast eraldet madalama kohaga, mis arvatavasti kunstlikult teht ja kust vist tee maalinna sisse käind (vta lhk. 48). Välistalli laius, jalast mõõtes, on 25—60 m., kuna kõrgus on vahelduv, sest vallil puudub ühtlane kindel hari. Temal on hulk künkaid, mis kord sisemise, kord välimise külje kõrgemaks ja järsumaks teevad. Üldiselt on väline külj järsum ja

põhjapoolne valliosa kõrgem. NE-nurgas olevas käänus (lõige A—B) on valli kõrgus (väljaspoolt mõõtes) umb. 6 m., sellest 80 m. lõunapoolse — 7 m., veel 140 m. lõunapoolse (lõige D—E) kõigest 3 m. Kalle on väljaspoolt võrdlemisi õige järsk: vastavalt kolmele kohale, mille kohta eelpool tood kõrgused, on kalle 40° , 25° — 35° ja 20° . Seespoolt on kõige järsuma kaldega keskosa: 40° — 35° , mujal 20° kuni 30° . NE-nurk, mis väljast järsk, tõuseb seespoolt õige pikkamisi kõrgemale (vta lõige A—B). Välisvalli lõunapoolne ots on tublisti lõhut, kuna sääl varemalt Purtsa kl. mehed kartulikoopaid on kaevand (vrd. Stackelberg-Bogojawlensky, Трд. лhk. 29). Praegu ehib üht lõunapoolset valliküngast koguni Tammiku tl. lubjahi. Vall seisab koos liivast, praegu männimetsaga kaet. Kivikate puudub. Elanikude teatel olla lagedamad kohad, nagu NE-poolne käänukoht veel viimasel aastakümnel tunduvalt madalamaks varisend. Sama võib arvata kogu välisvallist.

Joonist. F. Leinbock

Joon. 18. Karja maalinna plaan ja lõiked

Nii välisvalli põhjapoolsem kui lõunapoolsem hari lõpevad kaunis järsku vastu madalikku, mis maalinna kasutamise ajal nähtavasti soo on olnud ja vaenlast takistand ümber välisvalli otsade ringi minemast. Praegu on madalik juba kuivem. Valli põhjapoolsema haru lääneotsast umb. 30 m. läänepool algab 1 m. kõrgune tuiskliiva riba, mis nähtavasti tekkind tuule läbi vallidelt kant lahtisest liivast. Sisemised vallid asuvad rohkem maalinna NW-nurga pool. Nad on algupäraselt moodustand ovaali, mis SW—NE-sihis 85 m. ja NW—SE-sihis umb. 70 m. läbimõõta, mille SW-ots on olnud lah-tine, kuna „Verevälja“ soo siin praegugi otse vallideni ulatub. Praegu on järele ainult kaks valliootsa, üksteisest lahus, mis järele jäänd pikematest ovaali külgedest. Lõunapoolsem neist on praegu 70 m. pikk, 30 m. lai ja 3,7 m. kõrge. Põhjapoolsema pikkus on 40 m., laius 30 m., kõrgus 4,9 m. Vallide vahe on umb. 20 m., lõuna-

poolse valli kaugus välisvallist 35 m. Mõlemad säilund sisevalli osad on terava harjaga, tervetelt külgedelt kaldega 25°, mõnes punktis koguni 35°. Välimine ja sisemine külg on sama järsud. Vallid on moodustet liivast, päält ühekordse paas- ja raudkivide korraga vooderdet, mis nüüd suurelt osalt maha varisend. Lõunapoolsema (pikema) valli NE-ots läheb pikkamisi madalamaks ja moodustab lõpuks umb. 45 m. laiuse ja sama pikuse, 2—2,7 m. kõrguse kõrgustiku, mis kaet laialipillat kividega ja poolkaares põhjapoolse (lühema) valli poole pöörduv. Silmnähtavalt on see valli purustet osa, mis mõlemaid järelolevaid on ühendand.

Vallide vahe on madal, keskelt lohus. Lohu põhjas, rohkem lõunapoolsele vallile lähemal, on umb. 30 m. pikune kinnikasvand kraavi ase, mille NE-ots veidi laieneb. Nähtavasti on see Stackelberg-Bogojawlensky kaevamiste ase.

Pind, mille välisvall sooäärsest kõrgustikust maalinna alla eraldab, on kolmnurga kujuline, mille üks tipp NE sihit ja umbes 25000 m. suur. Maalinna sisemine ala seisab harimata maana, kaet liivaga, millel kidur rohi ja mõni üksik puu. Põhja- ja idapoolt ümbritseb maalinna mets, mis ka välisvalli katab. Umb. 200 m. välisvallist idapool algab Tammiku tl. põld.

Sissekäik maalinna on olnud arvatavasti põhjapoolt, välisvalli põhjapoolsema harja lääneotsas oleva madalama koha kaudu (vta lhk. 46), mis ainuke sellelaadiline kogu maalinna vallides. Sissetungija oleks seega olnud sunnit kitsast vahest, kahe järsu mäekülje vahelt, läbi tulema. Tee maalinna juure tuli vist küll NE olevat mäeahelikku kaudu kunni välisvalli käänu kohani, kus ta valli põhjapoolset äärt mööda, üsna valli jalal kunni väravakohani jõudis. Sisemises vallis ei saa tema praeguses lõhut seisukorras sissekäigu kohta enam konstateerida, kui teda ongi olnud.

Kaevu jälgi pole näha. Võimalik, et teda pole olnudgi, kuna maalinna käsutamise ajal teda kahest küljest ümbritses vesi. Ka on vallidega piirat alal põhivesi praegugi kõigest 1 m. sügaval, nagu näidand Stackelberg-Bogojawlensky kaevamised. Neil tingimusil polnud suuremat alalist kaevu tarvis. Ka muid kunstlikke varustusi ei leidu. Materjaaliks on tarvitet ainult liiva ja sisemise valli katteks ka kive. Eelkindlustusist, mille olemasolu idapoolt kõrgustikka mööda tuleval teel võiks oletada, ei ole jälgi leida.

Senni ei ole „Kooljamägedelt“ leit midagi kindlasti teatavat. Kaevamisi toimetand on ainult Stackelberg ja Bogojawlensky Moskva Arkeol. Seltsi ülesandel 1895. a. suvel, kuid sedagi pääliskaudselt, vaevalt 1 päeva jooksul, kusjuures nad ühes kohas 50 cm. sügavuselt söekihi on leidnud (vist väljaspool valle?). Ka külapoisid olla maalinnal varandusi otsind, ilma midagi leidmata. Holzmayeri teatel olla leidund välisvalli liivas inimeste luid. Kohaliku rahva teatel maet vanasti katku aegadel „Kooljamägede“ liiva lähima kolme küla surnuid, millest ka mäed oma nime olla saand.

Ohvrikive ja muid kultuskohti maalinna ümbruses kindlasti ei teata. Selle vastu asub otse maalinna SE-külje all noorema rauaaja kalmistu (vta lhk. 42).

„Kooljamägesid“ on arvat seks maalinnaks, kus murti saarlaste vastupanek suure Eesti mässu mahasurumisel (1343—45) ordu-meistri Burchard von Dreyleweni poolt. Marburgi, Renneri j. t. kroonikate teatel olnud maalinn „suur ja kindel“. Tema võtmisel kaotand sakslased üle 500 mehe, kuna saarlasi tapet 9000. Maalinn vanem, „kuningas“ Vesse pood jalgupidi üles. Et saarlased allaheitmise tingimuste järele selle maalinna ise pidid maha lõhkuma, ja et kõnesolev maalinn kõigi teiste Saaremaa maalinnade hulgas kõige enam hävitamise jälgi kannab, siis näib põhjendat olevat eelpool mainit arvamine, mis just selle maalinna ühendab kroonikaist teada olevate suure Eesti mässu lõpu sündmustega.

Holzmayr: Kriegswesen, lhk. 45. — Трд. Предв. К. X арх. съѣзда, II:28. — Hueck: Notizen, lhk. 66. — Jung Mss. nr. 131. — (Körber:) Bausteine, lhk. 94. — Ösel einst und jetzt III:131. — Löwis of Menar: Burgenlexikon, lhk. 14. — Laid: Muinaslinnad, lhk. 84.

Ajalt ebamäärased muinasjäänused

Pühad kohad, ohvrikivi, -allikas ja -puu:

Hiiekoht (?) („Hiievälja kuusik“), *ak.* Hiievälja külast lõunapool, suurest maanteest läänepool olev kuusemets umb. $\frac{1}{2}$ klm. suuruse pinnaga.

Mainit alal on, nagu eespool kirjeldet (lhk. 39), arvatavasti noorema rauaaja kalmistu. Holzmayeri teatel olla kuusikut ennast peet pühaks.

Holzmayr: Osiliana I:32. — Jung Mss. nr. 131.

Ohvrikivi lohkedega (?) *ak.* kuski „rabas eespool metsa, milles on Karja maalinn“ nagu mainib Holzmayr. Kivi olemasolu kui ka asukoht on siiski täiesti mittekindlad.

Publ. Ösel I lhk. 16.

Ohvritamm, *ak.* Koikla ms. metsas, lähemalt teadmata kus. Tamm olnud väga kuulus, nii et Muhustki käid sinna ohverdama. Tema koor olnud kaet miski ruunikirjaga (?). Mõnikümmend aastat tagasi müünd mõisaomanik oma metsades kasvavad tammed kellelgi rootslasele maharaiumiseks, mil puhul ka see tamm hävind, kuna mõisnik tema olemasolust enim midagi pole teadnud. Rahva meelepaha olnud väga suur.

Hiiekoht, *ak.* Metsääre kl. karjamaal (krt III:113), mõnikümmend meetrit Penimäest põhjapool, ligi Metsääre ja Koikla kl. piiri; „Hiie“ talust umb. $\frac{1}{2}$ klm. NW-poole. Kohalik nimetus „Hiiekoht“ (vta lhk. 40, kalmistu Koikla ja Pärsama piiril).

„Hiiekoht“ asub kahe mäeseljäandiku vahel orus, madalal soisel karjamaal, lepametsa tuka ääres, mis viimastel aastatel maha raiut. Säälnud vanasti suur raudkividest ohvrialtar, umbes mehe-

kõrgune, mille otsa kiviastmeid mööda pääsnud. Veel 10—15 a. eest olla see altar kaunis terve olnud, igatahes astmed veel tunda. Viimastel aastatel olla karjapoised altari ära lõhkund ja kivid laiali veeretand, kus nad pehmesse soopinda on vajund. Millal sääl ohverdamas käid, seda aega enam ei mäleteta. Ei teata, et säält midagi oleks leit.

Hiiekoht (?) („Hiietantsijate koht“), *ak.* Metsäääre kl. Hiie talust 150—200 m. NW-pool (krt III:114), Rauniku mäel.

Mägi on kaet tiheda sarapuu padrikuga. Rauniku mäe idakülgl on järsk, 3—4 m. kõrge, ja paiguti üleni kaet pääsuuruste ning suuremate raud- ja paaskividega. Umbes 20 m. kivisest mäeveerust, Rauniku mäe tipul, asubki „Hiietantsijate koht“. See on ovaal ring suurtest raudkividest, mis tublisti maasse vajund, keskmiselt 20—50 cm. üle maapinna ulatudes. Ümbritset ala läbimõõt N—S-sihis 21 m., E—W-sihis 29 m. Kiviringi laius 1,5—2 m. Erilist sissekäiku ei näi olevat. „Hiietantsijate koha“ ja mäe idaveeru vahel on kümme-kond põõsastega läbikasvand kivirauna, mille hulgas ka suuremaid raudkive. „Hiietantsijate koha“ üle räägitakse, et sääl vanast kiviringi sees tantsimas käid, mida „Hiel käimiseks“ nimetet, tantsijaid aga „hiietantsijateks“. Kiviringist mõnikümmend sammu idapool, suure üksiku mäna läheduses, kasvand vanasti suur tamm, mille känd umb. 10 a. tagasi karjapoiste poolt ära põletet. Rahvajutu järele olla tamme juure, kivide alla, maet keegi tüdruk, keda vanasti röövliid „Hiietantsijate kohal“ kinni võtnud ja ära tapnud.

Ohvrikoht („Reo nõmm“), *ak.* Pamma ms. (saksak. „Herrenhof“) ja Nurme kl. vahelisel metsateel (krt III: 65), umb. 1 klm. mõisast põhjapool, üsna tee ääres.

„Reo ehk Riu nõmme“ nimetus tulla risu hunnikust (risu, gen. riu ehk reo), mis sääl varem olnud. Rahvajutu järele olla sääl kaks pulmarongi vastamisi juhtund, kus mõned pulmalistest langend ja taplusekohale maha maet. Nende hauale pidand iga möödasõitja midagi viskama. Hilisemal ajal olla sinna harilikult puoksakesi visat, millest terve risuhunnik kerkind. Aastat 20 tagasi pistnud poisikesed hunniku põlema ja sellega lõpnud ka uute annete juureviskamine. Praegu ei tea nooremad inimesed kohta näidatagi.

Holzmayr: Osiliana I:72. — Ösel einst u. jetzt III:146.

„Silmaallikas“, *ak.* Põitse kl. Kalmu tl. juures (krt III:59), maantee idakaldal. Kutsutakse ka „Rahalikuks allikaks“.

Põitse kl. juures on kokku 6 allikat, mis kõik maantee idakaldal ridamisi asuvad. Just Kalmu tl. tänava otsas on „Sakste allik“. Nimetuse saand ta sellest, et säält vett viid Lasma ms.; veel varem hüüt teda „Kännu allikaks“, kaldaloleva suure kännu pärast. „Sakste allikast“ meetrit 10 lõunapool ongi „Silmaallik“. Ta jookseb välja otse maantee alt ega lähe millegagi teisist allikaist lahku. Veekogumise auk, kust väike oja välja niriseb, on umb. 1 □m. suur. Allikas on ohvrikohaks olnud, kus silmi arstimas on käid ja praegu veel käiakse. Üldse on ümberkaudne rahvas veel

väga ebausklik. Terviseotsijad on ohvriks allikasse rahu visand. Muid ohvreid ei olla tarvitet.

Holzmayeri teatel on „Silmaallikast“ leit 1866. a. Sigismund III (1587—1632) aegne Riia solidus ja üks vene vaskraha 18. aastasaja algult. 1921. a. suvel leit siit vene 1915. a. hõberaha (10 või 15 kopikaline). Paar aastat varem leit ka „Sakste allikast“ üks kulund vene vaskraha 1840-dailt aastailt (kas ohver?). Sügavamalt ei ole allikaid läbi kaevet.

Leiud: vanemad Holzmayeri teatel Kur. (kadund?), viimaste aastate omad — kaotet.

Holzmayer: Osiliana I:28. — Jung Mss. nr. 173.

Ohvrikivi, *ak.* Ratla kl. kalmistu (vta lhk. 42) idapoolses osas (krt III:120), nn. „Salu metsas“, külast umb. 1 klm. NE-pool, suurest maanteest paarsada meetrit läänepool. Ohvrikivi, mida rahvas ka „Tondikiviks“ kutsub, on suur raudkivi mürakas, umb. 3 m. kõrge, samapalju pikk ja umb. 2 m. lai. Kivi päälmise osa keskel on loomulik lohk. Viimane on põhjast kitsas, päält umb. 30 cm. lai, sügavus samuti 30 cm. ümber. Kivi keskel on lohk õhem, põhjapoolse kiviserva poole läheb laiemaks ja sügavamaks, kunni mööda kiviserva alla keerab. Kivi on päält sammeldund; kunstlikke auke ei ole näha. Rahva arvates pidada kusagil kivi küljel sambla all mingisugused „kirjad“, teisendi järele „tondi kuju“ peituma. Ohvrikivi lähedal kasvand vanasti suur tamm, mis hävind, nii et kohtagi ei teata.

Pelgupaigad, kalmed ja muud teated:

Pelgupaik, *ak.* Järveküla järves, Karja ja Jaani khlk. piiril, ühel väiksel saarel, mida kutsutakse „Uhke laidu“. Külarahva teatel olla sääl sõjaaegne pelgukoht, kus lähedate külade elanikud varjul käind.

Haud, *ak.* Laugu mõisas, tuulikust lõunapool oleva kahe küüni vahel. Küünid asuvad kruusase põllu äärel. Aastat 30 tagasi leit lõunapoolse küüni põhjapoolse otsa juurest kaevamisel umb. $\frac{1}{2}$ m. sügavuselt liiva seest inimese luukere, mille keskkoha juures olnud raudne noatera. Noa võtnud mõisaomanik Rehlitz (?) omale, kondid maet maha.

Kivilademed, *ak.* „Varikumäel“, Nõmme ja Pamma külade vahelise maantee lõunaküljel (krt III:69), väiksem osa ka maanteest põhjapool. „Varikumäe“ lääneosas on kaks teineteisest erinevat kivilademikku, mis erinevad kõigest muist Karja khlk. muinasjäänustest, kui nad üldse nende hulka kuuluvad. Esimene lade on Nõmme-Pamma külade vahelise maantee ning Koiduvälja külla pöörva põlluvahetee lahkemekohal. Teine on sellest 150 m. läänepool. Mõlemas kohas on maa kaet kividega, mis kõrgemad kui ümbrus. Lademisse on varaotsijad mõne augu kaevand, milles mulda ei paista. Rahvas nende moodustuste otstarvet ei tea ega mäleta, et neist midagi oleks leit.

Jung Mss. nr. 131.

Pelgupaik(?), *ak.* Pamma ja Laugu ms. heinamail, endisel soosaarel, Pamma mõisast paar klm. põhjapool. Vanal Pamma ms. kaardil nimetatakse seda heinamaad „katte sallo sooks“. Pamma kooliõp. K. Grepp'i teatel a. 1895. olla see endine maalinn, kuhu läbi soo tee käänd. Selle teate põhjal on ka Jung selle koha oma linnamägede nimestikku võtnud. Ühelgi siinsel soosaarel ei ole kindlustuse jäänuseid, valle j. m. s. Seega ei võiks siin maalinnast juttu olla. Küsimusse võiks tulla vahest ainult sõjaaegne pelgupaik sellest ajast, kui soo veel läbipääsematu oli. Leit midagi ei ole.

Jung Mss. nr. 131. — Löwis of Menar: Burgenlexikon, lhk. 14 (nr. 12).

Linnamägi(?), *ak.* Purtsa kl. lähedal, Selläpera metsas, „Vana-Valgu“ mäel, nagu tõendab üks teade Jungi käsikirjades. Nähtavasti on siin mõeld üht osa Purtsa külast paar klm. läänepool olevaist „Kilemägedest“. Need on kõrged looklevad liivaseljäandikud, mille vahel järsud orud, tihti väliselt linnamägesid meeletuletavad. Kohalik rahvas praegu sarnase linnamäe olemasolust midagi ei tea. Ka näib vähe usutav, et kõigest 3 klm. suurest „Kooljamägede“ maalinnast eemale oleks hakat teist maalinna asutama.

Jung Mss. nr. 186.

Kalm(?), *ak.* Veski kl. Kalmu tl. juures, Leisi alevist 1 klm. lõunapool. Talust umb. 100 m. alevi poole on lepavõsaga kaet seljandik, mida kutsutakse „Valge Kadri mäeks“. Sinna olla maet keegi „Valge Kadri“. Hauaaset enam tunda ei ole.

Ajalooline aeg

Matusekohad:

Matusekoht, *ak.* Asuka külast umb. 1 klm. maanteed mööda idapoole, Võsu tl. lähedal, n. n. „Kalmumäel“ (krt III:56). Sääl on endine kruusaauk lõunapoolsel maanteeserval, karjamaa sees. Rahva arvates olnud säääl katkuaegne matusepaik, sest säält leit põletamata luid.

Jung Mss. nr. 173.

Matusekoht, *ak.* Jõiste kl. Värno talust umb. $\frac{1}{2}$ klm. SW-poole (krt III:109) sama talu heinamaa-metsas, vastu Mujaste kl. piiri.

Tasaseks kasvand haudkünnad tulevad ette laialipillatuina umb. 200—300 m. pikusel ja 30—40 m. laiusel alal. Värno küüni lähedal on kaks kivirauna, umb. 6 m. läbimõõta ja $\frac{1}{2}$ m. kõrged. Koht on kaet lehtpuu metsaga, kaunis niiske soomullase pinnaga. Rahvajutu järele olla säääl katkuaegne matusekoht. Leidudest midagi ei teata.

Matusekoht, *ak.* Lõpi kl. „Nõmmevälja“ karjamaal, mis on Räägi kl. idapoolses otsas (krt III:116). Matusekohta kutsutakse „Kabeli“, „Kabelinõmm“ ehk „Kabelivälja“.

Ta asub kuival kadakasel liivanõmmel, kahel pool maanteed. Vanemal ajal olnud haudkünnad veel selgesti tunda. Kivikatet neil ei ole. Leit siit midagi ei olevat.

Vana ristiusu surnuaid, *ak.* Metsküla mõisas (krt III:58), maantee põhjaäärel, n. n. „Tiigi koplis“. Kopli idapoolses osas on mõnikümmend õige madalat muldküngast, mis ainult mõni cm. maapinnast kõrgemal, suurem osa nähtavasti päris maatasta kasvand. Mõisamehed olla veel hiljuti mõned lahti kaevand, kusjuures selgund, et haudküндad praeguste ristiusu haudade sarnased olnud, ainult äärtel olla ümberringi rida kive, umb. 30—60 cm. läbimõõta.

Haud, *ak.* Metsküla mõisast umb. 1 klm. suurt maanteed Asuka kl. poole (läänepoole) (krt III:57) Punape tl. männiku vahel, keset maanteed.

Praegu ei ole hauast jälgegi. See olla a. 30 tagasi, teede ümberjagamisel, tasaseks teht, nagu kõneldakse. Punape kohal läheb tee laia liivast metsavahet mööda, kus 3 paari roopajälgi kõrvuti jooksevad. Sinna roobaste vahele olla 4 põlve tagasi Paha-pilli Andres Liikülast maet, keda hobused kaugemale (vist Metsküla surnuaiale) vedada pole jaksand. Sääl näht alati tonte (!) ja hundid käind sääl hulumas.

Jung Mss. nr. 173.

Matusekoht, *ak.* Nõmme kl. keskel (krt III:67), Andruse ja Kautsi perede vahel külatänavas, selle lääneküljel.

Mainit kohas on mitmed u. $\frac{1}{2}$ m. sügavused liiva- ja paeaugud, mis osalt praegugi tarvitusel. Maapind on selle tõttu ebatasane. Leiduvad ka mitmed suuremad raudkivid. Liiva- ja paevõtmisel olla leit mitmel korral põletamata inimesekonte, asju pole tähele pand, pääle ühe kivikirve (lhk. 38), mis aga matusekohaga ei näi olevat ühenduses.

Jung Mss. nr. 131.

Matusekoht, *ak.* Nõmme kl. idapoolseimast („Viilu“) talust umb. 100 m. idapoole (krt III:68), künkal, mida külarahvas „Nõmmeotsaks“ nimetab. Vanal Pamma ms. kaardil kannab nime „Kalmu plats“.

„Nõmmeots“ on umb. 3 m. ümbritsevast nõmmest kõrgem kruusane kungas. N—S-sihis 130 m. pikk, W—E-sihis 80 m. lai. Lõunaosast käib läbi Nõmme ja Kaisa küla vaheline maantee. Künka ümbruses tulevad ette ka väiksed 2—3 m. läbimõõta ja vaevalt maapinnast kõrgemale tõusvad kiviraunad, mille kohta väliselt raske ütelda, kas need lihtsad kivihunnikud või kivikalmed. Ühe pooleli jäänd tuuliku ehitusel olla siit künkast palju luid välja tulnud, mis-pärast ka ehitamine katki jäänd. Muid leide ei tunta.

Matusekoht, *ak.* Pammana poolsaare põhjaosas (krt III:55), Pammana kl-st idapool olevail tuiskliiva mägedel, mida „Audru“ mägedeks kutsutakse.

Ilmasõja ajal või vähe enne seda ajand tuul liiva alt mitukümmend surnupääluid välja. Mägedel kartulikoopaid kaevates olla umb. 1 m. sügavuselt liivast mitmel korral terveid inimeste luukeresid leit.

Matusekoht, ak. Karja khlk. läänepiiril, Põitse kl. Udise tl. juures (krt III:60), mainit talust SW-sihis umb. 100 m. eemal kroonumetsa tukas. Rahvas kutsub teda „Udise liivaauguks“ ehk „Põrgu-auguks“.

Mainit kohas on maapinnas 1—2 m. sügavune, peaaegu ümar-gune lohk, 50 m. pikk, 25—35 m. lai, ümbritset liivavalliga, mille kõrgus seespoolt mõõtes 2—3 m., väljaspoolt 1—2 m. See lohk jätab väikse maalinna mulje, kuid on tõenäiliselt matusekoht, sest siit on tulnud välja põletamata surnuluid ja asju, m. s. pärlmutrist lit-reid, vaskpandlaid jne., mis aga kadund.

Kihelkonna kihelkond

Kirjeldand Harri Moora

Kihelkond on Saaremaa läänepoolseim osa. Selle ala on ida-äärest kõrge (merepinnast umb. 45 m., kõige kõrgem osa kogu Saaremaast), alaneb aga siis kaunis kiiresti igas suunas mere poole, nii et enne merd on veel igalpool laiad madalad alad, nagu mujalgi Saaremaal.

Kõrgemad idapoolsed Kihelkonna osad on liivased, kuid madalamad on, nagu mujalgi saartel, paesed, nii et põldudel SW-pool Imiste kl. kohal ja põhjas Kalmu küla kohal paeprügi ja kivide vahel mulda ei ole nähagi. Kiviajal on merevesi katnud Kihelkonna ala läänepoole Leedri külast ja umb. Tagamõisast põhjapoole (vta joon. 2). Tagamõisast põhjapool on olnud tol ajal paar saart — üks Undva ja teine Ranna küla kohal. Kuna nende vahel meri oli madal, on need olnud väga soodsad asukohad tolleaaja kalapüügist elavale inimesele, kellest siin on järgi võrdlemisi palju kiviriistu. Hilisemal eelajaloolisel ajal oli praegune maa juba suurelt osalt tõusnud merest välja. Ometigi oli osa maad alles sakslaste maaetulekul arvatavasti veel mere all või alles nii hilja mere alt vabanend, et see oli kõlbmatu asustamiseks. Nõnda on olnud lugu nähtavasti maaga, kus asuvad praegu Karala ja Atla külad ja neist läänepoole. See maa jätab muu sisemaaga mitmeti „uudismaa“ mulje ja siit ei ole nähtavasti enam paganuseaegseid muinasjäänuseid. Võiks veel mainida, et parimad sadamakohad on Pidula ms. juures Tagalahe sopp ja siis Kihelkonna ümbruses — kes teab, oli neil kohtadel eelajaloolisel ajalgi, eriti hilisemal rauaajal, kus saarlastele meri nii suurt osa etendas, oma tähtsus.

Kiviajal näib asustus Kihelkonnal iseäranis tihe olnud, sest siit on leit väga palju kiviriistu. Enne kõike aga tunnistavad kindlasti kiviaja inimese elukohtadest siin vähemalt 1 senni teada olev kalm (Koki kl.) ja 2 asulat (Undva-Suurküla ja Kaasiku tl. lõunapool kirikut). Kuid nii asulaid kui kalmi peab leiduma rohkem, nii hästi Kihelkonna põhjaosas, Taganeemel kui keskosas Pidula ümbruses ja ka lõunapoolisel alal, kui aga peaks olema võimalust ses suhtes maad lähemalt uurida, sest üksikleidude rohkus lubab seda kindlasti oletada.

Pronksiajast ei ole senni teada leide, pääle mõne luuasjakese, aga selgi ajajärgul on siin inimene eland, sest seda tunnistavad kalmed, mis esinevad põhjas Tagamõisa ümbruses kui ka lõunapool Lümandal. Kalmed on kivivared, milles suurimalt jaolt näikse olnud paaskividest kast, kuid mõni („Paatsa“ vare Tagamõisa lähedal?) võis olla ka ilma kastita.

Ka varemast rauaajast, mis muidu nii vaene leidudelt kogu Saaremaal, on Kihelkonnalt inimese olemasolu tunnistusi. Nimelt on Paju mõisast üks kindel haudleid tollest ajast. Teine haudleid, olgugi mittekindel, on Pidula mõisa maalt. Hauad on tol ajal siin olnud kivivared, nagu mannermaalgi. Pääle nende on teada mõned üksikleidud (tuluskivi).

Keskmisest rauaajast, millest Eestis üldse väga vähe leide, on Kihelkonnalt siiski 2 kalmeleidu: üks — hilise ambsõle (nagu joon. 17:5) katkend Kureverest ja teine — n. n. sõrmiline sõlg Lümanda Leedri kalmistust (vta joon. 21).

Noorem rauaage — Saaremaa õitseage — on loomulikult leidudelt kõige rikkam. Leidude hulgas on toredusekseemplaare, mis kogu Eesti tolleaaja riistade hulgast välja paistavad, nii eriti mõned mõõgad (vta joon. 23 ja 24) ja odad (vta joon. 26). Leide on kõige enam annud suur ja tähtis Lümanda Leedri kalmistu, mis aga kahjuks on mitteasjatundjate poolt rüüstet. Tolleaaja kalmed on kas suured kalmeväljad, milles üksikud kivivared liituvad nii tihedalt üksteisega, et nende vahet ei ole nähagi (eriti tüübiline Lümanda Leedri, vta joon. 22) või seisavad need täiesti üksikult, või üksteise lähedal suuremal hulgal, siiski suuremate või väiksemate vahedega (tüübiline on Odalatsi, vta joon. 25 ja samasugune Kurevere kalmistu). Mitu suuremat rahaleidu, milles, nagu sel ajal tavalisesti, on anglosaksi, saksa ja araabia rahu, on teada tolle aja kaubandusliku elu tunnistustena. Üksikleide on ka mitmelt poolt. Sõjalise elu mälestustena on 2 maalinna, mis aga on väiksemad ja nõrgemad kui muud Saaremaa suured maalinnad.

Ajaloolisest ajast on teada paar matusekohta.

Kiviaeg

Asulad ja kalmed:

Asula, *ak.* Undva kl. (Undva-Suurküla) Hollandi tl. maal (krt I:1) lamedal idapoole alaneval tuiskliiva nõlvakul, mis läänepoolt hõreda metsaga kaet, umb. $\frac{3}{4}$ klm. lõunapool Hollandi tl., Hollandi-Lätiniidi teest vähe idapoole.

Mainit kohas on madal liivaauk, millest on leit liivavõtmisel mõned kiviriistad (Tolli kgu). Hiljem on karjalapsed leidnud veel mõned talvad (vist kolm), millest üks õõnestalv Õp.ES-i kogus. Kohta vaadates, leiti siit peaaegu kivideta liivalt terve rida potitükke, millest mitmed on ilustet aukudega, üks n. n. kammilustustega (vta

joon. 19), siis veel mõni tulekivikild ja üks tublisti murenend tükk merivaiku. Valges liivas nähti ka siin-sääl süsi ja luujäänuseid.

Leiud: 2 talva, Tolli kgu nr. 19 ja 20, sarnased RK tab. 2, 24-le, Tolli kogusse saad 1903. a.; 1 õonestalv ja keraamika, s. o. savipottitükid säiluvad Õp.ES nr. 2491, pildistet joon. 19.

Asula (?) või kalm (?), *ak.* Kaasiku tl. (krt I:8); talu asub 1½ klm. linnuteed kirikust lõunas. Talu otsa juurest läheb tee vana rehe juure, tee ääres on kivitara. Kivitara ja viljapuuai vahelisest nurgast on selle nurga kividest puhastamisel leit venekujuline kirves ja veel teine kirves silmata ning kivitalv. Teade on lähemalt kontrollleerimata.

Leiud on Stockholmi Nationalmuseumis 1923. a. aktsessioonide all.

Kalm, *ak.* Koki kl. Sake tl. maal (krt I:13), idapool Kokilt läbiminevat Lümända-Koimla teed, Sake talust umb. 150 m. NE-pool, kruusaugu kohal.

Mainit kruusaaugust 1917. a. vene sõjaväe korraldet kruusavedamisel teetegemiseks leiti 3 luukeret. Ühe luukere juurest — umb. kruusaugu keskosas — leiti kivist kirves silmaga ja ümarguse kannaga. Luukere olnud 10 tolli, s. o. 25 cm. sügavuses, nagu juuresolijad mõõtnud. Kruusaugus on väga kivise ja jämeda kruusa hulgas veel nüüdki surnuluid. Muud aga, nagu tulikivikilde jne. pole näha. Koht on põllukeerastik, mis alaneb, olgugi mitte järsku loode, läände ja edela. Idapoolt kruusaauku tulnud põllust kündmisel veel 1922. a. kevadel luid välja, samuti arvab talu peremees leidnud SE-poolt kruusaauku põlend kivittükke.

Leid: kirves oli lõõd leidmise juures katki ja hiljem kadund.

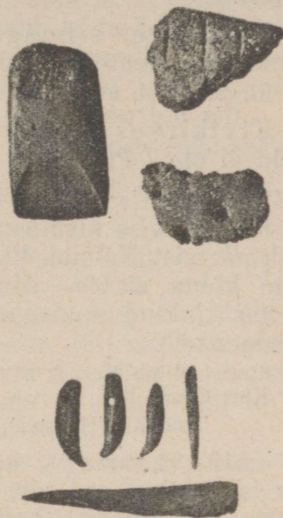
Üksikleiud:

Kivitalv, *lk.* Abaja tl. (Rootsiküla ms. juures). Täpsemalt on siiski teadmata, kust kohast mainit tl. maalt talv on leit.

Talv säilib Kur. Koorti kgu nr. 9.

2 kivitalva katkendit, *lk.* kuski Alutaguse-kl. Kõlu tl. maal. Muid leiuteateid ei ole. Par. Tolli teatel olevat üks leit põllult.

Üks talva katkend säilib Kur. Koorti kgu nr. 5; teine, talva teraosa, Tolli kgu nr. 26.

Joon 19. Kivist õonestalv ja keraamikat Undva kl. kiviaja asulalt (ülal); pronksiaja hammashelmed ja luust terariist Tagamõisast (all)

Sarnaseid õonesteraga talvu tarviteti puuriistade õonestamiseks. Keraamika, s. o. savipottide tükid on n. n. kammilustustega (sest paralleelsed jooned on sisse tõmmat mingi kammikujulise riistaga; siin kujutet alumisel potitükil on kammjoontega osa ära murdud). Samasuguseid läbipuuriit loomahambaid tarviteti helmetena ka kiviajal.

Kirves kivist, silmaga, *lk.* Kehila kl. Aadu tl. (krt I:4); leit mullaselt põllult umb. 300 m. NNE-poolt ristteed Kehila küla keskel. Siin on olnud põllult kokku korjat kivide hunnik, millest kirves on leit (seega ei ole selle leiukoht täisi kindel).

Kirves säilib Tolli kgu nr. 4, umb. sarnane RK tab. 2,2-kirvele. Kogusse saad 1897. a.

Kivikirves silmaga (venekujuline?), saad Kehila kl. Jaagu tl. Lähemaid leiuteateid ei ole.

Kirves säilib nüüd Tolli kgu nr. 5. Saad kogusse 1898. a.

Kivikirves silmaga, *lk.* Kehila kl. Kullama tl. Muid leiuteateid ei ole. Par. Tolli teatel leit põllult.

Kirves säilib Tolli kgu nr. 2, saapaliistukujuline. Kogusse saad 1897. a.

Kivikirves silmaga, kivist vasarkirve ja kivitalva katkend, *lk.* vist Koimla kl., kust nad saad. Lähemaid teateid leiusuhete kohta ei ole. Ainult esimese kohta ütleb Freundlich, kes selle on kinkind muuseumile, et see on leit „kalme (kivikalme?) äravedamisel“.

Kirves säilib Kur. 3. IX. 1896.; kirve katkend on vist kadund; talva katkend säilib Kur. Koorti kgu nr. 8.

Tolli kiri Hausmanni interfol. RK lhk. LXXIV ja lhk. 12c.

Väike kivitalv, kand murdund, *lk.* Koimla kl. (?). Saad Kana talust, kus see talv juba esivanematest olnud.

Talv säilib Õp.ES nr. 2526:2.

3 kivist vasarkirve kanda*) ja tulekivist odaots, *lk.* Koki kl. Jaagu tl. (krt I:11 ja 12).

On teada, et üks kand (Tolli kogus nr. 12) ja veel teine (Õp.ES nr. 2526:5) on olnud talus vanast ajast ega mäleteta lähemalt nende leiukohti. Õp.ES-i eksemplar on olnud terve, tikkterava teraga, aga on talus pooleks lõöd, kusjuures tera on läind kaotsi. Samuti arvab peremees Peeter Vakröm, et ka Tolli eksempl. on talus katki teht. Ühe kanna (Õp.ES nr. 2526:4) ja tulekivist odaotsa (Õp.ES nr. 2526:6) on leidnud talurahvas niiskest niidust kraavi lõikamisel. Kanna — 1913. a. heinamaast (krt I:11) miski musta puruga üheskoos (mitte süsi). Maa on siin niidul liivakas savi, mis ulatub umb. 2 jalga sügavale, siis tuleb puhas savikiht; tulikiviriista on rahvas leidnud samuti kraavikaevamisel 1 jala sügavuselt. Koht on „Aardi“ vabadikust umb. $\frac{1}{3}$ klm. NNE-suunas (krt I:12). Eelmise, s. o. kanna leiukoht on Jaagu tuulikust samavõrra SSE-suunas.

Leiud säiluvad Tolli kgu nr. 12; Õp.ES nr. 2526:4—6.

Lihvimiskivi (kiviaegne?), *lk.* Kotsma kl. Hindriku tl.; lähemaid leiuteateid talust ei ole saad. Kivi mäletetakse talus ja et see umb. „14 tolli olnud üldse suur, 2 $\frac{1}{2}$ tolli sügav“ seejuures.

Kivi olnud Kur. Koorti kogus; ant Koortile umb. 1906. a.; kadund (?).

*) Kirve kannaks nimetame kirve „silma“, s. o. kirve vasarosa, mis kirve teises otsas vastu tera. Silmaks nimetame varre auku.

2 kivitalva ja ajalooline matusekoht, *lk.* Kõruse kl. (Leenarti tl.?) (krt I:3^a ja III:4^a). Asjad on leit Tolli teatel Kõruse „Kalmumäest“, Koorti teatel „Kondimäest“ — kumbagi 1922. a. ei ole leit. Külas teatakse kõrgemat kohta, mida nimetatakse „Kalmupäälseks“ ja mis on Leenarti tl. maal, talust ENE-pool umb. 200 m. See koht on topogr. kaardil ümbritset isohüpsiga 7 silda ja on üleskündmata. Maa on siin kruus või paasrihv, ja siit võib leida kaunis maapinna lähedalt surnuluid. Talust on saad väike pronkstraadist punut võruke (sõrmus?), mis ERM kogudesse ant 1922. a. ja mis siit on leit. Arvatakse võimalikuks, et ülalmainit kiviriistad on leit siit.

Üks talv säilib Kur. Koorti kogus nr. 3; teine talv on Tolli kgu nr. 27; kogusse saad 1905. a.

Õõnestalva katkend ja poolik vasarkirves (?) *lk.* Kõõru kl. Liiva tl. (krt I:5.) Esimese kohta täpsemaid leiuteateid ei ole, olgugi, et parun Toll arvab mäletavat, et talva katkend, mis tema kogus olemas, on siit saad. Taluperemees seletab, et ta leidnud omalt põllult, mis on liivane maa ja kaldub idapoolle, vasarkirve poole, mille ta annud parunile. Selgitamata jäi niihästi see, kas parun Toll saand õõnestalva siit, kui ka see, kas ta on saand vasarkirve katkendi. Parun Tolli katalogis on talva kohta: „leiu-koht teadmata, saad 1899. a. Kõõru kl. Liiva tl.“

Talva katkend säilib Tolli kogus nr. 15; vasarkirve katkend kadund?

Lihvimiskivi (kiviaegne?), *lk.* Kõõru kl. Alase-Reediku tl. Parun Tolli teatel leit kustki põllul olnud kivihunnikust, viimase ühest otsast.

Kivi säilib Tolli kgu nr. 31.

2 kivitalva, *lk.* Leedri kl. (?). Täpsemaid leiuteateid ei ole. Par. Toll arvab, et riistad on leit Leedriilt.

Talvad säiluvad Kur. Koorti kgu nr. 6 ja 11.

2 kivitalva, *lk.* Leedri kl. Peedu tl. (?); talvad olnud juba vanemate ajast talus.

Talvadest on üks kadund, teine säilib Õp.ES nr. 2526:3.

2 talva kivist, *lk.* Liiva kl. Kaila tl. (?). Praegune Kaila peremees mäletab 3 tükki olnud mingisuguseid kiviasju — muud ei teata. Tema teada olnud asjad talus endiselt omanikult.

Talvadest on üks Kur. Koorti kgu nr. 1; teine — Tolli kgu nr. 28, sarnane RK tab. 2,25-le.

Talv tulekivist, *lk.* Loona ms. põld. Lähemaid leiuteateid ei ole.

Talv säilib Tolli kgu nr. 29, saad kogusse 1905. a.

Kivitalv, *lk.* Neeme kl., kus nimelt — on lähemalt selgitamata. Pühasso talus teatakse, et naabri, Laasi talus olnud miski kiviriist, seda teadet ei saa aga kindlaks teha.

Talv säilib Kur. Koorti kgu nr. 12, on paksu kannaga, puhas töö.

Talv kivist, *lk.* Odalatsi kl. Reinu tl. Lähemaid leiuteateid ei ole.

Talv säilib Tolli kgu nr. 6; saad kogusse 1896. a.

Lihvimiskivi (kiviaegne?), *lk.* Odalatsi kl. Taavi tl. Muud leiust ei teata. Kivi on olnud müürit mainit talu kõrvalhoone vundamenti, kus par. Toll selle silmand ja siis oma kogu jaoks omandand.

Kivi säilib Tolli kgu nr. 36.

Kõvasi liivakivist, *lk.* Pidula (ms.?), muud ei teata.

Kivi säilib Kur. nr. 21, koopia Õp.ES nr. 931.

Grewingk: Zur Kenntniss nr. 317. — SB. GEG 1869:55.

Talva kandosa, *lk.* Pidula Suurissoo (Kure — Odalatsi — külast edelapool). Lähemat leiusuhteist ei teata.

Talva katkend säilib Tolli kgu nr. 9; kogusse saad 1898.

Kivitalva katkend, *lk.* Ranna kl. Rapaku pere (krt I:2) sauna lõunapoolse nurga kohal, kus kasvand mänd, mille juure alt see leit. Maa on siinkohal must-mullane ja niiske.

Talv säilib Õp.ES nr. 2526:1.

Talv kivist, *lk.* Riksu kl. Aadu tl.; par. Tolli katalogis märgit „kivitarast“. Talus keegi ei mäleta riista ega tema leidu.

Talv säilib Tolli kgu nr. 14, sarnane RK tab. 2,24-le; leit 1896. a., saad kogusse 1900. a.

Määramata kiviriist, *lk.* Rootsiküla (ms.?). Muid leiuteateid ei ole.

Riist säilib Õp.ES, numbrita.

Kivikirves (silмага?), *lk.* Rootsiküla (?), krahv Sieversile tood 1877. a. ja öeld olevat leit kustki kivikalimest „Rootsiküla piirilt“.

Kirves on kadund.

Publ. Õsel II:75.

Hõõrumiskivi pääliskiviga (kiviaegne?), *lk.* Tammese kl. Laasi talu juurest, praeguse sepipaja kohalt, kust selle ehitamisel peremees nihutand edasi kivitara, leides viimase alt hõõrumiskivi. Pääliskivi olnud eelmise kivi pääl.

Kivid säiluvad Tolli kgu nr. 32, kogusse saad 1902. a.

Silmaga kivikirve teraosa, *lk.* Sarapiku kl. Mardi talust SSW-pool (krt I:6), teest, mis Varkja küla poolt tuleb, umb. 30 m. NNE-pool, õuekõrvalisel väiksel põllul või, nagu seda sääl kutsutakse, väikeses „saadus“. Maa, mis on siin ümbruses lame, on leiukohal kruusane muld. Muud, nagu potitükke, tulekivikilde pole siit leit.

Kirve katkend säilib Tolli kgu nr. 3. Kogusse saad 1898. a.

Silmaga kivikirve katkend, *lk.* Säädja tl. (Kuralise ja Kõruse kl. vahel) (krt I:3); talurahvas mäletab, et mainit talust oli ant sarnane kiviriist Koortile ja arvasid leiukoha olevat talust umb. 120 m. põhjapool, kuusemetsa servas. Leiukohas on maapinnaks peen liiv, kuid mingisuguseid märke, mis oleksid lasknud oletada siin omal ajal elamu olemasolu, ei ole näha (kui on õige leiukoht, nagu seda kodurahvas näitab).

Kirve katkend säilib Kur. Koorti kgu nr. 2.

2 talva ja 2 talva katkendit kivist, lk. Undva (Tõrvasso) küla. Muud tähipäälsemat leiust ei teata. Rahvas mäletab, et ühe kiviriista annud par. Tollile vabadik Ann Nõmm — nüüd surnud — ja 2 Mulgu peremees Jaan Elk, kes arvab, et riistad olid tema majas juba isaisadest saadik. Mulgu naabertalus (vist Laasi tl.?) öeldakse poisikene leidnud ka mingi talva, aga see eitas, kui talt asja 1922. a. päriti, leidmist, kas meelega — jäi küsimuseks. Mingi neist asjust mäletab par. Toll saand samast külast vabadikult Kajuma Peetrilt, sääl aga enam ei mäleteta asja.

Leiud säiluvad Tolli kgu nr. 16, 17, 18 ja 25; kogusse saad 1902. a. — 3 esimest ja 1905. a. — viimane.

Vasarkirves, kivist, lk. Undva kl. Suuriku tl. (krt I:1a) Leit umb. 100 m. ENE-poolse talust (mis Undva külast eemal üksikuna umb. 1,5 klm. NE-pool) päris Undva poolt tuleva ja Suurikult möödamineva külatee loodepoolt äärest. Maa on siin kruusane ja paene karjamaa, mil terve rida üksikuid suuremaid raudkive pääl. Ühe sarnase veere alt on kirves leit, kui pikne(?) selle pooleks löönd.

Kirves säilib Tolli kgu nr. 13; saad kogusse 1898. a.

Lihvimiskivi (kiviaegne?), lk. Varkja kl. Reediku tl. Leiust muud ei teata, kuigi talus kivi mäletetakse. Talus tarvitet seda kivi ja veel teist päälmist vanasti tubaka hõõrumiseks ja rahvas teab peaaegu igal pool, kus olnud lihvimiskive, neid „pakikivide“, s. o. tubakahõõrumise kivide nime all. Kõnesoleva kivi päälmine kivi on talus juhtumisi läind kaotsi. Seetõttu tekib kahtlus kõigi parun Tolli lihvimiskivide kohta, kas need vähemalt osalt ei ole sarnased uueaegsed „pakikivid“, kuna nende leiukohta ja algupära ühelgi ei teata.

Kivi säilib Tolli kgu nr. 33.

Kivitalv, lk. Vedruka kl. Eimu talu (krt I:10). Leit õuest postiaugu kaevamisel mõne aasta eest mullasest maast 1 jala(?) sügavuselt.

Talv on eraomandus, Vedruka kooliõpetajal Reinsonil Loona mõisas.

Talv, kivist, lk. Viki kl. Muid leiuteateid ei ole.

Talv säilib Kur. Koorti kgu nr. 7.

Kivi, ihut, määramata otstarbega, lk. Viki kl. Hendriku tl. maal (krt I:8a). Leit samast kohast, kust nõel (vta noorema raua-aja üksikleid lhk. 74).

Kivi säilib ERM k. r. 589:12.

Talv, kivist, lk. Virite kl. Muid leiuteateid ei ole.

Talv säilib Tl.EM k. r. 770:19.

Kiviriist, lk. Virite kl. Sepa tl. (krt I:7), õueaias, elutoast umb. 20 m. läänepool. Leit mullasest maast kündmisel.

Riist säilib Tl.EM k. r. 770:19.

Lihvimiskivi (kiviaegne?), lk. Üru kl. Laratse tl. Muid leiuteateid ei ole.

Kivi säilib Tolli kgu nr. 35.

Kivikirve (?) katkend, lk. Üru kl. Pärdi tl. (krt I:9). Leit põllult umb. 70 m. lõunapoolt Pärdi tl. tuulikut, mis talust umb. 200 m. NW-pool. Põld, kust leid saad, on liivane maa. Leid on saad kartulivõtmisel umb. 1917. a., selle on saand peremees Priidu Lauer.

Kirve katkend on kadund?

Lihvimiskivi (kiviajast?) lk. Üru kl. Reinu tl. Lähemad leiuteated puuduvad. Kivi on olnud talus vanast ajast.

Kivi säilib Tolli kgu nr. 34.

Pronksiaeg

Kalmed:

Kalmistu, milles kivikastkalmi, ak. Mõisaküla Reinu, Sepa ja Paavli pere maal (krt III:19), Lümanda (Kihelkonna) õigeusu

Ark. Kab. kogudest

Joon. 20. Paasplaatidest kirst pronksiaja kalmes Mõisakülas

Kalm on juba kauema aja eest rüüstat ja rohustund. Kirst on olnud samasugune nagu joon. 5 kujutat kalmes Jamajast. Alal on ainult kaugema otsa sein, osa paehemat seinat ja osalt sisse vajund parema seinat plaat. Lähema otsa sein on hävitat.

kiriku juurest põhjapool Kihelkonnale mineva suure tee kahelpool ääres, mainit kirikust umb. $\frac{1}{2}$ klm.

Mainit kohas on idapool teed mitmed võrdl. madalad kivivared (kokku 5), millest 4 avat omal ajal (umb. 1897.) Freundlichi

ja hiljemini külaelanikkude poolt. Neis 4-s on olnud paaskastid, nagu veel võib näha. Ühes, kus see enam-vähem terve (vta joon. 20) on kast pikk 2,5 m., lai 90 cm., 55—60 cm. sügav, paasplaatidest, mis 10—20 cm. paksud. Neid paaskaste ümbritseb kivivare, mis, nagu näha, seisab koos raudkividest, läbisegi umb. parajas tõstesuures. Vared on praegu sama kõrged kui kirjeldet kast ja on 9,5 m. (väikseim) kunni umb. 18 m. läbimõõta (suurim) — ümarikku kuju. Kivid on päält rohukarega kaet. Kasti suun on nähtavasti kõigil pikuti N—S.

Inimesed, kes neid kaevand, ei ole midagi leidnud päälle põletamata luie, mis olnud läbisegi paisat.

Teisel pool (läänep.) teed on siinsamas rihvaauk, millest leit luid rihva kaevamisel. Rihvaaukust vähe lõunapool on kivivare, samasugune nagu eelpool kirjeldet, 16 m. läbimõõta, umb. 75 cm. kõrge, millesse on kaevet auk. Paaskasti pole praegu näha. Kaevajad on leidnud põletamata luid, muud pole pand tähele. On siiski võimalik, et ka siin olnud paaskast sees, mis aga on kokku varisend ja mis seepärast kaevajate poolt jäet tähelepanemata.

Hausmanni interf. RK lhk. LXXII-d.

Kivikastkalm, *ak.* kuski Tagamõisa alal, vahest Sepise kl. ümbruses, Tagamõisa-Kurevere tee ääres, endisel Tagamõisa karjamaal, „beim Kiroshen Losstreiber“, nagu ütleb Sievers.

Seda kalme kaevand krahv C. Sievers 1877. a. Kalm olnud 1 m. „suur“ (kõrge?) kivihunnik, millest leit 3 paasplaati 9 cm. paksud ja 60 cm. kõrged. Üks olnud 1,2 m. pikk, teine moodustand sellega ristnurga ja olnud 68 cm. pikk, kuna kolmas 74 cm. pikk olnud, jällegi ristnurgas teisega: $\text{III} \begin{matrix} \text{II} \\ \square \end{matrix} \text{I}$. Nõnda säilund kivikastil olnud nähtavasti varemalt paaspõhi all, millest järgi olnud jäänuseid. Kasti põhjas olnud läbisegi paisat luud, ühes otsas pää, teises otsas muud luud. Leide ei ole saad.

Publ. Ösel II:72.

Kivikastkalm (?), *ak.* Tagamõisa-Pidula tee lääneääres (krt III:5), kohast, kust esimesest teest haruneb tee Kehila poole (umb. 3 klm. Tagamõisast), umb. 30 m. põhjapool. Kalm on päris tee ääres. Mainit kohas on praegu umb. nelinurgeline kivikalm, mida rahvas kutsub „Suurvareks“ ja mille pikkus on N—S-suunas umb. 9,5 m., laius E—W-suunas umb. 8,5 m. Kalmel, mis koos seisab päält näha väikseist kividest kunni parajate tõstekivideni, on praegu puhmad pääl (otsades), keskele on kaevet auk, umb. 3,5 m. läbimõõta. Siit välja tõstet kivid teevad kalme praegu umb. 1 m. kõrgeks.

Par. Toll arvab, et siin on omal ajal 1877. a. kaevand krahv C. Sievers, kes seda kaevamist kirjeldavat Publ. Ösel II ja sääl selle kohta ütleb, et ta kaevand läbi kivihunniku kroonumetsa piiril, kust ta leidnud mõned tükid paasplaate, vähe süsi jne., mille põhjal arvab, et see olnud kivikasthaud. Ainukesena leiuna saand

Sievers ühe pooliku lameda (paaskivist?) helme. Kindel siiski ei ole, et see kirjeldus käib kõnesoleva kalme kohta.

Leid: Õp.ES numbrita.

Publ. Õsel II:73.

Kivikastkalm?, *ak.* Tagamõis. Asupaika ei ole enam võimalik täpipäält määrata, ainult on teada trükit kirjeldusest, et kalm on olnud Tagamõisa karjamaal Sihi vabadikukoha juures. Sihi vabadikukohast, mis on umb. 1,3 klm. Tagamõisast põhjapoole olnud, on nüüd ainult varemelt järgi. Kalmest on teated, et see olnud kivihunnik ja et säält leit 2 inimpääluud ühes luust terariistaga ja 4 loomahambaga (m. s. hülge) paasplaadi alt. Sievers arvab, et siin olnud paaskasthaud.

Leiud: Õp.ES nr. 1503 ja 1396, pildistet joon. 19 (all). Loomahambaid on kant helmetena kaelas. Samasuguseid läbipuurit loomahambaid on tarvitet ka kiviajal, kuid siis ei ole augud metallpuuri puudusel veel nii korrapäraselt ümargused, vaid pikergused.

Publ. Õsel II:73.

Kivikalm?, *ak.* Tagamõis (krt III:3), n. n. Paatsa metsas, Tagamõisast umb. 1 klm. NNW-suunas, vastu Külaja talu põldu (viimase S-äärel). Rahvas nimetab teda „Paatsa vareks“.

Vare on tavaline kivikangur, mis suurimalt osalt läbi kaevet ja seetõttu umb. 1,5 m. kõrge. See seisab koos 20—40 cm. suurist kividest ja on umb. ümargune, 20 m. läbimõõta, osalt põõsaste all. Luid pole varel näha, aga rahvas arvab, et see olevat kalm. Mõnel pool teatakse ainult juttu, et siia maet kulda. Kes kaevand, on teadmata, aga rahvas arvab, et kaevamine sündind mõnekümne aasta eest. Kivide vahel on näha vähe mulda. On võimalik, et siin olnud pronksiaja kalm.

Vanem rauaaeg

Kalmed:

Kalm, *ak.* Paju ms. (krt II:7 ja III:14), „Leetu põllul“, „uue rehe“ juures. (Võrdle kalmistu Paju mõisas, lhk. 70).

Kalm seisnud koos kahest kivikihist, millest ülemises olnud kivid umb. 1 jalg, alumises umb. $\frac{1}{2}$ jalga suured.

Leiud: Kur. tahv. XVII: 2 putkega odaotsa, pikergune tuluskivi, raudkelt, nuga.

Verh. GEG XII:123. — Holzmayer: Osiliana III:13.

Kalm (vanem rauaaeg?), *ak.* Pidula ms. (krt II:9 ja III:8) põllul, paarsada m. läänepool teist kalme, lhk. 71 (krt III:9). Kalm olevat ümarik-pikergune kivivare, millesse par. Toll 1896. a. kaevand augu ja leidnud seejuures kivimuna (vanem rauaaeg?), raudnaela või raud hoburaudsõle (?) katkendi ja potitüki.

Leiud: Tolli kgu nr. 7.

Üksikleid:

Pikergune tuluskivi, *lk.* Odalatsi kl.

Olnud Kur. nr. 47 (kadund?).

Keskmine rauaaeg

Kalmeleiud:

Ambsole, valat pingega, katkend ja rihmajagaja, lk. Kurevere kl. Kopli tl. kalmistu (krt II:3 ja III:7). Vta lhk. 66.

Leiud Öp.ES nr. 2000 ja Kur k, 56.

RK 718. — Holzmayer: Osiliana III:16.

Sõrmsõlg ja koonuspääga nõel, lk. Leedri kl. „Kabeliväli“ (krt II:4 ja III:21); vta lhk. 66.

Leiud on kadund? Sõlg kujutet joon. 21; nõel olnud sarnane RK tab. 13:8-le.

Hausmann: Übersicht lhk. 21 ja Hausmanni interfol. RK märke tab. 13. juure.

Üksikleid:

Bütsantsi kuldraha (Valentinian III. 425.—455. p. Kr.), lk. Paju ms.

Verh. GEG XII:123; SMYA XVI:4.

Bütsantsi kuldraha (Theodosius II 408.—450. p. Kr.), lk. Väike-Filsandi saar. Muid leiteateid ei ole.

Raha säilib Riia Toommuuseumis.

Verh. GEG XII:122 ja 78, märke 66.

Noorem rauaaeg

Kalmed ja kalmistud:

Kivikalm, ak. Jõgele kl. maal (krt III:20), külast läbiminevast Varpe—Karala suurest teest Imiste kl. poole äramineva roobastee lääneküljel, „Põldalusel niidul“.

Kalm on umb. N—S-suunas pikk vare (vahest paarkümmend meetrit) ja umb. 4 korda kitsam, seisab koos suurist kividest. Ühte otsa on kaevet auk, millest välja tõstet mullas on näha mõningaid luid. Räägitakse, et kaevajad — küla poisid — oleksid leidnud kaevates pronksasju.

Kalm, ak. Kalmu kl. Paatsa tl. (krt II:2 ja III:2), talust SW-poole umb. 115 m.; kalme S-otsa on mõne aja eest ehitet tuulik. Ümbrus on kruusakas-mullane põld.

Kalm on neljanurgeline, kiilukujuline, N-otsast lai umb. 12 m., S-otsast — üle 25-e m.; E- ja W-küljed pikad umb. 55 m. Kalm on päält näha enam-vähem tasane kiviprügitus, umb. parajaist tõstekividest. Kalm on ümberolevast põllust 25 cm. kõrgem. E-külje lahutamisel on leit tuhka ja põlend luid, mis peremehe Jaan Lauli teatel esinend pesadena. Ka mõned asjad leit, mis saand par. Toll. Üks sõrmus pronksist, päält paksem, ilustet soontega, üksteist riivavate, peenenevate otsadega, on alal muuseumis. W-poole osalisel lahutamisel pole midagi, ei tuhka ega leide tähele pand.

Leiud: Tolli kgu? ja ERM k. r. 589:2.

Joon. 21. Keskmise rauaaja sõrmsõlg.

Leedri „Kabelivälja“ kalmistust.

Kalmistu, *ak.* Kurevere kl. Kopli tl. (krt II:3 ja III:7), n.n. „Kalmedealused põllud“, mis Kopli tl. osas, Kureverest idapoole, Läägi külast umb. 1,2 klm. läänepoole.

Mainit kohas on kruusaseil põldudel terve rida kivivaresid, üksikestest mõneteistkümne meetri kaugusel, mitmekujulisi, ümargusi, nurgelisi jne., keskmiselt umb. mõneteistkümmend meetrit läbimõõta. Üldarvus on sarnaseid varesid mitukümmend. Kuid kõik on kaet kividega, mis nende pääle korjat põllult ja nii paksult, et kõrgus suurimal osal ulatub umb. 1 meetrini, ainult mõni on osalt vaba kividest. Rahva teatel olevat siit otsit vanu asju ja kaevet ning vahel leit, mõnikord aga pole midagi tähele pand. Arvatakse, et suur hulk neist varedest ei ole kalmed, vaid ainult põllult kokku kuhjat kivid. Vared näevad välja nagu Odalatsi kl. kalmed (vta juon. 25).

Siin on arvatavasti lahti kaevand Holzmayer 2 kalme ja 1877. a. veel krahv C. Sievers 3 kalme. Leit on siit nõelu, sõlgi, käsi-võrusid, kaaluvihte jne. keskmisest kui ka nooremast rauaajast.

Ark. Kab. kogudest

Joon. 22. Osa Lümända Leedri kl. „Kabelivälja“

Madalad kivivared, mis siin olnud üksikest lähedal, on suurelt osalt lõhut ja kivid laiaili aet, nii et nüüd enam üksikuid kalme ei saa eraldada, vaid kogu kalmistu paistab suure kivirägastikuna, mida osalt katavad kadakad.

Kõrtsi talu peremehelt on saad pronks sõrmus, mis leit loodepool kalme olevast maast, kiviserva alt, umb. kohalt, kus asetseb triangu-latsiooni torn. Sõrmus oli keskelt jäme, peenenevate, üksikest riiva-vate otsadega, kadund.

Leiud: Öp.ES nr. 2000; Kur osalt segamini teistega ja kindla leiukohata asjade all, osalt kadund?

RK 718. — Hausmann: Übersicht lhk. 1, märke 1. — Publ. Ösel II:75. — Holzmayer: Osiliana III:16.

Kalmistu (rahvasuus „Kabeliväli“), *ak.* Leedri kl. (Lümända vald) (krt II:4 ja III:21), Leedri ja Varpe kl. karjamaal, Varpe kl-st umb. 1 klm. otse läänepoole, Leedri külast umb. 1,2 klm. lõunapool.

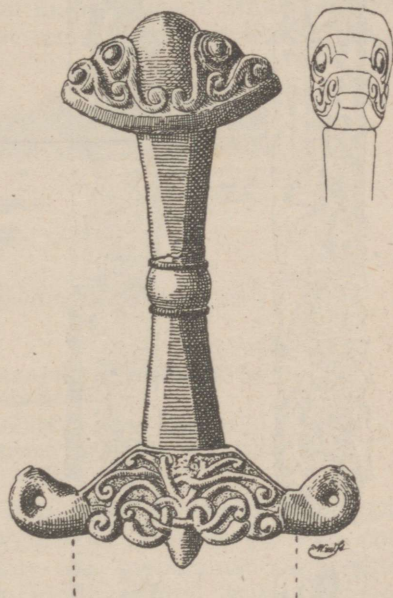
Mainit karjamaal, ainult vähe läänepoolse tõusval maal on väga palju kive. Kadakate alt, mis seda nagu kõiki Saare karjamaid katavad, paistavad kivihunnikud. Kogu varelik ala on N—S-suunas umb. 150 m. pikk ja ligi 60 m. lai. Kivine ala ei ole isendast just märgatavalt kõrgem ümbritsevast maast. Kivihunnikud, mis siin-sääl valendavad kadakate vahel, tunnistavad vist küll kõik vare lõhkumisest, sest seda on rahva teatel väga palju kaevet, nõnda et arvatakse siin väga vähe tervet ala järgi olevat. Kaevamas on käind ümberkaudsed elanikud, võttes sinna ja tänna kuidas juhtund augukesi, kust aga loodeti midagi saada. Kaevamine on kestnud kunni viimase ajani (1917. aastani vähemalt). Lõunapoolne osa on ühtlaselt arvata 30—40 cm. paksu kivikattega kaet, mille ümberkaudselt maalt on siia vedand kokku vene sõjaväelased puhastades välja lennukitele; kas see ala on tervem, näib küsitav. Muul alal on väga raske leida tervemat kohta; kuigi mõni niisugusena paistab, võib see olla ainult varem läbikaevet ja rohistund, sest nagu mainiti, on siin palju kaevet ja asju saad, millest palju sepad ümber tagund. Kivid on suuremalt osalt umb. tõstesuurused, s. o. 25—35 cm. läbimt. Kivikate näib madal olevat, kuigi lõhkumise tõttu raske on ütelda, missugune see algupäraselt oli. Leide on siit kogudesse saad umb. 300 (vta prof. Tallgreni sissejuhatus) ja neid tuntakse kirjanduses tavaliselt „Lümända“ kalmeleidudena. Kui palju pääle selle on hävind, on teadmata. Teaduslikku kaevamist siin kahjuks pole kordagi toimetet.

Leidud: Kur ja Tulli kgu, osa kadund. M. s. on siit leit mõõgapide (joon. 23) ja mõõk (joon. 24).

Hausmanni interfol. RK. lhk. LXXXIa. — Baltische Studien lhk. 117 ja 147.

Kalm, ak. Loona ms. (krt II:5 ja III:17), mõisapõllul läänepool Kihelkonna-Lümända suurt teed, kohe läänepool teearset kivitarat, mõisast umb. $\frac{3}{4}$ klm. SE-pool.

Siin on nüüd mõniteistkümmend m. läbim. kivivare, põõsastega kaet, kus kivid — silma paistavad umb. parajas tõstesuuruses —

Prof. Eberti järgi

Joon. 23. Pronksist mõõgapide Leedri „Kabeliväljalt“

Ülemine pideme nupp kujutab kaht kukaltega üksteise vastu asetet stiilseerit loomapääd, mil eriti silmad on tuntavad. Loomapääd on selgemad kui neid vaadata kõrvalt (joonistus nupust paremal): 2 punnisilma, laiade sõrmetega nina ja lõuad avaldavad vihase mulje. Pideme kaitserauda illustab reljeefne palmetsõlm.

korratult hunnikus, nagu nad siia jäänd 1898. a. kaevamisest. Kaevand on tol korral siin parun Toll ühes tollaegse Loona mõisa omanikuga, nagu esimene teatas.

Leiud: Tolli kgu.

Kalm (?), ak. Lõhetuma tl. (Kalmu ja Kõruse kl. vahel) (krt III: 1), keset põldu, talust umb. 140 m. SW-poolle, NW-pool teed, mis Kalmu külast tulles läheb Lõhetumalt mööda Kõruse poole, teest umb. 43 m.

Siin on põllus ümargune vare, umb. 14 m. läbimõõta, millele on põllult kant kive pääle ja mille talurahvas arvab olevat kalme. 1874. a., ütleb Holzmayer (Osiliana's), olevat kaevand „Lõhuma“ talu juures Tagamõisas. Rahvas ei tunne ümbruses „Lõhuma“ tl., vaid ainult Lõhetuma tl. Kuigi talus ei mäleteta, et siin keegi oleks käind kaevamas ja eriti veel kõnesoleval kalmel, on vahest võimalik, et Holzmayer kustki Lõhetuma

Prof. Eberti järgi

Joon. 24. Mõõgatera joonistustega Leedri „Kabeliväljalt“

Kujutet on mõlemad küljed. Mõõga terale on graveerit soonekesed, millesse on sisse taot peen vask traat — nii et mõõga haljas pind sai seega vaskjoonistuse. See joonistus kujutab ühel pool (paremal) pideme poolt vaadates rüütli kilbi ja odaga ratsa hobuse seljas ja tema pää kohal lendavat kaitseinglit. Teise otsa poolt vaadates on samal mõõgaküljel sõdur jala kilbi ja mõõgaga ja selle pää kohal tuldpurskav lohimadu. Teisel mõõgaküljel on rida ümargusi medaljonge, milles nähtavasti inglite kujud. Mõök on omal ajal valmistet kuski Lääne-Euroopas mõnele ristirüütli: teda pidi kujutama esimene ratsamees, keda kaitseb ingel. Jalamees aga pidi vist tähendama vastast ja madupää temale hukatust. Mõõga aga on lõpuks kas ostes või lahingus omandand Saaremaa eesti sõjamees, kellele see pääle surma ant kaasa kalme.

talujuurest kaevas välja selle odaotsa ja kõvasi, mille ta Kuresaare muuseumi viind.

Leiud: Kur tahv. XVIII.

Holzmayr: Osiliana III:20. — Verh. GEG XII:123.

Kalmistu, *ak.* Odalatsi kl. Jürna tl. (krt II:6 ja III:12). Põllud põhjapool Männiku tl. (umb. $\frac{1}{2}$ klm.) on väga varelised. Neist on kohati vahest $\frac{1}{4}$ pindala ja veelgi enam kaet kivihunnikutega, mis väga erisugust kuju — ümargused ja ribademoodu pikad, nurgelised jne. ja väga erisuurused, 3—4 m. läbimõõta, kunni paar-kümmend ja enam meetrit pikkade ribadeni (vta joon. 25). Nende arv ulatub mitmekümneni. Rahvas koha pääl (Jürna ja Reediku talus) arvab, et need on kõik põllult kokku kuhjat kivide hunnikud ja pole midagi neist leidnud, nagu süsi, luid jne. Kure talu peremees arvab siiski, et nende hulgas on kalmi ja mitte ainult neil põldudel, vaid ka metsas läänepool, kust tema teatel leit kunagi vanu

Joonist. R. Indreko

Joon. 25. **Osa noorema rauaaja kalmistut Odalatsi kl. põldudel**

Joonis kujutab Saaremaa tüübilist varede kalmistut, samasugust, nagu Jaani kihelkonna Saluküla kalmistu plaanilt näha (joon. 7)

asju ja mida kutsutavat „kalmede männikuks“. Metsa all siiski pole näha varesid, pääle paari, mis seisavad koos suurist (50—70 cm.) kividest ja mis on liivaga kaet. Suur osa metsaalust on tuislav liiv ja võib olla, et liiv siin vared on kinni matnud, kuna mets on väga hõre. Vared põllul on nähtavasti uuemal ajal põllult korjat väiksemate kividega kaet, siiski suurelt osalt mitte just paksu korraga, nagu näit. Kureveres.

End. Pidula mõisa omanik Toll arvab, kuigi ta enam täpikäält ei mäleta, et kõik või vähemalt suur osa asju, mis kogudes Odalatsist või ka „Pidula“ nime all, olevat siit kalmist pärit.

1877. a. on siin nähtavasti kaevand krahv Sievers („Pidula metsas“) ja leidnud ühest kalmest hülge luid, teisest mitte midagi.

Leiud: Tolli kgu nr. 4 (kas just siit?).

Publ. Ösel II:75.

Kalmi ja kalmeasemeid, *ak.* Odalatsi (Kure) kl. Kure tl. põllul. Põhjapool talu on varemalt olnud terve rida varesid, mida omal ajal kaevand (1896. a. m. s.) parun Toll ja teised ja kust ka

peremees üht-teist leidnud. Nüüd on neist veel mõnest osa järgi ja nimelt talust N-suunas umb. 60 m. vare jäänused umb. 8×20 m. suured. Selle kõrvalt leit vare äravedamisel*) m. s. hõbe sõlg, mis peremehe teatel olevat ant parun Tolli kogusse (?). Teine vare on talust umb. 170 m. kaugel NNE-suunas. Järgi on umb. 15×20 m. suur tükk. Sellesse, nagu eelmistesegi, on kaevet auke. Eelmine oli 1922. a. umb. 25—30 cm. kõrge, viimane umb. 0,5 m. Iseäranis suuri kive ei paistnud aukudes ja muidu rohu all olevat, nähtavad kivid olid 20—30 cm. suured. Kustki siit vist leit par. Tolli kogus olev kivisõõr auguga, mis keskelt 6 cm. paks, servadest õhem. Sõõri läbimõõt 12,6 cm. Peremees mäletab, et kord par. Toll kaevand umb. 3 päeva viimati mainit varet ja leidnud muuseas tuhka ja potitükke.

Leid: (kivisõõr) Tolli kgu nr. 4.

Kalmistu, ak. Paju ms. maal (krt II:7 ja III:13,14), umb. 1,6 klm. Kihelkonna kirikust mööda teed, mis läheb Paju mõisas läbi Pidula ms. poole, umb. kohal, kus Pidula teest pöörab haru NW-sihis Paju ms.; SE-pool Pidula teed.

Umb. 230 m. mööda Pidula teed Kihelkonna poole harust, mis läheb Paju mõisa, on vare, Pidula teest umb. 23 m. kagu pool. Vare on nelinurgeline, ühe pika küljega vastu teed, umb. 19 m. pikk ja 12,5 m. lai ning põllust umb. 70 cm. kõrgem. Vare on välimuselt tavaline, kaet rohuga, mille alt siin-sääl pinnal paistavad väiksemad, umb. 15 cm. suured kivid. Sellest varest mööda teed Pidula poole minnes, on kogu kagupoolne teeäär ja põld täis sarnaseid rahva poolt kalmiks peetavaid varesid, suuremaid ja väiksemaid (läbimõõt vahest kunni mõneteistkümmet meetrini, näevad päält välja umb. nagu Odalatsi kalmed, vta joon. 25). Rahvas mäletab, et siit varedest olla m. s. leit mõõku jne. Mõnisada meetrit esimesest kirjeldet kalmest, tee ääres (SE-pool) on rehi, mille ümberolevat põldu rahvas nimetab „Uurehe põlluks“ ja veel edasi selle põllu kõrval teist „Leetu põlluks“. Neilgi kahel põllul olevad vared arvatakse olevat kalmed. Kuid mitte kõik, sest rahvas mäletab, et mõned neist on moodustet põllult kokku kant kividest. Väliselt kalmed ja uued kokku kant vared ei lähe üksteisest lahku. Väga mitmesse

Aspelini järgi

Joon. 26. **Höbetet putkegodaots Pajumaal**

Oda putk (pahemal pool kujutat suuremalt) on kaet hõbelehega, mille pinda on graveerit joonekesed, mis olid täidet musta nieloga, mis tegi joonistuse haljal hõbepinnal nähtavaks.

*) Peremees mäletab, et vähemalt 3 varet sel põllul hävitet.

on kaevet augud, väiksemad on tervemad. Kaevamisel mäletetakse mõnel korral asju leit, mõnel korral jälle ei ole midagi tähele pand.

„Leetu põllult“ on saad hilisema rauaaja asju (vta Hausmanni interfol. RK. lhk. LXXIVb). „Leetu põld“ on, nagu tähendet, vähe NE-pool ülalmainit rehte. Holzmayer arvab koha lahinguvälja olevat ja on siin kaevand 1874. a. Hiljemini on siin kaevand õpetaja Kerg ja leidnud kirve, odaotsi, varrasaheliku tükke jne.

Leiud: Kur. tahv. XVI: arvatavasti on siit kalmistust ka Kur. a,27 ja 42 olevad odaotsad, samuti üks Aspeliniil pildistet oda hõbetet putkega (vta joon. 26) samuti Aspelini kujutatet mõõga kaitseraud pronksist Kur. d,15; Kur. Kergi kgu; Riia Toommuuseum.

RK 747. — Aspelin nr. 1953, 1954. — Holzmayer: Osiliana III: 13.
— SB GEG 1874: 126. — Inland 1836: 172. — Verh. GEG XII: 123.
— Hausmanni interfol. RK lhk. LXXIVb.

Kalmi, ak. Paju ms. alal, millest saad m. s. pronksasju, raudnõel, ornamentidega luuriista katkend, mis välja kaevand 1893. a. kuski Paju mõisa maal olnud kalmest Oskar Freytag v. Loringhoven. Asjad kinkind Riia Toommuuseumile vend Roderich Fr. v. L. Samuti kalmeleide, m. s. sõlgi, nuge, mõõku jne. saand kalmistust Paju ms. alalt 1895. a. vene uurijad Stackelberg ja Bogojavlensky. Kalm asund „1 verst põhjapoolle merest, $\frac{1}{2}$ versta põhjapoolle kirikust“. Kalm olnud 1 m. kõrge vall, 5—7 m. lai, pikuti olnud see katkestet paarist kohast ja üksikud järgud 30, 50 ja 70 sülda pikad. Aruande järgi kaevand samas kohas 1892.—1893. a. õpetaja Kerg.

Lähemaid teateid enam ei ole. Parun Toll arvab, kuigi kindlasti ei tea, et kaevamine olnud ühel kui teisel korral Paju ms. Leetu põllul (vta eelpool „kalmistu Paju ms. maal“). Olgu veel tähendet, et Bogojavlensky aruandes mainit kalme koht võimatu on, sest et 1 v. põhjapool merest ja samal ajal $\frac{1}{2}$ v. põhjapool kirikust ühtki kohta olla ei saa — meri on võrdl. kaugel läänes.

Leiud: Riia Toommuus. access. kat. 1898 nr. 207 ja Moskva Ajaloolises Muuseumis.

SB Riga 1893:133. — Трд. Предв. К. X арх. съѣзда II:26.

Kalm, ak. Pidula ms. (krt III:9) põllul, umb. 350 m. mõisast NNW-pool.

Mainit paigas on lamedal W-poolle alaneval nõlval umb. S—N-sihis pikergune kivivare, üle 90 m. pikk, S-otsast 10—15 m. lai, N-otsast ligi 40 m. lai. Varel kasvavad üksikud pöösad ja üks kuusk, siin-sääl paistab rohu alt mõni kivi välja. Mõõda E-äärt ja samuti põhjaäärt läheb aga terve madal kivivall kividest, mis nähtavasti hiljuti siia korjat ümberkaudselt põllult. Vare ise on madal, servad on põllupinnaga ühetasa, kõrgeim osa — kivivall — on umb. 60—70 cm. kõrgem maast. Läänest vaadates, tõuseb aeglaselt kalme pind umb. 2 m., idast on see aga arvata 60 cm. kõrge, sest maa tõuseb üldse ida sihis. Rahvas arvab siin olevat matusepaiga. Leidudest ei teata.

Kalm?, ak. Sepise kl. Jaan Liigsoo pere (krt III:5a). Asukoht on täpipäält teadmata, kaardile on see märgit umbkaudu mehe

jutu järgi, kelt teade saad. See olla W-pool Tagamõisast lõunapoole Sepiselt läbiminevat teed, teest 10—20 meetrit. Siit olevat kunagi kaevet, missuguste tagajärgedega — on teadmata. Sepise kl. põldudel, küla ja Tagamõisa vahel on kaunis palju üksikuid varesid või „raunu“, on aga teadmata, kas need on kalmed.

Krahv Sievers räägib, siin ümbruses läbi kaevet pronksiaja kivikastkalmist (Publ. Ösel II:72), — kas ka mitte see ei ole sarnane?

Kalm, *ak.* Tagamõis. Asukoht täpsemalt teadmata. Holzmayer kõneleb aifult „Tagamõisast, mustast maast kivihunniku alt“ 1869. a. leit asjadest.

Leiud on Krv tahv. VII:474—477: hõbedast hoburaudsõlg, sõrmus, kõrvarõngas (joon. I:23), rinaraha (umb. aastalt 1100. p. Kr.).

Holzmayer: Osiliana III:20. — RK 731.

Kivikalme (?), *ak.* Tagamõisa riigi mets (krt III:4), Lätiniidist SE-poolse ja edasi Tagalahe randa mööda Pidula minevast teest umb. 450 m.; Lätiniidist idapoole ärapöörava metsatee S-pool, viimasest teest umb. 30 m. S-suunas. Kirjeldet metsateed mööda on kalm Lätiniidi-Pidula teest kaugel E-suunas umb. 300 m.

Siin on metsas vare, mida rahvas kutsub „Elsevareks“, sest et siin rahva jutu järgi keegi Else nimeline naisterahvas olevat ära põletet. Vare on neljanurgeline, umb. 30—40 cm. kõrge, N—S-suunas pikk umb. 23 m., E—W-suunas umb. sama lai. Kivid on üksteise kõrval nagu prügitus ja mõned suuremad, ligi 1 m. suurused. Rahva jutu järgi leit siit põlend luid. Vare näib suurelt osalt terve olevat ja tuletab välimuselt meele Eesti mannermaa varema rauaaja kalmi.

Kalmed Tagamõisa ümbruses, mis krahv C. Sievers läbi kaevand 1877. a. (vahest ka pronksiaegsed?):

1) Sepise kl. juures avat üks vare, E—W-suunas pikk 7,35 m., N—S-suunas lai 6,39 m.; 3 jalga (=90 cm.) kõrge. Vare olnud osalt juba varemalt läbi kaevet; leide ei ole saad.

2) Undva (Tõrvassoo) kl. juures põllul avat 2 kivikalme, mis olnud ka varem kaevet; leit luid, tuhka, süsi.

3) „Kabelimägi“ kõrgemal maanina tipul, kust lai väljavaade ja kus Wrangeli mõõtmise järgi olnud merimärk, mis kõrvaldet Krimmi sõja ajal. Pikk 10 m., lai 3,5—5 m. „Kabelimägi“ olnud kivivare, mil öösiti, rahva jutu järgi, peet jumalateenistusi tantsuga. Kaevamisel leit hobupääluu ja võrdl. värske lehma sarv.

Publ. Ösel II:72, 73.

Kalmistu (?), *ak.* riigi (end. Pidula ms.) mets, Varkja kl. juures (krt III:15), rahvasuus „Suurvare“, „Kirikvare“, „Kirvesvare“. Vare on Varkja külast NE-sihis Sarapiku kl. poole mineva metsatee NW-pool küljes, teest arvata 15 m., Varkja koolist umb. 1/2 klm. teed mööda.

Kirjeldet paigas on metsa all paksu samblaga kaet kivivare, üldiselt ümarikku kuju, S—N-suunas umbes 45 m., EW-suunas 60 m. lai. Kivid, umbes 20—30 cm. suured, on korratult asetet — kohati

jättes umb. $\frac{1}{2}$ m. laiuseid auke, kohati jälle üksteise pääl, olles kaheskolmes korras, nagu oleks seda lõhut, nii et kivid kogu ala ei kata ühtlaselt, vaid laikudena, mis on 20 cm. ja kohati umb. 30 cm. kõrged (kus kivid üksteise pääl). Rahvas teab, et siit leit kunagi raudsuitsed. Muud ei teata, ainult Varkja Peetril jutustetakse, et siia tahet ehitada kirikut. Ei teata, et varet oleks kaevet.

2 kalme (?), *ak*. Üru kl. Pärdi tl. (krt II:8 ja III:16) tuulikust (mis talust umb. 200 m. SW-pool) umb. 150 m. lõunapool väljal, teine sellest mõnikümmend meetrit idapool.

Siin on liivasel väljal 2 kivivaret, mille suurus kumbagipidi umb. 10 m. Vared on rohised, neile on pääle kant ümberkaudselt põllult kive. Peremees neis ega otsekohe nende ümbruses midagi (nagu luid, süsi jne.) pole tähele pannud, aga on üldse selt väljalt vähe eemalt mitmel korral leidnud asju, millest mõned alles. Asjust on talus üks kaksikrõnga lüliline ketitükk võrdlemisi suurte ja raskete rõngastega, siis veel punut hõbe sõrmuse tükk, milles jämedamale traadile vahedesse punut peenemast traadist plett.

Leid: lameda sõrmuse katkend ERM k. r. 589:1.

Üksik- ja rahaleiud:

Rinnanõel ja 2 rinnakee vahelüli, *lk*. Kihelkond; lähemalt määramata kust leit.

Säiluvad Kur. a, 27 ja k, 60, 62.

Odaots, *lk*. Kõruse kl. Kirvi tl. Talu peremehe teatel olnud see tammepuuvarrega varustetult juba tema isadest talus.

Oda on TLEM k. r. 772:2, sarnane RK tab. 23, 5-le.

4 pronksist rinnanõela, kolmnurkpäädega, *lk*. Kõruse kl. Lähemat leiukohta ei teata.

Muuseumi teatel olnud asjad „Karuse“ külast, kuna aga niisugust küla Kihelkonnal ei ole ja raudkirves 772:2, mis ka „Karuselt“ olevat, on Kõruse külast, siis peavad needki olema siit.

Nõelad säiluvad TLEM k. r. 772:1.

3 käsivõru, *lk*. Kõõru kl. (?). Lähemaid leiuteateid ei ole. Asjade kohta on teada, et need saad 1907. a. „Pidula Kõrult“, vist siis Kõõru kl., mis Pidula ms. külje all.

Käsivõrudest, mis säiluvad Kur, on üks nagu RK tab. 20,33 ja 2 nagu RK tab. 16,4-5.

Rahaleid, *lk*. Lümanda ms. (krt II:1). Leit mõisa kaevu parandamisel 1889. a.; leid olnud potis.

Leid säilub osalt Tl. ja Berliini muus. ja sisaldab 2 hõbedatükikest, 2 hõbespiraalsõrmust ja hulga rahu, millest on olnud Kuresaare muuseumis (nüüd kadund): 5 anglosaksi, 5 saksa, 1 arabia ja 7 määramata raha.

Kaaluvihike, *lk*. Odalatsi *) kl. (?).

Säilub Kur tahv. „U“.

RK 744.

*) Vta lhk. 69 Odalatsi kl. Jürna tl kalmistu ja par. Tolli arvamine Odalatsi leidudest, mis käib ka järgneva sõle ja kõvasi kohta.

Hoburaudsõlg, harjastet nõelaga, lk. Odalatsi kl. (?)

Säilub Kur. tahv. C:b,41, pildistet joon. 1:14.

RK 741.

Kõvasi (noor. rauaajast?), lk. Odalatsi kl.

Säilub Tolle kgu.

Rõngaspääga, hõbetaadiga mässit nõel, lk. Paju ms. põllust kündmisel (vahest Paju ms. kalmistust?).

Säilub Kur. tahv. „D“.

Sõrmus, kaelvõru katkend ja keti katkend, lk. Pidula (ms.?). Muud asjade leiukohast ei teata.

Asjad on pronksist ja säiluvad Kur. g,62, i,10 ja k,45.

11 saksa ja araabia raha, lk. Rootsiküla, „kurgaanist“ 1864. a. Muud leiust ei teata.

Марковъ: Топогр. клад. вост. мон. nr. 115. — Berliner Blätter für Münz-, Siegel- und Wappenkunde VII:271. Berlin 1873.

Rahaleid, lk. Rootsiküla (ms.?). Holzmayer ostnud rahad kustki kauplusest a. 1872. või 1873. Berl. Bl. f. Münzk. ütleb leiu kohta: „1864. a. leiti Rootsiküla juurest hauakünkast, mille nimi olnud Teodulphi-küngas, rahaleid, millest 11 raha saadeti Peterburi määramiseks“. Neist olnud 3 araabia ja 8 saksa rahad. Valjala õp. Pundti teatel olnud leiust Kur. muuseumis 20 anglosaksi ja 9 saksa raha, seega siis oleks leid sisaldand kokku vähemalt 3 araabia, 20 anglosaksi ja 17 saksa raha. Muid teateid leiukohast ega leiust ei ole.

Berliner Blätter für Münz-, Siegel- und Wappenkunde VII:286. Berlin 1873.

Hoburaudsõlg, lk. Tagamõis.

Säilub Kur. b,16.

Rõngaspääga, hõbetaadiga mässit nõel, lk. Viki kl. Hendriku tl. (krt II:10). Leit umb. Kihelkonna vallamaja tagant „Kaasikusaadult“.

Nõel on katkise pääga ja säilub Õp.ES nr. 2513:73.

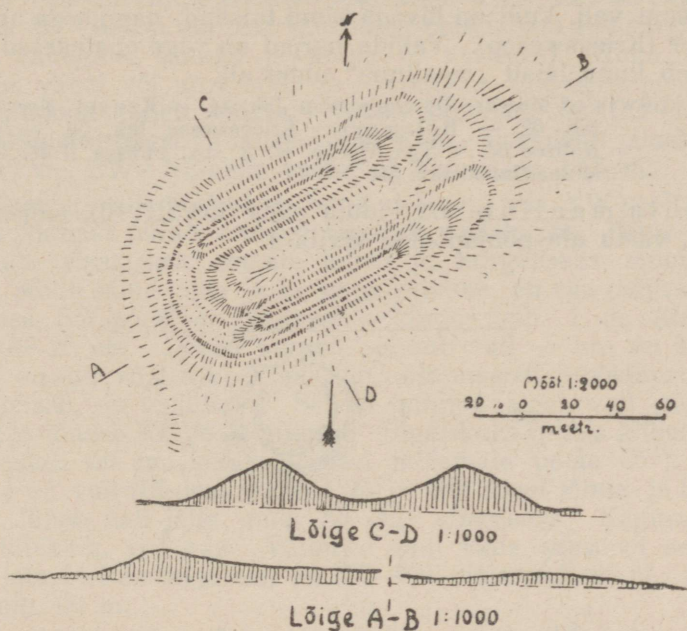
Maalinnad:

Kihelkonna maalinn, ak. riigi metsas Kihelkonna ja Pidula vahel (krt III:11), umb. 5 klm. Kihelkonna kirikust Paju mõisast mööda Pidula poole viivat teed pidi, teest umb. 140 m. läänepool.

Ümbrus on praegu salguti kasvav mets, mis siin katab mõne klm. laiuselt esinevat tuisuvat liiva. Linna ümbruses on lõuna kui ka eriti põhjapool terve rida kõrgendikke ja kühmi, osalt hästi järske. Maakoha iseärasuseks on siin pääle liiva, mis teeb liikumise väga väsitavaks, just need künkad, kuna muidu muu Kihelkonna maastik on tasane.

Maalinn (vta joon. 27) on moodustet 2-st paralleelsest loomulikust seljakust, mille suun on NE—SW ja mille SW-otsi ühendab ka nähtavasti loomulik vall, kuna kirdeotsade vahe on praegu lahti. Mõlemad vallid — NW- ja SE-poolne — on võrdlemisi kõr-

ged ja järsud. NW-poolne: kõrgus väljapoole 9,8 m. (kalle 30°), sissepoole kõrgus 6—7 m. (kalle 28°); SE-poolne vall: kõrgus väljapoole 8 m. (kalle 28°), sissepoole 6 m. (kalle 25°). Hari on esimesel terav (laius umb. 1 m.), teisel laiem (5 m.). See kõik on aga maksev ainult SW-poolsete otsade ja keskosade kohta, NE-otsad on mõlemal vallil tublisti madalamad ja lamedamad (kalle ainult 20° ümber,

Joonist. H. Moora

Joon. 27. **Kihelkonna maalinna umbkaudne plaan ja lõiked**

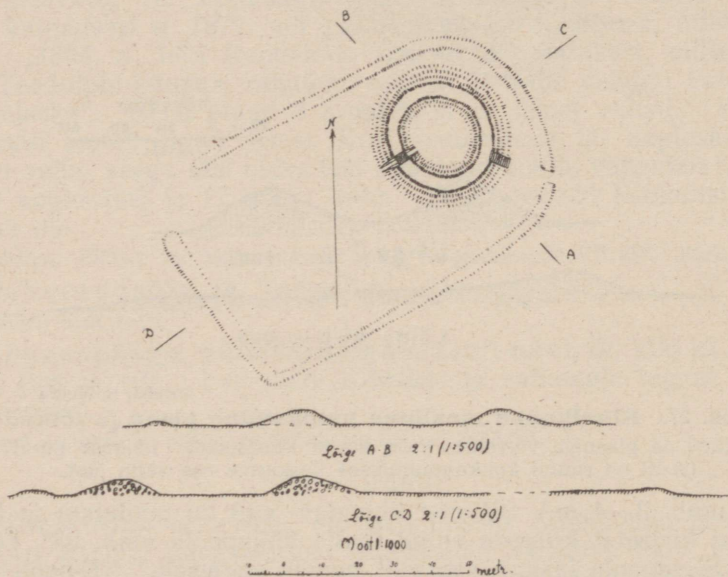
Lõiked on plaaniga võrreldes kaks korda suuremad. Lõikest pikuti (A-B) on ruumi kokkuhoidmiseks keskmine osa välja jäet.

kõrgus umb. 3—4 m.). SW-otsi ühendav vall on madalam ja lamedam, kui kirjeldet külgede vallid (kalle väljapoole umb. 23°, kõrgus 5 m.). Sissepoole laskub see vall hoopis aeglaselt. NE-pool, nagu öeld, praegu ei ole valli peagu näha; tõsi küll, küljevallide otsade vahe on vähe kõrgem kui see on vallide keskosas ja ka kõrgem kui ümbrus NE-pool maalinna, aga tõus on nii tähtsuseta (seest 1 m.) ja aeglane (kõrgus väljapoole 3 m., kalle 5—6°), et seda peaaegu ei märkagi. Valli jalgade vahe on: NW—SE-sihis: sisemiste umb. 12—15 m., väliste umb. 75 m.; SW—NE-sihis valli harjast valli harjani — seist kalle on sissepoole väike, ega oska siin seepärast õieti määrata valli „jalga“ — umb. 120 m., väliste jalgade vahe umb. 170 m. Valle on nähtavasti ka kunstlikult moodustet, vähemalt küljevalle, mida tõendavad terve rida kive, mis katavad vallide sisemisi nõlvu (suured umb. 10—20 cm.) ja eriti harjaosi.

Kivid on vist inimeste tood, sest ümbruses, tuiskava liiva alal ei paista neid kuski muidu silma. Samuti võiks mainida, et NW-valli SW-otsas on auk, millest paistab vallis umb. 60 cm. sügavuses olev süsi sisaldav kiht. Muidu on vallid liivased, kaet harvade rohututtide ja mõne madala männiga. Linn on seespoolt liivane, mispärast ei või öelda, kas linnas on olnud kaev. Samuti on päris liivane NE-ots, mil vall peaaegu puudub; nähtavasti on olnud siingi mingi järsum vall, kuid on liivaga kinni tuisand, nagu seda arvab ka Holzmayer (Kriegswesen). Vallide harjad on väga ebatasased. Rahvas tunneb linna laialt „maalinna“ nime all.

Löwis of Menar: Burgenlexikon lhk. 14. — Kruse: Necrolivonica tab. 62. — Holzmayer: Kriegswesen lhk. 58. — Hueck: Notizen 66. — Трд. Предв. К. X арх. съѣзда II:26. — Laid: Muinaslinnad lhk. 85.

Pidula maalinna, *ak.* Pidula mõis (krt III:10), mõisa „suures aias“, vastu aia põhjapoolist kivitaru.

Joon. H. Moora

Joon. 28. **Pidula maalinna umbkaudne plaan ja lõiked**

Lõiked kaks korda suuremad kui plaan. Lõikest pikuti (C—D) on keskmine osa välja jäet.

Ümbrus on lame, vähe läänepoolle laskuv põld, jõge ega oja ei ole juures, küll 2 kivikalme (vta krt III:8 ja 9), kui neil midagi ühist peaks olema linnaga.

Linn on väike ringvall (vta joon. 28), mida ümbritseb veel teine madalam vall. Sisemine, päris linnavall, on umb. 2 m. kõrge ring,

NW—SE-sihis vähe pikergune. Hari on praegu lame (laius umb. 2,85 m.), sellele on teht tasane liivatet tee. Missugune on olnud hari algupäraselt, on teadmata. Vall on sissepoole järsum (kalle 30°) kui väljapoole (kalle umb. 20°). Vallist käib edelapoolt läbi kõik linna sisse, mis päält on lai umb. 2,5 m., alt (valli jala juurest) aga ainult 1,5 m. Sellele käigule on nüüd pääle ehitet puusild. Käigu kohalt näeb, et vall on ehitet kividest ja mullast. Kivid, mis on lõikes näha, on umb. 30—40 cm. suured (kui need pole hiljem siia säet, et käigu seinad kahelpool säiluks ja maha ei variseks). Kuna see kõik teht, kas vanal või uuel ajal, on teadmata. Uueaegne on kivitrepp, mis kagupoolt läheb vallile. Linna läbimõõt on SE—NW-sihis: valli välimisest jalast välimise jalani 40 m., sisemisest jalast sisemise jalani 17 m., SW—NE-sihis vastavalt 37,5 m. ja 14,5 m.

Sisemist valli ümbritseb teine, väline, mis NW-poolt, põhjast, idast ja lõunast piirab esimest lähedalt poolringina, lääne- ja SW-poolt aga sisemisest eemale läheb ja nurgeliseks muutub. See vall on päält sama lame ja lai nagu eelmine, on aga palju madalam. Sirge osa SW-poolt on väljapoole kõrge umb. 1 m. (kalle 20°), sissepoole 25 cm. Loode nurgas puudub vall — kas on see olnud nii, või on siit võet kive kivitarele, mis meetrit 3 põhjapool mööda valli jookseb, on teadmata. Sellest nurgast algab vall päris maapinnast ja tõuseb NE-poolle minnes. Ümarikuks (põhja küljes) minnes on see umb. 50 cm. kõrge (kalded mõlemale poole 25°); kõrgeim (80 cm.) on vall NE-osas (kalded 25°). Siit edasi lõuna- ja SW-poolle minnes läheb vall jälle umb. 50 cm. kõrguseks. Kagunurgas on vallist läbikäik, vist uus. Välimise valli vahe seespool seda (sisemisest jalast sisemise jalani) on NE—SW-sihis umb. 95 m., NW—SE-sihis umb. 60 m.

Maalinn äratub osalt kahtlust, kas see on tõesti linnaks olnud oma väikese mahutuse ja samuti ka välise valli tähtsuseta kõrguse tõttu. Siiski tunneb rahvas, nagu mitmel pool võib kuulda, seda „maalinna“ nime all ja parun Toll — Pidula ms. end. omanik — teatab, et see varemalt olnud väljaspool aida, keset viljapõldu ja alles aia suurendamise ajal umb. 50 a. tagasi olevat võet aida, ning arwab seega kindlasti võivat eitada küsimust, kas see mitte mõni hilisem moodustus ei ole aias, viimase ilustamise või mõnel sarnasel otsarbel. On väga võimalik, et välisvalli madalat osa on kunagi hävitet ja tasandet, kuigi seda praegu keegi enam ei mäleta.

Löwis of Menar: Burgenlexikon lhk. 14. — Laid: Muinaslinnad lhk. 85.

Ajalt ebamäärased muinasjäänused

Ohvrikivid ja ajalt ebamäärane leid:

6 (?) ohvrikivi lohkedega, ak. Kurevere kl. (krt III:6), küllast läbimineva (Kõruse-Kihelkonna) ja sellest läänepoolle haruneva (Jaagurahu) tee SW-nurgas (vta joon. 29).

Kirjeldet kohas, otsekohe lõunapool oleva ida-lääne suunas mineva kivitara ääres, kui ka üldse Jaagurahu tee mõlemal pool on

terve rida suuri raudkive. Parun Toll, kes nende vahel omal ajal tähele pannud mõned lohkuudega ohvrikivid, on arvand, et pääle nende lohkuudega kivide, ka teised lähedal olevad kivid, arvult eelmistega kokku 14, olgugi märkideta, peaksid olema ohvrikivid, kuna tema teatel kõiki neid kutsutavat rahva poolt „Tondikivideks“. Tõepoolest aga võidi konstateerida kunstlikud lohud ainult 6-el kivil (parun Tolli arvates pidid augud olema vähemalt 7-l). Ühel, SE-pool kõiki

Ark. Kab, kogudest

Joon. 29. **Kurevere ohvrikivid kirdepoolt**

teisi oleval kivil (7-al) on küll paar lohukest, aga kindlasti ei või öelda, kas need on inimeste teht, vahest on siit ära murenend mõni kiht ja seega inimkäe teht lohud hävinend. Praegu võib kindlasti aukudega ohvrikivideks pidada ainult 6-t üksteise kõrval asuvat kivi, mil lohke igäühel ise arvul 1—16-ni (vta joon. 30), suuremaid ja väiksemaid (5—10 cm. läbimõõta) läbisegi. Kurevere külas arvab vana peremees Kõrtsi talus, et rahvas mitte kõiki koosolevaid kive ei nimeta tondikivideks, vaid ainult 5—6 neist. Ohverdamist neile kividele rahvas ei tea enam sündivat.

SB rig. 1899: 60. — Tolli kiri Hausmanni interfol. RK lhk. LXXXb.

Kivimuna, lk. Kirikumõis.

Muna, Tolli kgu nr. 8, läbimõõt on 8,8 cm. Leidnud endine õpetaja Masing. Leiu kohast ei ole mingisuguseid lähemaid teateid. Vahest vanema rauaaja kivi-munak?

Ohvrikivi, ak. kuski „Päli“ männiku juures. Asukoht lähemalt teadmata.

Kivi olnud suur ja sellele viid ohvreid, iseäranis palju Jaani-päeva ja jõulude laupäeviti.

Eisen: Esivanemate ohverdamised lhk. 83. III. trükk 1922.

Ajalooline aeg

Matusekohad ja rahaleid:

Matusekoht, *ak.* Atla kl. (krt. III:18), umb. 0,8 klm. SSE-suunas külast, karjamaal.

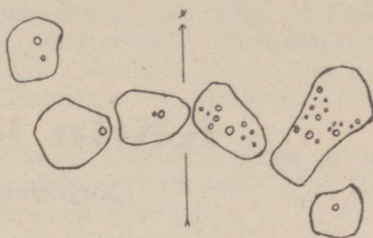
Koht on vähe tunduv kõr-gustik, mis läheb SE-suunas. Üle viimase NW-otsa läheb kivitara. Vähe E-pool tara on rihvaauk, millest leit luid ja vaskrahu, naelu jne. Luud olnud terved. Kivika-tet matusekohal ei ole.

Rahaleid, *lk.* Imiste kl. Kaarli tl. Leit kõõgi tagant põllust. Tina kannus olnud terve hulk pronks ja hõbe rahu. Leid seis-nud koos Ordu, Saaremaa ja Rootsi rahadest.

Rahad viid peremehe teatel Riiga.

Matusekoht, *ak.* Kõruse kl. Leenarti tl. maal (krt III:4a). Leenarti talust (lhk. 59).

Leid, sõrmus, säilub ERM k. r. 589.

Kurevere ohvrikivide umbkaudne asetus

Maast 1:100 0 1 2 3 m

Joonist. H. Moora

Joon. 30. Kurevere ohvrikivide umbkaudne kuju ja asetus

Lohud on ära märgit ringikestega.

Vta kiviaja leiud Kõruse kl.

Leenarti talust (lhk. 59).

Kärla kihelkond

Kirjeldand Teodor Vaas

Kärla kihelkond, asudes Saaremaa edelaosas, on ainuke kihelkond Saaremaal, mille piirid mereni ei ulatu, järvede poolest aga siiski rikas, kuna tema piirides on pääle „Järumetsa“ järve, mis metsas, liivaseljandikest ümbritsetuna, kihelkonna loode osas asub, veel „Paadla laht“ ja osa „Mullutu lahest“. Viimased järved on nagu nende nimedki veel näitavad, enne olnud merega ühenduses. Veel praegu elab vanarahva seas kaugeid mälestusi aegadest, millal ühel või teisel kohal, kus praegu kadakad kasvavad, veel kalu on püüt ja laevadega sõidet. Nii teab kohalik rahvas Kogula külas veel näidata vanu sadamavaremeid ja kohta, kus kalurite ütid asund. Kui me kiviaja randjooneks võtame kõrgusjoone, mis merest 13 m. kõrgemal ja seda jälgime (vta joon. 2), siis jagab see kihelkonna peaaegu pooleks. Hirmuste juurest otse põhja minnes ja Kääsla ja Mätaselja külade joone sissepoole jättes, pöörab ta Kärla kiriku juures idasse ja läheb Kaarmase mõisa pääle. Sellest joonest põhjapool asuv osa on kõrgem, kuna aga lõunapoolne osa on kiviajal arvatavasti olnud vee all. Jõgedest on tähtsaim Kärla jõgi. Soid on võrdlemisi palju: järvede ümber ja kahelpool jõgesid on ikka sood. Suurim neist on Jõmpa soo, Jõmpa, Raiküla ja Kirikuküla vahel; ka Järumetsa järve ja Lihulinna ümber asuvad sood. Maapind on üldiselt kivine, paas asub õige pinnas, suuri kive on ohtrasti, põldudelt on nad hunnikuisse korjat, sellepärast on põllud ja heinamaad kõik „raunikuid“ täis.

Arkeoloogilisist leidudest on Kärla kihelkonnas kiviajast ainult 2 leidu: 2 kivikirvest, üks neist arvatavalt kiviaja asulalt, kus praegugi veel tulekivikilde ja süsi leida.

Pronksiajast ja varemast rauaajast leide pole.

Nooremast rauaajast tunneme üksikleide 16, neist üks odaots Paadlast, teiste ligem leiukoht teadmata. Kalmekohti on üldse 8: Karide, Kogula, Merekonnamäe, Oriküla, Paiküla (2), Sauvere ja Sõmera. Suurimad neist on Sauvere kalmistu, Oriküla „Kalmumägi“ ja Paiküla „Kalmumännik“. Neist asuvad kaks esimest (Sauvere ja Oriküla) lagedal karjamaal ja pole kuigi kõrged, et neid

muust maast eraldada võiks. Üksikute kalmede piire ei saa osalt vist küll lõhkumise tõttu, mille ohvreiks nad langend, praegu enam eraldada, kõik nad moodustavad ühise laiema „vareliku“, kivise ala, nagu näit. Kihelkonna Leedri „Kabeliväli“ (vta joon. 22). Kohe pinnal asub paas, mille tükidade vahel leiud asuvadki. Paikülas võib enam üksikuid kalmi eraldada, need asuvad kivi-küngastena üksteise kõrval. Teised on väiksemad. Mustjala piiri ääres asub ainuke maalinn „Lihulinn“, suurim Saaremaa maalinnust. Teada on üks ohvrikivi lohkudega Kogulas.

Ajaloolisest ajast on teada 2 kalme: Sõmera külas ja Sauveres, ja 1 kivist Ristiküla juures metsas. Pääle selle veel n. n. „Linna kivesaid“ Kogulas ja kirikuvaremed Kõrkkülas.

Kiviaeg

Asula (?), *ak.* Hirmuste kl. Naaka (Naakamäe) tl. põllul (krt I:16).

Mainit talu liivas-mullase pinnaga põllult, umb. 6 m. äärest, lõunapoolsel mäeveerul, väljaspool 13 m. isohüpsi on leit tulekivikilde, ka suvel 1922. a. veel; säält on kündmisel pääle selle välja tulnud süsi. Aastal 1869. on säält leit kaheteraga, kivist vasarkirves.

Leid, vasarkirves säilib Kur. nr. 11.

RK 207. — Publ. Ösel I lhk. 3, kirves 9, tab. I:7. — Grewingk: Nachtrag, „a“.

Kivikirves silmaga, *lk.* Hirmuste (?) kl. Leid on veidi kõver, auguga sõjakirves, mille leiukoht teadmata, arvatavasti Hirmuste. Võib olla Naakamäelt, kust teinegi leit.

Kirves on Kur. märgiga: „12. VI. 1896“.

Hausmanni interfol. RK lhk. LXXIV ja 12c.

Pronksiajast ja varemast rauaajast

leide ei tunta.

Noorem rauaeg

Kalmed ja kalmistud:

Kalm („Kalmunurk“), *ak.* Karide kl. läänepoolseil põldudel (krt II:19 ja III:41) jõe ligidal, Laasi pere piirides. Põllu nurgas, kivitarede vahel asub ümargune kivivare, läbimõõta 10 m., kõrge 1 m., keskel auk. Peremehe jutu järele olla põllul enne rohkem varesid olnud, kuid ära veet. Kohta nimetetakse „Kalmunurgaks“. Kohaliku rahva jutu järele olla õp. Kerg Orikülas kahes kohas kaevand: „Kalmunurgas“ ja „Kalmumäel“. Kuna „Kalmumägi“ tähendab eespool mainitavat kalmistut Orikülas, tähendab „Kalmunurk“ kivivaret Karides.

Leiud Kur. Kergi tahv. IV; arvatavasti on need asjad „Kalmunurgast“ leit, sest säält esineb ainult Karide nimi, kuna tahv. III-le on tähendat „Karide-Oriküla“ (vta Oriküla kalmistu eespool). Nende asjade hulgas on: odaotsi, nuge, hobusuuraudu, sõrmuseid, jalusraudu, potitükk, hoburaudsõlgi jne.

Hausmanni interfol. RK lhk. 118 a,b.

Kalmistu, *ak.* Kogula kl. karjamaal (krt II:16 ja III:40), „Pitsi Aadu“ koha sees (omanik Juhan Sepp), Kogula-Mõnuste-Kärkla tee idaäärel; kohal, kust põld teest kaugemale läheb.

Karjamaal on rohkesti paaskivide kilde, mille all liivane muld. Pää! kasvavad kadakad. Kalmeaseme pikkus umb. 80 m., laius 30—40 m., läänepool on kõrgem. Kõrgus umb. 1 m.

Talupojad on sääl kaevand, kusjuures maa päält on leit võrusid ja teisi asju. Ka õp. Kerg on kaevand sääl; tema teadaande järele on mõnes allikas esinev Mai- ja Mäeküla sama, mis Paadla Mäe tl. kalm. Et Paadlas muid niisuguseid kalmi pole, on arvatavasti „Pitsi Aadu“ tl. maal olev kalm RK publitseerit ja Kergi kaevet kalm.

Leiud: Kur. Kergi tahv. VIb (õp. Kergi väljakaevet, m. s. hoburaudsõlg, nuga, potitükk); a,36 (odaots); edasi Kur. Kergi „Maiküla leiud“ (mööök, savipotte, odaotsi, nuge, pronkskette).

RK 747.

Kalmistu („Merekonnamäe kalmuase“), *ak.* Mõnuste ja Mätasselja külade piiril (krt II:15 ja III:38), kahelpool Kuresaare-Kihelkonna teed; Kärkla-Mätasselja ja Kuresaare-Kihelkonna teelahkmest paar meetrit Kihelkonna poole. Ligemast (Kuusiku) talust põhjapool umb. 100 m.

Kalmuase on osa Merekonnamäest — liivaseljäandikust, mis asub Kirikuküla, Mõnuste, Mätasselja ja Sõmera külade piires. Praegu on ta kruusaauguks; veneaegsete (1916.—17. a.) kindlustustööde ajal on laskekraave mitmes sihis sellest läbi kaevet. Mäe, õigemini kruusaaugu pikkuse siht on NE—SW, mäe kõrgus 1,5 m., augu sügavus 2 m. Laius umb. 100 m. Ümberringi on karjamaa tavaliste kadakapõõsastega, lõunapool männimets. Augus eneses on kollakas-valge, peen liiv. Kalmistut on kaevet mitmel korral: talumehed ise, õp. Kerg (vta Kur) ja n. n. „Kondi Mihkel“ umb. 1910. a. Ühtki kaevamise kohta täpipsäelselt ei saa kindlaks määrata, arvatav õp. Kergi kaevet ala asub mäeseljandiku lõunaosas. Viimaks on veneaegsete kindlustustööde juures kusagilt samast mäest umb. 120 cm. sügavuselt leit surnukontide juurest käsivõru (spiraalne, pronks, 9 täit ringi, spiraali laius 2 mm.) ja sõrmus (ka 6 raha?). Luukere ümber olnud näha veel riidetükke ja juukseid (?). Ka sõjariistu olla säält leit. Samuti olevat Hirmuste poolt mainit liivaseljäandikust mitmel korral leit süsi ja relvu.

Leiud: TLEM k. r. 1525:3, Kur. Kergi tahv. VIa, mis on õpetaja Kergi leiud, nende hulgas: nuga, väike pronkstsilinder, sõrmuseid, savipotitükke, hoburaudsõlgede katkendeid.

Kalmistu („Kalmumägi“), *ak.* Oriküla (krt II:18 ja III:42), Karide külast Oriküla ms. viivast teest idapool, külast umbes 450 m. mõisa poole. Karide kl. „Kooli latsi“, Kooli pere järele.

Laialdasel karjamaal, kus kasvab harv rohi ja hulk kadakapõõsaid asub muistne kalmistu. Tal pole teravat, tunduvat piiri kusagil, ainult umb. 100 m. läbimõõta suur ala eraldub selle poolst ümbrusest, et sääl leidub tihedalt paetükke ja suuremaid raudkive (neid on osalt juba ära veet) ning pinnal üksikuid tumedama mul-

laga kohti (tuhaga segat). Kalmistu on suuremalt jaolt tasane, idapoolse vähe tõusev, kõrge ainult paetükkide kihi võrra, mis pinda katavad. Mingisugust korrapärasust moodustust ei ole. Umb. 4—5 cm. sügavalt asub huumuskiht, täis paekilde, kust süsi ja leide välja tuleb. Leiud asuvad madalal, mõned otse maapinnal. Juba ammu aega on ümberkaudne rahvas sääli kaevand ja leidnud sõjariistu ja ehteasju. Konte ja potitükke on võrdlemisi vähe leida olnud. Kaevand on 1889. a. prof. Hausmann 2 korda. Kaevamisel saadi üle 100 numbriga sõjariistu, ehteasju, nende hulgas hästi alalhoidund hoberaudsõlgi, hulk spiraale, nuge jne. Raud- ja pronksasju pea sama võrra, — kõik võrdlemisi hästi valmistet. Üks vöö vahelüli pronksist on pildistat joon. 1:19.

Leiud säiluvad Kur. Kergi tahv. XXVIIa,b; ja tahv. III (Karide-Oriküla).
RK 727, 728. — SB. GEG 1889:122, 163; 1894:118.

Kalmistu („Paiküla kalmumännik“), *ak.* Kirikuküla ja Paiküla vahel männimetsas riigi- ja külametsa vahelise sihi ääres (krt II:14 ja III:36). Kirikukülalt umb. 600 m., liivaseljäandiku, n. n. „Liiva saadu“ põhjapoolsel küljel, selle algusest umb. 500 m. läänepoolse, küla põldudest umb. 100—150 m. eemal.

Tihedas männipadrikus asub suur ala (pikk umb. 90 m., lai 50—60 m.), täis auke ja künkaid, mis suuremalt jaolt läbi kaevet. Kive ei ole tihti maapinnast väljas; nad asuvad enamasti õhukese maakihi all, ainult üksikud ulatuvad välja. Terve ala on nii auke ja kühmi täis, mis üksikuid külge liituvad, et pole aru saada, kus üks lõpeb ja teine algab. Küngaste kõrgus harilikult 40—60 cm. Kus kalmistut on lõhut, sääli on kive väljas ja näha, et kungas on kividest moodustet.

Umbes 25 a. tagasi kaevand sääli „Ristani Jaan“; tema leit asjad olla kadund; aastat paarkümmend tagasi kaevand õp. Kerg (leiud Kur.). Kunagi olla sääli leit mõõga pide. Õp. Kergi teadaande järele olevat sääli kalmedes ilmseks tulnud kahesügune ja -kordne matmisviis: all matmine, pääl põletamine.

Leiud: Õp.ES nr. 2502:1—24; Kur. tahv. I, tahv. II ja üksikud veel eritahvil ilma numbrita. Edasi on Kur. tahv. XXIII Holzmayeri leiud, mis katalogi järele on leit Leina talu juurest, 1 klm. Kärla kirikust, liivaseljäandiku ligidalt. Asjad on Leina tl. peremees muuseumile annetand ja need on publitseerit RK 726 leidudena „linnamäest, põletiskalmest“. Siin on eksitus ning tõenäoliselt on asjad leit Paikülalt. Leidude seas on: keesid, sõrmuseid, käsivõrusid (üks hõbedast, pildistat joon. 1:5), sõlgi (üks pildistat joon. 1:9), kaelvõru, bütsantsi raha, relvu jne.

RK 726, 729, 730.

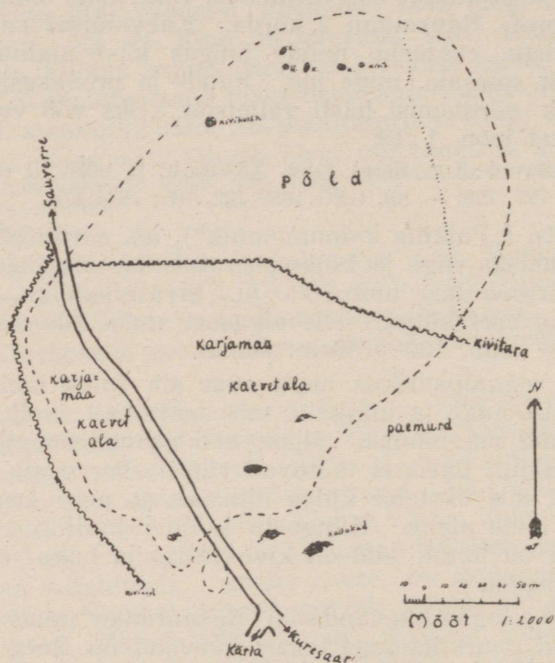
Kivivare, *ak.* Paiküla (krt III:37), „Kalmumännikust“ SW-poolse, Kalmu pere ligidal, sääli 125 m. NNW-pool.

Tihedas männimetsas asub ümargune kivivare, läbimõõt umb. 10 m., pääl kasvavad männid. Keskel on auk, kuid kaevet ei teata olevat. Vare ja „Kalmumänniku“ vahel kroonumetsas „lagedalt liivalt“ olevat asju leit. Rahvajutu järele olla sääli sõjakoht.

Kalmistu, *ak.* Sauvere kl., Lauri, Marguse ja Penu tl. maadel (krt II:17 ja III:35). Teelahkmel, kust teed Sauverre, Kärla, Kure-

saarde ja Taulile lähed, kohal kus Sauvere poolt tulles põld teest kaugub ja algab karjamaa, kahel pool teed.

Asudes kahel pool teed on osa kalmistut karjamaal, mis väikseid kive, päetükke täis külvat, täis auke ja künkaid (küngaste kõrgus kunni 25 cm., aukude sügavus kunni 40 cm., harilikult 15—20 cm.). Pääs kasvavad madalad kidurad kadakapõõsad. NE-nurk on praegu

Joonist. T. Vaas

Joon. 31. Sauvere kalmistu

Kalmistu on praegu kivine vareline ala umbes nagu Leedri „Kabelivälgi“ (vta joon. 22).

paevõtukohaks. Osa kalmistust asub põllul, mis karjamaast kivitara läbi eraldet. Sääs on kive vähem kui karjamaal, need on üksikuisse hunnikuisse kokku korjat. Kalmistu ulatus NE—SW-sihis on umbes 280—300 m., NW—SE-sihis umb. 180 m. Külarahvas ei tea palju leidudest. Teab vaid, et koha nimi on niisugune ja et siin kunagi on kaevet. Kaevet on sääs ammu, praegu on terve ala läbi tuhnit ning auke täis. Kõige päält on talupojad ise kaevand, siis õpetaja Kerg (vta Kur. leiud) ja 1895. a. vene uurijad Stackelberg ja Bogojavlensky. Riistad olnud 10—30 cm. sügaval tuhkmaas. Harilikult on päetükide kihi all peen punakas liiv.

Leiud on Kur. Kergi tahv. V. Nende hulgas on nuge, kette, keekandjaid, võti, klaashelm, pandlaid, sõrmuste katkendeid; kadund on mõök, mille käepide olud hõbedaga platteerit.

Трд. Предв. К. X арх. съѣзда II:22.

Kalmease (?), *ak.* Sõmera külas, suure kiviveski kõrval oleva vana kiviveskivare all (krt III:39^a).

Uuest kiviveskist läänes olevast teise veskivare alt on Somuse tl. omanik vundamendi lõhkumisel (tegemisel?) raudkivide alt umb. 25—30 cm. sügavalt leidnud kette, mõõga, hobuse suu- ja jalus-raudu, hõberahu, süsi jne. Asjad olnud roostund, praegu kadund. Veski ümber on koht veidi kõrgem, tuleb ette kive ja paetükke. Mitte kaugelt olla leit puust rist. Rahu olla leit kunagi ennem samast külast.

Üksikleid:

Sõrmus, pronks, *lk.* Kärla ms. Muud leiuteated puuduvad.

Säilub Kur. g,46, on umb. nagu RK tab. 21:9, aga keskosa lame. Leit 1876. a.

Rinnanõela katkend, *lk.* Kärla khlk.

Säilund Kur. a,30, kuid kadund.

Hoburaudsõlg, pronks, nõelata, *lk.* Kärla khlk.

Säilub Kur. b,43. Umb. nagu RK tab. 199. Leit 1879. a.

Hoburaudsõle katkend, *lk.* Kärla khlk.

Säilub Kur. b,61. On umb. nagu RK tab. 19,17. Leit 1885. a.

2 sõrmust ja üks katkend, pronks, *lk.* Kärla khlk. Muud leiukohast ei teata.

Säiluvad Kur. g,47, 48 ja 54, on umb. nagu RK tab. 21, 11.

Käsivõru katkend, *lk.* Kärla khlk. Lähemalt leiukohta ei teata.

Säilub Kur. h,22. On umb. nagu joon. 1:1.

Rinnanõela pää, *lk.* Kärla khlk. Muud leiukohast ei teata.

Säilub Kur. tahv. D:a,24. On umb. nagu RK tab. 13,18.

RK 740.

Keekandja, *lk.* Kärla khlk. Muud leiukohast ei teata.

Säilub Kur. tahv. P:k,36. On nagu RK tab. 14,3, aga pind sile, hõbetet.

RK 737.

3 kaaluvihikest, *lk.* Kärla khlk. Muud leiukohast ei teata.

Säiluvad Kur. tahv. U.

RK 744.

Käsivõru, pronks, *lk.* Kärla? (saksakeeli leiukohana nimetat „Kerkal“).

Säilub Riia Toommuus.?

SB rig. 1909:49.

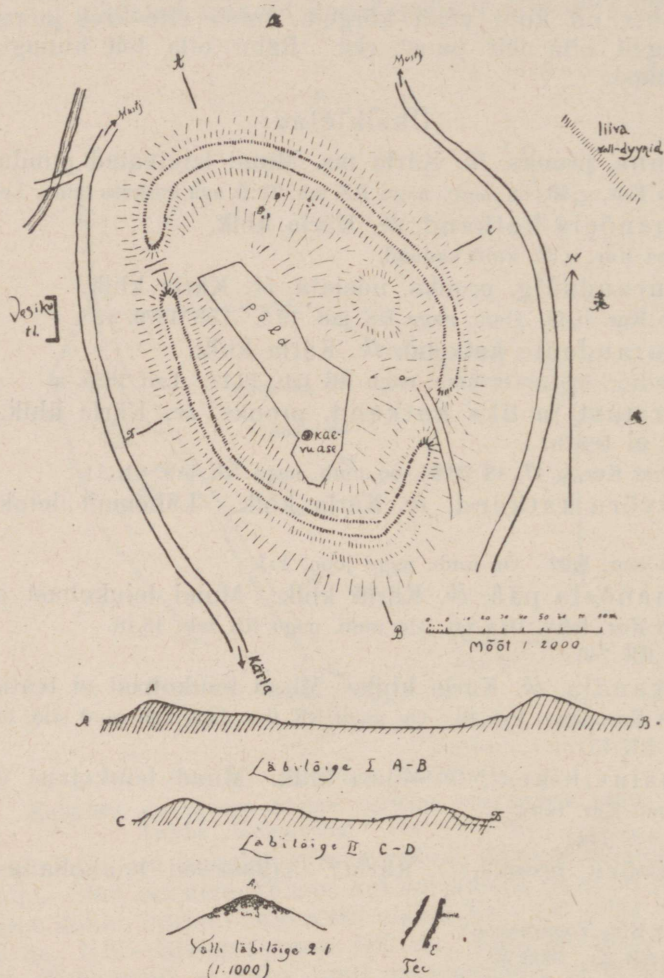
Odaots, *lk.* Paadla. (Kas mitte Kogula kl. kalmistust? vrdl. lhk. 82). Muud leiukohast ei teata.

Säilub Kur. a,44.

Maalinn:

Lihulinn, *ak.* Kärla-Mustjala, piirist umb. 1 klm. lõunapool, kummastki kirikust 7 klm. ja „Järimetsa“ järvest umb. 2½ klm. NE-pool, Vesiku talust idapool metsas, soodest ümbritset (krt III:34^b).

Esimest korda mainitakse maalinna 18. aastasaja II poolelt pärit olevas kirikuraamatus nime all „Leolinn“ (Lerchen-Stadt), kuna Mellini kaardil ja teiste autorite juures ta Lihulinna (Lihho linn) nime kannab, mis ka praegu rahva seas tarvitusel; Holzmayer tahab nime „lihulast“ tuletada.

Joonist. T. Vaas

Joon. 32. Kärla Lihulinna plaan ja lõiked

Ta on üks suuremaid Saaremaal, mittekorrapäraselt ovaal (vt joon. 32), mis sihit SE—NW, soodest ümbritset, pikkus umb. 270 m., laius 170 m., umb. 18000 m. suuruse sisemise pinnaga, mis $\frac{1}{3}$ valli kõrguse võrra ülalpoolt ümbrust. Ta on NW-poolt küljest ojaga ja NE- ja

idapoolt liivavallide läbi kaitst. Linna ümber läheb vall, mis umb. 500 m. pikk ja kunni 10 m. kõrge, madalaim läänes, järsuim idas ja lõunas. Kraavist, mis oleks piirand valli, pole jälgi, arvatavasti pole seda olnudki. Linna sisse läheb idapoolt tee, mis kivi-dega sillutat ja mille kahel pool suuremad kivid reas; enne 40—50 m. valli külge pidi üles minnes pöörab ta linna sisse umb. säääl, kus vallil pool kõrgust. Teine avaus asub valli läänepoolsel küljel; sääält olla leit maa seest umb. 3 m. paralleelselt minevaid palgiotsi, ka suvel 1922. a. tuli liiva seest välja süsi ja poolpõlend puud. Maalinna sees NE-pool küljes on kõrgendus ja üksikuid kivi-hunnikuid, mille all rahvas keldreid kuld ebajumalatega (?) oletab. Praegu on maalinnas olev tasasem koht, umb. 300 □m., põlluks, mille lõuna-otsas aastat 20 tagasi veel põllukivist seintega kaevukoht olnud näha.

Luce oletuse järele olevat mainit maalinn ehitet hiidlaste rööv-retkede vastu kaitsmiseks, ajal, kus Kärla ja Mustjala veel olid üheskoos. Samuti oletab Luce, et maalinna sees olnud loss ehk maja.

Suuremaid kaevamisi pole säääl toimetet, sest see olnud mõisa-omaniku L. von Guldenstubbe poolt keelat. Rahvas ei mäleta ka, et sääält oleks leit asju. Õpetaja Kerg on väiksemaid auke valli sisse teind, kuid midagi pole leidnud. Jung räägib salatedest, mis linna viind: üks üle Vesiku soo, kust palke maa seest välja tulnud, teine, maa-alune, viind Abula lahte. Viimane on muidugi rahva kujutluses tekkind muinasjutt.

RK 726 all on veel mainit, et „Linnamäe“ põletishauast on asju Kur. tahv. XXIII, kuid nagu Kur. kataloogist selgub, on asjad arvatavasti Paiküla kalmedest, mitte linnamäest, kust rahvas midagi ei mäleta leit olevat (vta Paiküla kalmed).

Jung Mss. 143, 144, 186. — Ösel einst u. jetzt III, lhk. 107—114. — Luce: Wahrheit u. Muthmassung, lhk. 40. — Holzmayer: Kriegswesen, lhk. 54—58. — Löwis of Menar: Burgenlexikon, lhk. 14. — Laid: Muinaslinnad lhk. 86.

Ajalt ebamäärased muinasjäänused

Ohvrikivi:

Ohvrikivi aukudega („Hallkivi“), ak. Kogula kl. ühisel karjamaal (krt III: 44), Paadla kõrtsist Vennarti (Fenieth) karjamõisa poole minevat teed umb. 670 m.; teest 10 m. läänepoole.

Kivi (vta joon. 33) on kadakasel, suurist raudkividest rikkal karjamaal, pikk (ülalt) 3 m., lai 1,96 m., kõrge 1,25 m. Üksikuid auke on 29, mille sügavus vaheldub $\frac{1}{2}$ —2 cm. ja läbimõõt 2—8 cm. Praegune rahvas teab kivist vaid nii palju, et see suur, hall kivi on.

Muud teated ja leiud:

Vaiehitused (?) olnud Järimetsa järves. Veel võidavat näha järve põhjas vaiadele ehitet majade poste. Teade on aga täiesti kontrollleerimata.

Jung Mss. nr. 143 (= „Saarlane“ 1911. a.).

Matusekoht, *ak.* Kärla vald, Kangru tl. maal. Siit leit relvi, rahu, luid jne. Rahva arvates olnud siin muiste lahing.

Jung Mss. nr. 156.

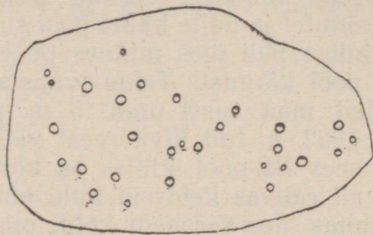
Hõbepandlaid olla Rehenkampfi (end. Karja khlk. Parasmetsa ms. omanik) teatel Sauvere külast leit. Ka keid, kandilisi suitseraudu jne. (Sauvere kalmest?).

Matusekoht, *ak.* Sauvere, Oremaa poole mineva tee ääres.

Ajalooline aeg

Matusekoht:

Matusekoht, *ak.* Sõmera kl., veski all oleva kalmeaseme ligidal, umb. 20 m. NE-pool, teel Sõmeralt Kärla, küla ühisel karjamaal (krt III:39 b). Kadakasel karjamaal paar meetrit kõrge valgest tuiskliivast seljandik, umb. 100 m. pikk. Säält olla leit sõrmuseid ja hõbe (?) rahu.

Joonist. R. Indreko

Jocn. 33. Lohkudega ohvrikivi, „Hallkivi“ Kogula küla karjamaal

All on kujutat kivi kõrvalt, ülal — selle päälmine pind.

Muud teated:

Kivivaremed („Linna kivesaid“), *ak.* Paadla Kogula kl. (krt III:43), Kuresaarest tulles pahemat kätt teed, kohal, kus kolm veskit asuvad, Koju tl. põllul.

N.n. „Linna kivesaid“ on kohaliku rahva jutu järele üks osa siin enne olnud linna müürest. Mitmel põllul on näha varesid, umb. meetri kõrguseid. Müürid on osalt lõhut ja kivid ära veet, põlluharimisel olla neist kohist leit mitmesuguseid asju. Praegu on näha vaid üksikuid kiviseid kohti. Mõnel neist kasvab metsõunapuid. Vana linna sellel kohal asudes ulatund meri kunni linnani. Ligidalt Paadla järvest olla ankur leit ja sama paiga 3 veski all olnud kalurite ütid. Aastat 60 (?) tagasi püüt küla all heinamaal veel kalu. Mainit talu lauda alusmüüri tegemisel on tee äärest tuhka ja sütt (mitu koormat) välja tulnud ja samas paigas tee päält, kühmu kohalt on leit inimese luid ühes tuhaga.

Ristitaoline kivi, *ak.* Paadla Kogula kl. väljal, Kuresaarest tulles teest paremat kätt, kohal, kus suurest (Kihelkonnale minevast) maanteest haru Mõnuste kaudu pöörab Kärllale. Õpetaja Kergi teatel veel paarikümne aasta eest rahvas käind sääil põua ajal vihma palumas ja ohverdand seejuures rahu. Õp. Kerg on

kivi alt leidnud paar poolaegset raha; tema arvab selle olnud vahest keskajal tee äärde püstitet Püha Maarja kivi. Kivi on nüüd hävind.

„Kiriku varemed“, *ak.* Kõrkküla, Kassiku Jaagu tl. põllul (krt III:43 a), talust SW-pool. Õp. Kerg on siit müüride alt keldrist leidnud surnuluid. Müürid on umb. 1—2 m. kõrged. NW-pool neist on liivakünkad, kartuliauke täis, kust on leit luid. Arvatavasti oli siin matusekoht. Rahva jutu järgi tahet siia ehitada kirikut, kuid pahad vaimud lõhkund öösi selle ära, mis päeva ehitet. Siis pand härjad kivikoorma ette ja need jäänd praeguse Kärla kiriku kohale seisma, kuhu see siis lõpulikult ka ehitet — muinasjutt, nagu seda mujalgi väga laialt kirikute kohta räägitakse.

Jung Mss. nr. 144.

Kivirist, *ak.* Ristiküla tl. lähedal (krt III:35 a). „Ösel einst und jetzt“ teatel on see rist püstitet talupojale (rüütlile?), kes üle aia ronides siin oma sirbi otsa kukkund ja surma saand, 18. aasta-sajal. Buxhövdeni seletusel (Mustjalast) on see olnud piirikiviks piiskopi ja ordu maa vahel.

Ösel einst u. jetzt III:122.

Mustjala kihelkond

Kirjeldand Teodor Vaas

Mustjala kihelkond asub Saaremaa looderannal. Suuruselt mitte väike, on ta õredalt asustet. Ainult edelaosas on enam küli. Muidu on suurem osa soine; soid on iseäranis idaosas, Ohtja ja Järise järvede vahel, ja läänes, Koonde järvest läänepool. Suuremaid jõgesid pole, kuid küllalt on ojasid, mis soost alguse saades oma jooksul maa alla ära kaovad, et siis kusagil uuesti allikana nähtavale kerkida ja jooksu jätkata. Kevadel suure vee aegu tekitavad nad maa alla mineku kohal suuri veekogusid. Võttes kiviaja randjooneks kõrgusjoone, mis 13 m. (6 sülda) merest kõrgemal, läheb see lainetaoliselt üle Abula, Selgase, Rahtla, Mustjala, Kudemaa, Paatsa, Võhma, Pahapilli külade (vta joon. 2), jättes põhjapoole kohati kitsama, kohati laiema riba, mis kiviajal olnud arvatavasti mere all. Siin on olnud toleaja meres mõned üksikud saared, nagu näit. Rahtla kl. juures ja idapool Kalasmaad. Ka kahelpool Mustjala lahte asuvad maaninad, n.n. „pangad“, läänepoolne Ninase ja idapoolne Mustjala Pank, on kõrged, neist viimane isegi üle 30 m. merepinnast kõrgemal (vta joon. 37), kuna muu kallas harilikult on liivane, lame ja madal. Kõrgem on ka n.n. „Liibanon“, Kodaramägi, Võhma ja Põitse külade vahel, endine merekallas. Maapind, kui ta mitte soine pole, on, nagu tavalisesti Saaremaal, väga kivine. Põldudel on mõnes kohas rohkem ala kivide kui mulla all. Iseäranis tüübiline on ses suhtes Võhma küla, kus põllud kui kivimurrud välja näevad: üks kivihunnik on teises kinni, nende vahel kasvavad siis üksikud kõrred; teede äärde on kohati kuhjat ilmatud kivivallid. Kus suuri kive pole, sääl on paeprügitus, mil kasvavad vaid madalad kadakad.

Arkeoloogilisist leidudest on kiviajast Mustjalast teada 12 asja: neist kivikirveid 2: Rahtlast ja Selgaselt, kivitalvu 8: Abulast (2), kirikumõisa alalt (2), Selgaselt (1), Võhmast (1) ja täpse leiukohata (2), viimati 1 lihvimiskivi.

Pronksiaega võiks arvata Selgase küla ligi olevad kivikasthauad, kust kaevamisel küll midagi ei leit, kuid mis analoogia põhjal oleksid paigutatavad sellesse ajajärku.

Varemast rauaajast mälestusmärke ei tunta.

Nooremast raua ajast on üksikleide teada 5. Selle aja kalmed esinevad 4 kohas: Abulas („Suurvare“), Mustjalas („Jätiniidi kalmud“), Ohtjas (2) ja Selgasel (4). Mustjala Jätiniidil on terve suur ala kalmi täis (umb. 40, kus neid üksikult üles lugeda võimata), teisis kohis on vaid üksikud vared. Võhma külas asub linnamägi, mis oma suuruselt ja laadilt teistest lahku läheb (vt lhk. 95). Mustjala Pank on muiste olnud ohvrikohaks. Pääle selle tunneme 1 ohvriallika, n.n. „Iieniidi allika“ ühes hiiega Ilasmaal Rahtla kl. ligidal ja 1 „Hiieaia“ Küdemaal.

Ajaloolisest ajast on teada 7 matmiskohta: Abulas („Sauemägi“), Järisel, Küdemaal („Kablümägi“), Ninasel, Rahtlas („Haudamägi“), Võhmal ja Selgasel (?).

Kiviaeg

Üksikleidud:

Kivitalv, lk. Abula kl. Kooli vabadik Aadu Tamm on leidnud talva Abula kl. väljadelt, täpselt kohta ei mäleta. Teise samasuguse olevat ta Selgaselt (?) maja trepi alt leidnud, mis aga kadund.

Talv on Öp.ES nr. 2490:35; saad ERM-ilt, kuhu see tood 1913. a.

Kivitalv, lk. Abula kl., täpsemalt määramata kust.

Talv säilib ERM nr. 12228; muuseumi tood 1913. a. Leit umb. 1900. a.

Kivitalv, lk. Mustjala kirikumõisa maal, Kurisoo juures, s. t. kusagil kiriku ja Silla kl. vahel. Rahvas enam midagi leiust ei mäleta, kuna kirikumõisa tegelikult enam pole.

Talv olnud Kur., kuid kadund (?); leit 1874. a.; koopia Öp.ES.

SB GEG 1889:130.

Kivitalv, lk. Mustjala, kirikumõisa väli. Muud leiukohast ei teata.

Talv säilib Tolli kgu.

Kivitalv, lk. Mustjala, täpsemalt määramata kus.

Talv on Kur. nr. 13 (koopia Öp.ES?), rohekashallist tahvlikivist, leit 1869. a.

SB GEG 1869:54. — Hartmann C:II:4. — Publ. Ösel I lhk. 7, talv 1. — Grewingk: Zur Kenntniss nr. 316.

Kivitalv, lk. Mustjala, täpsemalt määramata kus.

Talv säilib arvatavasti Kur. Koorti kgu nr. 4, kuna Hausmanni interfol. RK järele ta Koorti kogus säiluvat ja see ainus Mustjalast olev talv on ses kogus.

Hausmanni interfol. RK lhk. 12c.

Lihvimiskivi, lk. Mustjala khk., täpsemalt määramata kus.

Kivi olnud Kur. Koorti kgu, kadund.

Hausmanni interfol. RK lhk. 12c.

Kivikirve kand (?), lk. Rahtla kl. Metsa tl. peremehe Taavi Sanderi jutu järele sääl talus paarkümmend aastat tagasi leit. Katkendil olnud veel pool auku näha. Kadund.

Kivikirves silmaga, lk. Selgase kl. Reediku tl. (krt I:14) põllus olevast „saadust“, s. t. kõrgemast mullasest kohast, Selgaselt

Rahtla kl. viiva tee paremal pool, Tooma pere toa all. Ümberringi on kivine karjamaa ja kuusemets.

Kirves säilib Kur. nr. 10 (koopia Õp.ES), venekujuline.
SB GEG 1889:129/130.

Kivitalv, lk. Võhma kl. Viki (?) tl. põld (krt I:15).

Talv säilib TLEM k. r. 841:12; talva kand on fatsetteerit.

Pronksiaeg

Kalmed:

Kasthaudu, ak. Selgase küla all riigi metsas (krt III:24) kohal, kus Nudinõmme riigimetsa ja Selgase kl. maa vaheline siht üle Mustjala-Pidula tee läheb, kahelpool teed ja sihti. Ümberkaudne rahvas teab vähe neist ja ainult juhtumisi oli võimalik neid üles otsida. (Hra M. Vaheri kaasabil.) Kokku on 7 varet.

1. on ümargune kivivare, läbimõõta umb. 15 m., kõrgus umb. 1,1 m. 1916. a. on seda keegi vene ohvitser kaevand, selle tõttu on auk sees. Säält on näha, et vare keskel on olnud paasplaatidest kivikast (vta ülesvõtted samasuguseist haudadest Kihelkonnalt juun. 20 ja Jamajast juun. 5). Seinad on veel praegu võrdlemisi terved paasplaadid, püstloodis alumisele põhiplaadile. Väljas oli suuri paetükke, arvatavasti päälmise katteplaadi osi. Kasti pikkus umb. 2,5 m., laius 1,5 m., sügavus 0,8 m., siht 20°. Üks neist 7-st varest olevat rahva arvates „kindrali haud“ ja teine „karjapoisi haud“. Rahva jutu järele olnud just see (1.) „kindrali haud“.

2. on väiksem vare. Arvatavasti mitte kastiga (?), läbimõõta umb. 7 m., pääl kasvavad kuused.

3. asub suure tee ääres ja on suurem, läbimõõta umb. 20 m., kõrgus 70 cm.

4. on üle tee. Peaaegu ümargune, umb. 15 m. läbimõõta kivivare. Vähe üle 1 m. ümbrusest kõrgem. Kaet tavalise metsaaluse samblaga. Pääl kasvab kuuski. Keskosas oli lohk, tekkind arvatavasti sellest, et kivikast sees kokku varisend.

Suvel 1922. a. kaevasid teda käesoleva raamatu kirjutajad. Lääne poolt alusteti meetrilaiune kraav, mis kunni keskpaignani viidi, kus ala vähe laiendeti. Kalm seisis koos äärepool 10—15 cm. suurist raudkivist, nende vahel leidus paetükke. Umb. 6 m. äärest lõppesid raudkivid äkki ära ja algasid ainult paaskivid, murenend paasplaatide tükid. Kultuurikihi paksus oli 85—95 cm. Leiti ainult põletamata luid. Arvatavasti oli siin olnud kivikast. Luid oli rohkem kui ühe inimese.

Kaevamise plaan ja aruanne Ark. Kab. arkiivis.

5. asub tüki maad teistest eemal idapool, umb. tee ja kahe vabadiku keskkoha poolel-vahel, läbimt umb. 6,5 m., kõrgus 1,8 m.

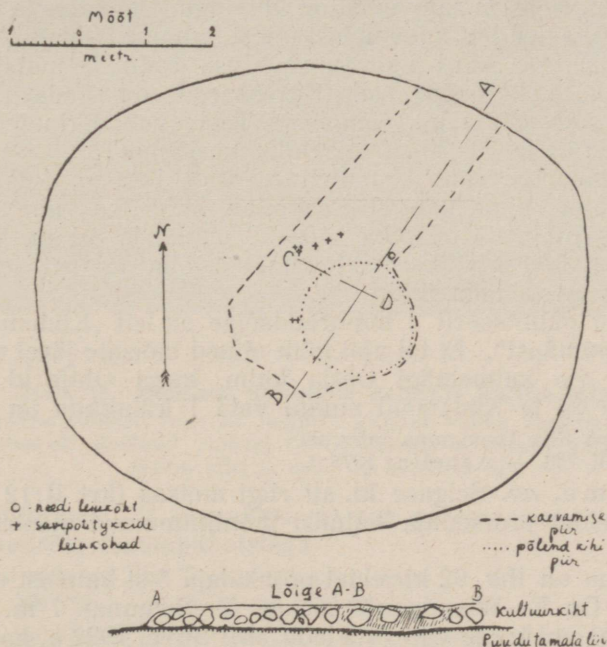
Ei ole täisi kindel, et kõik siin kirjeldet kalmed on pronksiajast, vähemalt on 2 päris nende juures olevat varet rauaajast (vta lhk. 94). Mõni loetelduist võiks ehk ka veel rauaage kuuluda. (vahest nr. 2?).

Varemast rauaajast
muinasjäänuseid ei tunta*).

Noorem rauaaeg

Kalmed ja kalmistud:

Kivikalm („Suurvare“), ak. Abula küla ühisel maal (krt III:23), Jaagu talust läänepool, teest umb. 150 m., sõjaväe topograafilisel kaardil 6-e süllase isohüpsi ääres, kohal, kus maa tõuseb idasihis; põldude keskel; kivitara käib risti üle.

Joonist. H. Moora

Joon. 34. **Noorema rauaaja kalm Selgase kl. lähedal**

Plaanile on ära märgit ainult äärjooned. Lõikest paistab lähemalt vare ehitus; joonestet on must süsine kiht (plaanil punkti-kestega märgit). Niisugused on suurem osa Saaremaa noorema rauaaja kalmi.

Kahelpool kivitara asub ümargune kivivare, umb. 21 m. pikk, 14 m. lai ning 1,5 m. kõrge. Hra J. Riisi teatel olla säält välja tulnud inimese põletamata luid (mitmel korral olla külapoisid säält kaevand) ja umb. 60 a. tagasi leit ristitaoline pronks (?) ilustus, mis kadund.

*) Vta kivirull ajalt ebamääraste muinasjäänuste all.

Kalmistu („Jätiniidi kalmed“), *ak.* Mustjala ja Silla küla vahel (krt III:27), endise Mustjala ms. heinamaal, nüüd Mihkel Kaju krundis, osalt karja- osalt heinamaal. Suurest (Mustjala-Kuresaare) teest läänepool, kivitara sihis umb. 180 m. teest kaugel.

Kalmed asuvad laial alal, kahes osas. Pääle kasvab tammevõsastikku ja suuremaid puid. Suuremal alal on üksikuid künkaid, arvult umb. 30, harilikult ümarikud 6—8 m. läbimt., 1 m. kõrged; keskel 1,5 m. läbimt. ja 0,5 m. sügav lohk; väiksemal alal on varesid 10—15; varede kaugus üksteisest 1—10 m. Künkad on keskmisist (nüüd sammeldund) tõstekividest (20—30 cm. suured), mis kaunis tihedalt asuvad. Peagu kõigil on kas kaevamise tagajärjel või muul põhjusel augud keskel. Neid on rahvas käind ühtelugu kaevamas ja rüüstamas. Aastat 9—10 tagasi leit kaevamisel ühest kalmest Mihkel Vaheri teate järele, kes ise too kord kaevamisest osa võtnud, metallnõel keti tükiga, käsivõru, kette jne., mis Kuresaarde olla saadet (?).

Kalm, *ak.* Ohtja kl., Kalme ja Teela vabadikkude vahel tee ääres (krt II:13 ja III:30), Ohtja küla karjamaal.

Ala, kus kalm asub, on liivane, osalt luitene, kus kasvavad männid. Kalme nime kannab keskmine, kahe tee vahel olev kõrgendus, mis umb. 25 m. pikk, 10—20 m. lai ja 3,1 m. kõrge. Ka teisest kõrvalolevast väiksemast künkast olla midagi leit, ümberkaudsest liivast leiduda luid.

RK 736 publitseerit 2 hoburaudsõlge on leit „Küdemaa (Kidde-metsa) kalmumäest“. Et tol ajal kõik nimed mõisate järel märgiti, on arvatavasti see kalmemägi Ohtja kalm, kuna Ohtja kl. Küdemaa mõisa järele oli ja Küdemaa muidu vaid 1 külakalm on teada.

Leiud on Riia Toommuus. tahv. 96.

RK 736. — Aspelin: 1978.

2 kalm, *ak.* Selgase kl. all riigi metsas (krt II:12 ja III:25), lhk. 92 kirjeldet pronksiaja kalmist mõnikümme meetrit idapoole liivakingul.

Esimene on lhk. 92 kirjeldet pronksiaja 5-st kalmest umb. 40 m. lõunapool. On E—W-suunas 8 m. ja N—S-suunas 7 m. läbimõõta ovaal, 15—20 cm. kõrge vare (vta joon. 34). Suvel 1922 a. kaevasid sellesse käesoleva raamatu kirjutajad üliõpilased põhjapoolt äärest 1,5 m. laia kraavi. Kalme keskosani jõudes laiendeti kraavi. Kaevamisel selgus kalme ehitus: liivasele alusmaale oli pand üks kiht 20—30 cm. suuruseid kive. Äärepool oli osalt kaks kihti umb. 15 cm. suuruseid kive. Kalme kivide vahel oli huumusesegast liiva, millest leiti rida potitükke, siit-säält mõni põlend luutükike ja üks rihma naasta pronksneed. Kalme keskosas oli umb. 1,7 m. läbimõõta ümarik ala, kus liiv ja osalt kivid olid süsimustad. Siin oli nähtavasti tulease, kus oli põletet surnu. See must ala eraldus võrdlemisi väga teravalt nii hästi põhjas oleva kollase liiva kui ka ümberringi oleva hallika liiva vastu (vta joon. 35).

Teine kalm on esimesest umb. 2 m. lõunapool. Pääle näha päris samasugune. Ei ole aga nähtavasti enam päris puudutamata.

Leiud on Õp.ES.nr. 2526:7,8.

Üksikleid:

Üksikleide, lk. Mustjala kiriku juures (krt II:11). 1862. a. on kiriku ümberehitamisel leit: 1) hoburaudsõlg (nagu RK tab. 19,7),

Ark. Kab. kogudest

Joon. 35. Selgase noorema rauaaja kalme lõige

Joonis on päevapildistet eelmisel joonisel kujutat kalme kaevamisel põhjapoolt, kui kaevamine oli jõudnud jooneni C—D. On näha mõned kalme kivid, must süsine kiht ja selle all heledam liiv.

2) spiraalitikikesi, 3) rõngakesi, 4) noa pideme naasta katkend ja 5) hoburaudsõlg loomapääotstega.

Leiud säiluvad Riia Toommuus. tahv. 95.

RK 725. — Aspelin nr. 1978 (?).

Rinnaehe (?) prillikujuline, lk. Mustjala khlk.; lähemad leiuteated puuduvad.

Rinnaehe on Kur. c,5 (kujult nagu joon. 17:4), muuseumi saad 1870. a.

Nooleots, lk. Mustjala khlk. (?), lähemad leiuteated puuduvad.

Säilub Ōp.ES nr. 1581, on rauast, väike, jame.

RK 735.

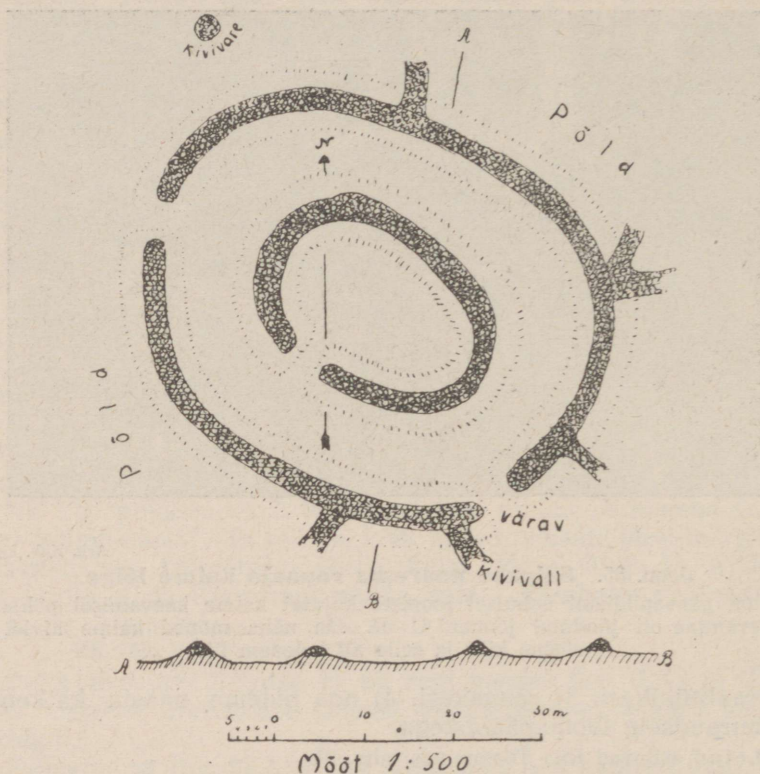
Maalinn:

Maalinn, ak. Võhma küla idapoolses otsas (krt III:33), Sepa tl. põllul, kus kivirohkuse tõttu maapinnal hulgana „kiviraunu“.

Maalinn (vta joon. 36) on väike, ovaalikujuuline, tema pikem läbimõõt on sihit NW—SE ja umb. 55, teistpidi 45 m. läbimõõta. Ta seisab koos kahest kontsentrilisest ovaalitaolisest vallikesest, mis paari m. kõrgused ja mil asuvad kivist moodustused. Kaht kohta, kus kivivall katkeb, võiks pidada väravaiks. Vallil on põhjas

paaskividest prügitus. Vall ise on laot tihedasti maakividest, mitmesuguses suuruses. Arvatavasti on hiljemal ajal sinna pääle ka põlult kive asetat.

E. Laid: Muinaslinnad lhk. 12 ja 86.

Joonist. T. Vaas

Joon. 36. Võhma maalinna plaan ja lõige

Ajalt ebamäärased muinasjäänused

Pühad kohad ja allikas:

Hiiekoht („Iieaid“), *ak.* Küdema kl., Puiste tl. (?) (krt III:29).

Madalat, tasast heinamaad, mille keskel kasvavad üksik kask ja õunapuu, tunneb kohalik rahvas „Iieaia“ nime all. Muid temast ei teata.

Ohvriallikas („Iieniidi allik“), *ak.* Mustjala ja Rahtla külade vahel (krt III:26), Ilasmaa talust läänepoole, madalal soisel heinamaal, Mustjala-Rahtla teest oja sihis lõunapool umb. 1 klm.

Allikas asub soisel heinamaal, kus kasvavad harvad puud, tema läbimõõt on 18 m. Ta on liivase põhjaga, risu ja prahti täis

aet. Luce järele olla sinna kord uputet terve küün, mis aga kadund, teda täitmata. Seda kinnitab ka praegu kohalik rahvas. Allikast jookseb põhjapoole oja välja. Lõunapoolt olevat ta ühenduses maa-aluse oja läbi Selgase ja Silla külade vahel tee ääres maa sisse ärakaduva ojaga. Muiste olnud sääl jumalate salu „lieniit“ ja allikas — jumalate asukoht. Ristiusu tulles sai ta halva kuulsuse ja on ebausklikkude juttude tekitajaks.

Luce: Wahrheit u. Muthmassung lhk. 111.

Ohvrikoht, *ak.* Panga külast NW-pool (krt III:31) mere-rannas, kus paaskallas kõige järsum.

Joon 37. Kõrge paaskallas Mustjalas Panga küla kohal

Ohverdamiskohaks on olnud Mustjala Panga paaskallas (vta joon. 37), kus see järsuimas kohas on kunni 30 m. kõrge. Luce jutustab, et sääl muiste iga aasta merejumalale ohvreid viid. Ja veel mineval aastasajal valat merde, kus, vähe eemal kuivast päris-kaldast, järsk kallas mere vee all äkki alla langeb ja sääl vee kohi-sema paneb, viina ja õlut ohvriks. Praegu ei tunta seda kommet enam.

Luce: Wahrheit u. Muthmassung lhk. 112. Kruse: Necrolivonica tab. 67.

Ajalt ebamäärane leid:

Kivirull, *lk.* end. Mustjala ms.; muid leiuteateid ei ole. Välise kirjelduse järgi (6,7 cm. pikk, 7,2 cm. läbimt.) tuletab meelde varema rauaaja kivimunakuid, nagu neid näit. Järvamaalt palju tuntakse.

Säilub Tolli kgu nr. 23, leit 1904. a.

Hausmanni interfol. RK lhk. 12c.

Ajalooline aeg

Matusekohad:

Matusekoht („Sauemägi“), *ak.* Abula kl. karjamaal (krt III:22), 1,5 m. kõrgel seljandikul. Kõrgendikust, mis paekillukesist koos seisab, on leit inimese luid ja terveid luustikke, mis lamand W—E-suunas. Ühel luustikul olnud rinnal vask prees (?). Luid on veel praegu peaaegu pinnalt leida.

Matusekoht („Kablimägi“), *ak.* Kudemaa kl., Uustalu ja mõisa vahel teelahkmel (krt III:28).

Siin on kõrgem koht, kus vana veski vare seisab ja selle tõttu kive on. Rahvas nimetab teda „Kabli(=kabeli)mäeks“, „katku“- ja „külakalmuks“. Kõrgus 1,1—1,7 m.

Vanad hauad (?), *ak.* Mustjala-Pidula teest põhjapoole, Selgase kl. saeveski kohal. Siin on liivakünkaid männimetsa all, alal, mis umb. 70 m. pikk ja 40 m. lai. Künkad on umb. 1 m. laiad, 2 m. pikad ja 10 cm. kõrged.

Matusekoht, *ak.* Ninase ja Tagaranna vahel, Rõõnamäe all. Siit leidub ohtrasti luid. Rahvas peab seda kohta katkukalmeks.

Jung Mss. nr. 186.

Matusekoht („Kooljamägi“), *ak.* Panga ja Võhma küla vahel merest umb. 100—120 m. (krt III:32), kahelpool Viki talust Panga kl. poole minevat teerada, umb. 100 m. kraavist, kahe üksiku talu ligidal.

Kõrgem liivast kõrgendus, kus üksikuid künkaid võib eraldada. Umbes neljanurgelist kuju; 400 m. pikk ja sama lai. Püäl kasvab rohi, all on liiv, kive vähe, ümbruses aga küll. Kaevet, kusjuures leit savipott, milles raud (?) asi olnud. Teade on kontrollleerimata.

Matusekoht („Haudamägi“), *ak.* tee ääres Rahtla külast põhjapoole (krt III:22^a). Siin on praegu kruusauk. Jungi teatel kutsutavat kohta „Tondimäeks“ ja rahvas jutustavat, et siia maet kunagi katku ajal 3 vanatüdrukut. Olla leit rahu.

Jung Mss. nr. 133.

Matusekoht, *ak.* Võhma kl. lõunapoolsel külakarjamaal (krt III:34), suurest teest paarsada meetrit põhjapool. Rahva suus „Kiritse(=kirikisanda?)mägi“. Arvatakse olevat külakalm või katkukalm. Ala pikkus E—W 67 m., laius N—S-suunas 39 m.

Matusekoht, *ak.* Võhma-Järise tee ääres (krt III:34^a), Võhma pool lepikust, küla karjamaal. Siin on liivasel maal hulk künkaid.

Pöide kihelkond

Kirjeldand Aleksander Tiitsmaa

Pöide kihelkond asub Saaremaa NE-poolses sopis. Kagust ja kirdest piirab teda meri; läänes lahutab teda muust Saaremaast 6—8 klm. laiune Kareda raba, milles on ka 3 suuremat mudajärve: Koigi-, Pikk- ja Naistejärv. Suurim neist on Koigijärv, ligi 2 klm. pikk ja üle 1 klm. lai. Kareda rabast saab alguse Maavahe jõgi, mis Pöide ja Valjala piiril suubub Riia lahte. Teine suurem soo on keset kihelkonda Saare mõisa (Holmhof) ja Neemi küla vahel.

Maapinna keskmine kõrgus merepinnast on 5—8 m. Ainult üksikuis punktis, nagu Mustla kl. Allika mäel ja Kahutsi linnamäel tõuseb maapind 12 m. merepinnast kõrgemale. Maapind on suuremalt jaolt kruusane, osalt ka liivane. Madalamais kohis esineb laial alal merepõhja savi, mis näitab, et see alles hiljuti mere alt vaband. Maapinna tõusmisest annab ka tunnistust Tornimäe sadamakoht, mis algab Tornimäe vene surnuaiast umb. 50 m. idapool madalal mereäärsel niidul. Rahvas nimetab seda „laevasillaks“. Laevasild on umb. 95 m. pikk, 9—10 m. lai ja 60—70 cm. kõrge, huumusesegasest kruusast ja kividest moodustet seljandik. Selle seljandiku all on merepõhja savi, mis kindlasti näitab, et ta on inimeste teht. Sadama otsast jätkub merde 46 m. pikune ja 1 m. laiune kivirida. Rahva teadete järele olnud laevasillal veel hiljuti postid näha, mille külge laevu kinnitet. Praegu, nagu mainit, asub laevasild kuival maal.

Üldse on Pöide mererand madal. NE-pool, vastu Väikest väina on randjoon võrdlemisi sirge, kuna SE-poolse randjoon vastu Riia lahte on õige sopiline ja moodustab hulga poolsaari ja laide.

Maapind on võrdlemisi lage. Metsa leidub ainult Maasi ja Tumala mõisa ümbruses, mujal kasvavad ainult kidurad kadaka, tamme, sarapuu ja metsõunapuu põõsad.

Asustet on Pöide kõige tihedamini Oti- ja Uuemõisa ümbruses, mida loetakse üle Saaremaa kõige paremaks põllupinnaks. Teine tihedam asustutsentrum on Audla ja Kingli mõisa (Müllershof) ümbruses.

Arkeoloogiliselt on kiviaeg edustet ainult ühe leiuga. See vaesus leidudest on arusaadav, kui meelde tuletada, et kiviajal nähtavasti peaaegu kogu kihelkond on olnud alles veel mere all (vta joon. 2).

Pronksiajast leide ei tunta.

Varemast rauaajast tuntakse mitu üksikleidu. Kalmi ei ole teada.

Keskmisest rauaajastki on leide: valat pingega ambsoļ ja 2 nõela.

Noorem rauaage on siin, nagu mujalgi Saaremaal, kõige rikkam. Pääle kalmistute on teada terve rida üksikleide. Sellesse aega kuuluvad maalinnadki, millest aga 2 on mittekindlad, vahest ainult looduslikud moodustused.

Ajalt ebamäärasteist muinasjäänuseist on teada mitu ohvrikivi ja 1 hiiekoht.

Ajaloolisest ajast on terve rida matusekohti ja mõned leiud.

Kiviaeg

Üksikleid:

Kivitalv, lk. Ardla kl. karjamaalt „Kalmemäelt“.

Säilub Õp.ES nr. 2490:30; on saad muuseumi 1913. a.

Märkus: Kur. muuseumis on veel rida kiviasju, mille leiukoht on öeld Põide olevat, kuid need on arvatavasti leit Jaani khlk. Salukülast, mis ennemalt kuulund Põide alla. Grewingki arkeol. kaardil Verh. GEG XII on nende leiukoht Jaani kohale ära tähendat, mispärast nad siin kirjelduses on kõik Jaani khlk. üle kant; kõigi nende päritolu säält ei ole aga kaugeltki kindel.

Vanem rauaage

Üksikleid:

Rooma raha (Nero), lk. Põide khlk. Muid leiuteateid ei ole. Raha kadund (?). Olnud Kur. muuseumis.

SMYA XVI:14.

2 rooma hõberaha (Antoninus Pius, 138—161 p. Kr.), lk. Põide khlk.

Rahad säiluvad Tl.

Ebert: Präh. Ztschr. 1913, lhk. 530.

Kaarsõlg sümmeetriliste otsadega, lk. Saikla kl. Vesbergi (?) tl. maalt. Võib olla ka sama kl. karjamaalt Marjamäe vabadiku koha lähedalt, kust öeldakse miski leid saand Holzmayerile Kuresaarde.

Säilub Kur. b,67.

Keskmine rauaage

Ambsoļg valat pingega, lk. Otimõis (end. saksak. Peudehof).

Säilub Kur. a,1. Pildistet joon. 17:5.

Aspelin nr. 1979.

2 nõela rataspää ja koonusnupuga, lk. Otimõisa maal; muid leiuteateid ei ole. Nõeladest üks pildistet joon. 1:21.

Säiluvad Kur. tahv. D:a,28.

RK 740.

Noorem rauaaeg

Kalmed ja kalmistud:

Kalmistuase, ak. Ardlal kl. karjamaal (krt. II:67 ja III:182), Tornimäe vene kirikust umb. $\frac{1}{2}$ klm. idapool, Tornimäelt minnes maantee ääres paremat kätt. Rahvas nimetab seda „Kalmemäeks“.

„Kalmemägi“ on üle 100 m. pikk ja kruusakaevajate poolt läbi kaevet. Rahva teatel on siit väga palju asju leit, eriti relvi. Peaaegu iga ümbruse elanik on siit midagi leidnud, kuid leiud on metallina ära tarvitet. Vahest on nii mõnigi asi, mis muuseumites Pöidelt ilma muude leiuteadedeta, saad siit.

Leiud: suitsed ja võti ERM nr. 10180; odaots TLEM k. r. 874; odaots ERM nr. 10232; 2 sõrmust ERM nr. 10183; 3 kuljust ERM nr. 11935; väike hoburaudsõlg ERM nr. A,268:2. Pääle selle vaata üksikleid lhk. 105. Arvatavasti on leiud Kur. tahv. XXI ka siit (?).

Eesti Kirjandus 1921:15. — A. Laabuse kirjeldus 1913. a. ERM-is.

Kalmistuase („Kalmemägi“), ak. Ihometsa kl. Kuke kõrtsi lähedal triangulatsiooni torni all (krt III:189).

Mainit kohas on kruusaaug, mis peaaegu tervelt läbi kaevet. Seejuures olla leit luid ja relvi, m. s. suure lehega odaotsi, mis aga kadund.

Kalmistu („Sõamemägi“), ak. Mui kl. Andruse tl. maal, umb. 250 m. talust põhjapool (krt III:181).

Mainit kohas on praegu küntav põld, mil on palju varesid, mis tekkind uuemal ajal kive kokku korjates. Vahest on mõne vare all muistne kalm? Rahva teatel olla ennemalt siit põllult leit palju asju ja luid. Asjust mäletetakse nõelu, sõrmuseid jne., mis aga kadund.

Kalmease („Sõamägi“), ak. Mustla kl. Lepiku tl. põllus (krt III:191).

„Sõamäeks“ kutsutakse kruusaaugu mainit paigas, mis nüüd juba täiesti läbi kaevet. Kruusavõtmisel olevat siit leit asju. On võimalik, et mõned Kuresaare muuseumis Pöidest päritolevad asjad on leit siit.

Kalm (raun), ak. Suur-Rahula kl. Rohike tl. põllul (krt III:174).

Raun on umb. 5 m. pikk ja 3 m. lai, 40 cm. kõrge. See olnud varemalt suurem, kuid on aegamööda lõhut väiksemaks. Ümborus on kõva ja kivine, kuid siiski küntav. Umb. 1912. a. leit rauna juurest põllust odaots, pääle selle leit ümbrusest (Oti tl. põllust) hoburaudsõlgi, m. s. emaljeerit (?) nappudega. Saksa sõdurid viind

leiud ära. Ei ole päris võimatu, et kõnesolev kalm kuulub vane-
masse rauaaega. Oti tl. põllust on leit oda, vta lhk. 104.

Leiud: vahest on siit leit Kur. tahv. XX olev suur rinnakee, mis muuseumi
teatel leit kustki Rahula külast 1 jala sügavuselt 1888. a. (Vta siiski ka üksik-
leiud Suur-Rahula külast).

Kalmi, *ak.* Randvere kl. Jürna tl. ligidal Uielu, Villemi, Tillu,
Jaagu ja Laasu tl. põllus (krt II: 65 ja III: 197).

Ümberringi on küntav põld. Mõned kivisemad kohad on puutu-
mata, mõnikord isegi veel kive pääle veet. Kas kalmi olnud vare-
malt rohkem kui praegu, on võimatu kindlaks määrata. Igatahes
on rohkearvulised leiud kõik pärit küntavast põllust. Vanasti leit
ka luupuru, viimasel ajal pole kalmi enam lõhut.

Uielu põllul on varesid n. n. „Sinimäel“, Villemi põllul n. n.
„Kalmutemäel“, Jaagu tl. põllul n. n. „Kabelimäel“.

Leiud: on võimalik, et odaots Kur. a,32 on vahest siit. Rahva teatel olla
veel leit: odaots Jaagu põllust (1914. või 1915. a.) ja Tillu põllust (1919. a.), siis
kette ja ripatseid (1880.—1890. a.), kirves Uielu põllust (umb. 1885. a.), samast
põllust mõök (1913. a.), mis rahva teatel viid kuhugi muuseumi, siis veel kolm-
nurkpääga nõel (1922. a. kevadel), kuid kõik need asjad on nähtavasti kadund.

Kalmistu ase, *ak.* Tornimäe õigeusu surnuaial (krt III: 183).

Siit olla haudade kaevamisel leit surnuluid ja mõõku, nagu
rahvas jutustab. On võimalik, et siit leit asjad on olnud eelajala-
loolised.

Leiud kadund. Vta siiski üksikleid lhk. 105.

Kalmistu ase, *ak.* Tumala ms. „Tuuleveskimägi“ (krt II: 68
ja III: 176), maantee ääres, Tumala ms., Orissaare teelahkmest põhja-
pool, Ariste külast põhja suunas.

Ala, kus siit on leit põletamata luid, on umb. 140 m. pikk ja
120 m. lai, enamasti kõik kruusavedamisel läbi kaevet. Umb. 1872. a.
olevat umb. 50 m. veskist lõunapoole leit odaots.

Leiud: sõrmus ERM nr. A,268:7; vahest on siit pärit Kur. tahv. K:a,22
olev odaots, mis muuseumi teatel ühes noaga leit kustki Tumalast ja muus.
saad 1870. a.

RK. 747.

Üksik- ja rahaleiud:

Rinnanõel, ristpääga, *lk.* kuski Audlas (saksak. Hauküll).

Säilub Kur. tahv. D:a,19.

RK. 740.

Hoburaudsõlg, *lk.* Kapra kl. Aida tl. maal.

Säilub Ōp.ES nr. 2512:38, sõlel keskel pakkus (kühm) ja kahelpool viimast
linnupääkujuline relieefornament.

Odaots, *lk.* Kingli ms. karjamaal (krt II: 69); leit kahe tee
vahelt kupitsa kaevamisel 1921. a. detsembris.

Säilub ERM nr. A, 268:1.

2 odaotsa *lk.* Kärneri kl. Lähemat leiukohast ei teata.

Säiluvad Kur. a,45, 46.

Odaots, lk. Kõiguste. Lähemad leiuteated puuduvad.

Säilub Kur. a,32, leit 1878. a.

Rahaleid, lk. Kõiguste; muud leiukohast ei teata.

Säilub Õp.ES rah. katal. nr. 31—91, 486—498. Leid sisaldab anglosaksi ja saksa rahu ning 1 araabia raha. Saad muuseumi Dr. Luce'lt.

2-e rinnanõela katkendid ja ketitükk, lk. Kõiguste. Muuseumi teatel leit 1852. a. mitte kaugelt kroonu metsniku kohast, Leesma karjamaalt, „Karjalaskma“ ohvriallikast, üheskoos rootsi ja vene rahadega. Leiukoht tundmata.

Säiluvad Õp.ES nr. 436.

RK. 735.

Kalme (?) leide, lk. Laimjala. Muud leiukohast ei teata.

Leiud: 2 nõela ristpääga, 6 sõrmust, keekandja, pannel, vööketi osa nagu joon. 1:20 jne., säilund Kur., kadund?

Odaots, lk. Mustla kl. Maigu mäel, põllul, kust saad kündmisel.

Säilub ERM nr. 10231.

Odaots, lk. kuski Orinõmme kl. põllul.

Säilub TLEM k. r. 1503:112, oda on nagu RK tab. 23:9.

Võti ja ripats, pr., lk. Pöide ms. Kust — lähemalt teadmata. Pole teada, et üheskoos leit.

Säiluvad Kur. tahv. F:c,7 ja k:35.

RK. 745.

Kirves ja odaots, lk. Pöide khlk.; leit üheskoos kündmisel 1918. a.

Säiluvad TLEM k. r. 1504:203 ja 204. Kirves umb. nagu RK. tab. 22, 21, oda nagu RK tab. 23,6.

2 hoburaudsõlge ja ristripats, lk. Pöide khlk. Muuseumi teatel kustki „Kabelimäest“ üheskoos rootsi rahaga. Misugusest „Kabelimäest“ nimelt, on teadmata.

Säiluvad Õp.ES nr. 2271.

SB GEG 1903:II.

Kalmeleide, lk. Pöide khlk. (Aruküla?) põllust „Kalmemäest“. Aruküla nimelist kohta Pöides ei ole.

Leiud: kee osad nagu Aspelin nr. 1964, kuljused nagu Aspelin nr. 1966, vööjagajad nagu Aspelin nr. 1950, vööilustusi, säilund Kur., kadund?

Spiraal- ja 2 lihtsõrmust, lk. Pöide khlk. Muid leiuteateid pole.

Säiluvad Kur. g,55, g,37 ja g,44.

3 hoburaudsõlge, lk. Pöide khlk., muid leiuteateid pole.

Säiluvad Kur. b,40; b,72; ERM nr. 10213.

RK. 741.

2 rinnanõela, lk. Pöide khlk., ilma lähemate teadedeta.

Säiluvad Kur. tahv. D:a,11 (pildistet joon. 1:18) ja D:a,19.

RK. 740.

3 odaotsa, lk. Pöide khlk., lähemate teadedeta.

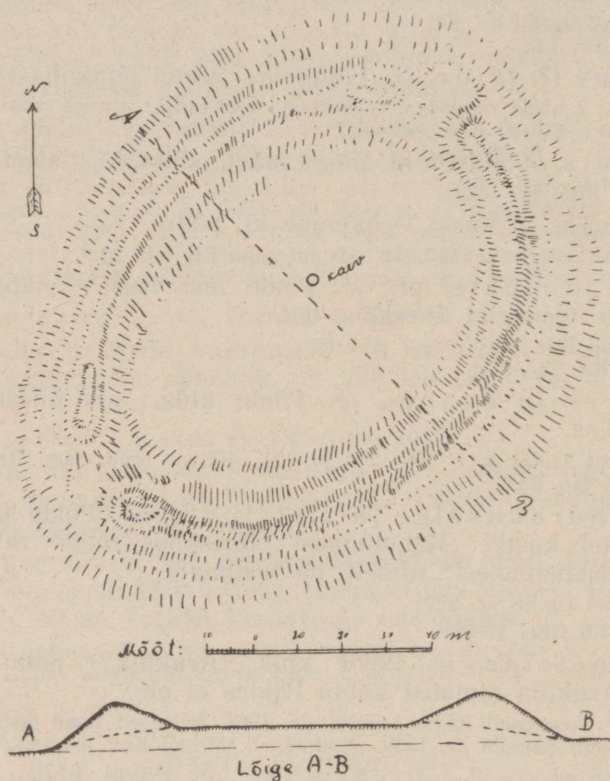
Säiluvad Kur. tahv. K:a, 4. (kadund?) ja a, 51 ning ERM nr. 12041.

RK. 747.

O da ots, lk. Suur-Rahula kl. Jaani tl. põllul, kust saad kändmisel.
Säilub TLEM k. r. 871:18.

Üksikleide, lk. Suur-Rahula karjamaal. Säält olla lapsed kunagi mingisuguseid asju leidnud, mis saand Holzmayerile Kuresaarde. On võimalik, et need olid Kur. oleva suure rinnakee osad, mis leit Rahulast 1888. a. Vta kalm Suur-Rahula kl. lhk. 101.

Kee säilub Kur. tahv. XX. On keskel suure keekandjaga nagu joon. 1:6.
RK. 732.

Joonist. A. Tiitsmaa

Joon. 38. **Pöide maalinna plaan ja lõige**

O da ots, lk. Suur-Rahula kl. Oti tl. põllul (krt II:64). Lähedal on Rohike tl. maal raun (vta lhk. 101/102).

Säilub ERM nr. A, 268:6.

O da ots, lk. Ridala kl. Antsu tl.; leit põllult.

Säilub ERM nr. 10138.

O da ots, lk. Ridala kl. „Kalmemägi“, umb. 25 cm. sügavalt ühes mõne muu teise asjaga.

Säilub ERM nr. 10225.

Odaots, lk. Saikla kl. Uustalu; leit põllult.

Säilub ERM nr. 10283. Odal putke ja lehe vahel umbne kael, millest 10 cm. pikune põikraud läbi. Muuseumi saad 1913. a.

Üksikleide, lk. Tornimägi ja teised kohad Uuemõisa juures. Vahest on mõni neist asjust pärit Ardra kl. „Kalmemäest“ või Tornimäe õigeusu surnuaialt? Vrdl. lhk. 101 ja lhk. 102.

Leiud: 2 nuga, odaots, kõvasi katkendid, suitsed, noatupe naast, spiraal-sõrmuse katkend, keekandja nagu Aspelin nr. 1968, kuid aasadega, 2 hoburaudsõlge — säiluvad Kur. tahv. XIX.

Odaots hõbetet putkega, lk. Uuemõis (?). Uuemõisa end. omanik Nolcken on selle ostnud keltki poisikeselt, leiukoht lähemalt teadmata.

Säilund Kur., enne maailmasõda viid Berliini konserveerimiseks, kust senni pole tood tagasi.

Baltische Studien lhk. 129.

Vöö- või kaelvõru katkend, lk. Vilteni kl. Peeru tl. põllul. Samast kohast olla leit palju muidki asju, nagu mõõku, odaotsi, sadula jalusraudu jne.

Säilub ERM nr. 10160; on punut kolmest traadist.

Maalinn:

Pöide maalinn, ak. Kahutsi kl. põldudes (krt III:177), Pöide kirikust umb. 2,5 klm. läänepool. Maalinna ligem ümbrus on kuiv maa, kuna kaugemalt NW-, W- ja SW-poolt piirab teda Kareda raba.

Linn on ehitet umb. 4—5 m. kõrgusele loomulikule maakühmule (vta joon. 38), nagu SE-poolsest 1918. a. saksa sõjaväelaste poolt kaevet lohust võib näha. Vallid, umb. 6 m. kõrged, on kunstlikud moodustused. NE- ja SW-poolsetes otsades on väravad. Keskel on kividega täidet kaevuase. Üldine maalinna pikkus NE—SW-sihis on umb. 150 m., laius NW—SE-sihis umbes 115 m. Sisemise „õue“ pikkus umb. 85 m., laius 55 m. Välimiselt valli kõrgus keskmiselt 10—11 m., seespoolt valli kõrgus 6 m. Keskmine väline läng on 32—33°. Kõige järsum on NW-poolne kül, ligi 38°. Kõige aeglasemalt laskub SE-poolne kül, umb. 26—30°. Pikkamisi tõusevad ka värava esised, 18—20°. Sisemine läng on igalpool 25°. Kahelpool väravate avausi on vall umb. 0,5 m. võrra kõrgem üldisest valli kõrgusest.

Ehitusmaterjaliks on olnud muld ja kruus, milles leidub ka üksikuid suuremaid kiviranke. Maalinn on peagu puutumata säilund (vta joon. 39), välja arvat saksa sõjaväelaste poolt 1918. a. laskeharjutuste jaoks kaevet lohk SE-poolses servas, mille laius umb. 6 m. ja ulatus maalinna külje sisse üle 8 m. Teine lohk on NE-poolses servas, nähtavasti ka sõjaliseks otstarbeks moodustet. Maalinna sees olnud enamalt põld; praegu on heinamaa.

Kahutsi maalinna tuntakse ka Pöide ja Iirusti maalinna nime all. Leide siit ei teata.

Eesti Kirjandus 1921:15. — Jung Mss. nr. 186. — Neue Dörptsche Zeitung 1888 nr. 280. — Löwis of Menar: Burgenlexikon lhk. 14. — Kruse: Necrolivonica tab. 62. — Hueck: Notizen lhk. 66. — Holzmayer: Kriegswesen lhk. 43 — Laid: Muinaslinnad lhk. 88.

Ajalt ebamäärased muinasjäänused

Ohvrikivid ja hiiekoht:

Ohvrikivi, *ak.* Audla kl. Kullimardi tl. karjamaal (krt III:188), rahvas tunneb seda „Alakivi“ nime all.

Kivi on ilma kunstlikkude lohkudeta, 2,75 m. pikk, 2 m. lai. Keset kivi on pikuti suur loomulik lohk, mis vihma ajal vett täis kogub, mida siis tarvitetakse arstirohuna, pestes sellega haigeid

ERM-i kogudest. J. Pääsukese foto

Joon. 39. Põide maalinn

kehaosi ja viies seda koju. Kivile ohverdetakse rahu ja metallasju, nagu hoburaudu, vanu naelu jne. Ohvreid ära viia ei tohi. Viija saab sama haiguse, mille eest asi omal ajal kivile ohverdet.

Ohvrikivi lohkudega, *ak.* Mui kl. Tooma tl. maal (krt III:178). Kivi on hävitet ja teadet ei saa pidada päris kindlaks.

2 ohvrikivi lohkudega, *ak.* Tumala ms. „Tuuleveskimäel“ (krt III:175). Esimene maantee ääres Orissaare poole minnes paehmat, teine paremat kätt.

Esimese kõrgus on umb. 1 m., läbimõõt 1,25 m. Lohke on kivis 27. Kivi pildistet joon. 40. Lohud on umb. 4—6 cm. läbimõõta, 4 cm. sügavad. Lohud on olnud varemalt kivi pääl, kuid kivi on vajund kruusavõtmisel küljakile.

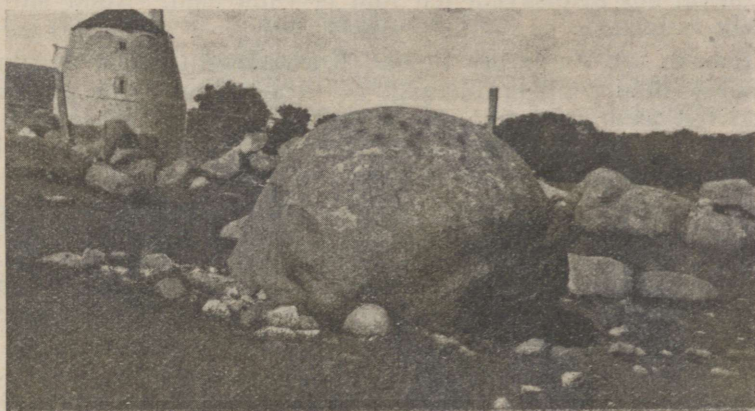
Teine kivi on vene sõdurite poolt purustet. Järel on veel kivi tükke, milles lohke. Kivis eneses on veel ainult 1 lohk, 9 cm. läbimõõta. Esimesele kivile ohverdetakse praegugi verd ja muud.

Eesti Kirjandus 1921:14. — Jung Mss. nr. 133. — Publ. Ösel 1:15, 16.

Hiiemägi, *ak.* Üivere kl. karjamaal. Hiiemäelt leit rahvateatel miski katel ja vaskpääga pussnuga, mis aga enam alal ei ole. Samuti kõneldakse tiigist, mis olnud mäe lähedal ja kus pest ohvriloomi. Mäelt olla leit põletamise jälgi ja „kivistund verd“. Mäge kardetakse praegugi ega juleta pimedas sinna minna.

Linnamäed (?):

Linnamägi (?), *ak.* Neemi külast umb. 1 km. läänepoole, heinamaa sees (krt III:184). Siinolev loomulik kruusamägi kutsutakse rahva poolt „Linnamäeks“. Mägi on NE—SW-sihis umb. 100 m. pikk ja NW—SE-sihis umb. 70—80 m. lai. Külgede läng 10°. Üldiselt on mägi tasane, ovaalikujuuline, tammede, sarapuude ja metsõunapuudega kaet kungas. Mõnelpool teatakse kõnelda, et säält olla

Ark. Kab. kogudest

Joon. 40. Lohkudega ohvrikivi Tamula ms. Tuuleveskimäel

leit luid. Kaevamise jälgi pole mäel näha. Et kõnesolev kui ka Ihometsa kl. mägi oleksid olnud muistseiks kindlustusiks näib olevat kahtlane, vahest on need oma nimed saand rahvalt mõnel muul põhjusel.

E. Laid: Muinaslinnad lhk. 89.

Linnamägi (?), *ak.* Ihometsa külas, triangulatsiooni tornist lõunapoole, järsul jõe kaldal (krt:196). Siinolev kaldanurk kannab rahva seas „Linnamäe“ nime.

E. Laid: Muinaslinnad lhk. 89.

Muud teated ja leiud:

Odaots, *lk.* Audla ms. „Aidamägi“, Orissaare poole minnes maantee ääres paremat kätt, tee ja kivitara vahel.

Mainit kohas on kruusauk, millest oda olla leit, kuid kaotet.

Villane särk, lk. Kareda raba. Umb. 30 a. tagasi leit rahva teatel mainit rabast varukateta villane särk, mil olnud keskel auk pää jaoks. On võimalik, et see oli samasugune nagu Pärnumaalt Parisselja rabast leit särk, mis säilib Õp.ES-i gudes.

Ajakiri „Suomen Museo“ 1923.

Savipotitükke, lk. Põide khlk., ilma lähemate teadedeta. Säiluvad Kur. tahv. IX.

Odaots, lk. Vältä kl. Teetli tl. „Sinimäelt“, rihvakaevamisel umb. 1890. a., kuid nüüd kadund.

Ajalooline aeg

Matusekohad ja muud teated:

Matusekoht, ak. Audla kl. kruusaaug (krt III:190). Varemalt olevat siit kruusaveol leit luid ja vanu asju. Nüüd siit enam ei võeta kruusa.

Haud, ak. Audla ms. ligidal, Kuresaarest Orissaarde minevast maanteest läänepool („Aidamägi“). Kruusaveol üleni läbi kaevet. Kunagi leit päaluu ja selle kaela ümber helmi. Teise teate järgi leit siit mäest veel odaots. Arvatakse, et siin olevat kuski kivi all mingi mõök peidus.

Matusekoht („Kabelimägi“), ak. Kanissaare kl. ja Keskpere ms. vahel (krt III:186). Kruusa kaevamisel leit luid.

Matusekoht, ak. Kübassar (krt III:194). Rehe ehitamisel leit palju luid, ka ümberkaudsest põllust leiduda luid. Jungi teatel kõneldavat maa-alusest teest, mis säält minevat Põide.

Jung Mss. nr. 186.

Matusekoht, ak. Maasi ms. metsas (krt III:173), kruusa-augus vankri tee ääres. Leit surnuluid ja puujäänuseid.

Maasi linn, ak. Maasi mõisast tubli klm. NW-pool, mere kaldal (krt III:172). Kaugus merest praegu 40 m.

Mainit kohas on 1344. a. ordu poolt ehitet lossi („Soneburg“) varemed. Loss ehiteti pääle eestlaste suure 1343. a. mässu rahva vaoshoidmiseks.

Löwis of Menar: Burgenlexikon lhk. 115. — Eesti Kirjandus 1921:17.

Matusekoht, ak. Mui kl. Kalmete tl. vabadiku maal (krt III:179), külast umb. $\frac{1}{2}$ klm. põhjapool. Koplis künkline ala, millest leit palju surnuluid; kalmede ala ulatub põllu sisse ja on nii kivine, et seda ei saa harida.

Matusekoht („Ristialune mägi“), ak. Muraja kl. Tooma tl. ligidal karjamaal (krt III:193). Varemalt olnud säält kivirist. Vanad inimesed mäletada, kui sinna veel maet.

Matusekoht, ak. Neemi kl. Männikuantsu heinamaal (krt III:192), „Tõkemetsa mäel“. Kruusakaevamisel leit väga palju surnuluid ja m. s. ühed suitsed.

Matusekoht („Kalmemägi“), *ak.* Nenu kl. Mihkli Laasu tl. maal (krt III:180), triangulatsiooni torni all. Luid leit kruusa ja 1917. a. kaitsekraave kaevates. Surnud olnud umb. 0,75 m. sügaval, kirvega teht laudadest sarkades, mõnel helmed kaelas.

Leiud ERM nr. A,268:3.

Matusekoht („Annomägi“), *ak.* Randvere kl. karjamaal (krt III:198). Liivasest mäeseljäandikust leitakse surnuluid ja helmi. Rahva arvates vana katkukalm, teiste teatel eland siin suur Anno ja maet siia — sellest ka mäe nimi.

Rahaleid, *lk.* Randvere kl. Punapää kalamehe maja juures (krt III:199), Punapää rannas. Siin on umb. 200 m. pikk ja 2,25 m. kõrge mägi, millest karjalapsed leidnud rahu, mis kadund.

Matusekoht ja ahervarred(?), *ak.* Saare ms. „Tammemägi“. Jungi teatel leit säält 1860.—1870. a. luid ja ahervarsi. Praegu rahvas sellest midagi ei mäleta.

Jung Mss. nr. 122.

Matusekoht („Kalmutivärav“), *ak.* Talila kl. Tõnu-Jürna tl. maal (krt III:185). Leit põletamata luid ja puusärgi tükke. Siin käind kaevamas Vill. Grünthal ja A. Üksti.

Asula (?), *ak.* Tornimäe, vene kiriku all. Kiriku vundamenti ehitamisel leit siit maast kalaluid, soomuseid ja süsi.

Haudu, *ak.* Üivere kl. karjamaal, „Niidiotsa mägi“ (krt III:195). Liivane, umb. 1 m. võrra ümbrusest kõrgem kungas, millest leit kunagi (1865. a.?) paar sõrmust, millest ühes olnud veel kõdunemata (?) sõrm, kette ja helmi, mis kadund.

Püha kihelkond

Kirjeldand Alice Karu

Püha khlk. asub Saaremaa lõuna-ida osas mererannal. Naaberkihelkondadeks on idas ja põhjas Valjala, läänes Kaarma. Lõunast piirab kihelkonda meri. Merest on tingit asustuse koondumine kihelkonna lõunapoolsemasse ossa. Kihelkonna keskmine osa on maapinna poolest madalam ja metsarikas. Maapinna koosseisult ei eraldu kihelkond muust Saaremaast. Kehv sisemistest vetest, mõne väikse ojaga, mis suvel peaaegu kuivand, näiteks Ristijõgi. Huvi äratab kihelkonnas olev Kaali järv, Kaali mõisa juures, ümar-gune, järskude, kõrgete kallastega.

Muinasaja mälestusmärkidest on teada kiviajast 2—3 kalme Kõljalast Jalglaskmäelt (vta prof. Tallgreni sissejuhatus).

Pronksiajast kui ka vanemast rauaajast muinasjäänuseid ei tunta.

Nooremast rauaajast on, nagu mujalgi Saaremaal, pärit valdav osa muinasjäänuseid. Kalmed on suuremalt osalt kollektiivkalmistud, s. o. kalmistud, milles üht hauda teisest eraldada ei saa: 1) Ilpla Kalmu tl., 2) Ilpla Mäe tl. ja 3) Leina kl. Keldrimäe tl. maal. Üksikud kalmed (raunad) on: 1) Loona kl., 2) Tõlluste ms. ja 3) kivi-vared Vanamõisa kl. maal.

Ajalt ebamäärasteist muinasjäänuseist mainitagu hiee-kohad, missuguseid tuntakse 2 Loona külas ning Kuusiku küla ja kiriku vahelises metsas. Viimane on rahva teadete järgi olnud kuulus. Ka olla kihelkond omale saand nimegi hiiemetsast, s. o. pühast metsast.

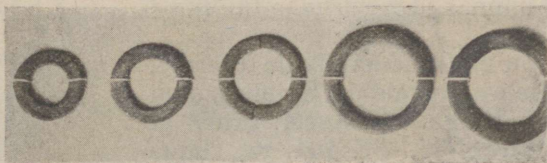
Ajaloolise aja või külakalmi on: 1) Leina kl. „Kooljamägi“ ja 2) „Audrumägi“; 3) Putla kl. Hänni tl. ja 4) Kangruselja kl. Kalmu kõrtsi juures.

Kiviaeg

3 hauda ja asula, *ak.* Kõljala kl. Jalglaskmäel (krt I:34), Kõljala ms. puiestiku teest otse lõunapoole mineva tee otsas.

Mainit kohas on keset sood kruusamägi, mis merepinnast 4—6 süllda kõrgemal ja mis kiviajal on olnud madala veega piirat saareks. Siit on 1901. ja 1902. aastal leit kruusavedamisel inimese luid, mil-

lest muuseumis m. s. 3 päáluud. Üht neist on võid ära tunda kui umb. 50-ne aastase naise, teist kui mehe päáluud. Viimane on olnud umb. 3 jalga sügaval maa sees, pää SE, jalad NW. Surnu ümber on olnud näha mustemat mulda. Selle surnu õlgade juurest on leit 7 savist lamedat rõngast (vta joon. 41) ja 3 looma (m. s. metskassi

Joon. 41. Liivakivist rõngashted Kõljala kiviaja kalmest

ja saarma) hammast, mis on olnud ehteiks (hambad on umb. sarnased joon. 19 kujutat hambaile aukudega Kihelkonnalt). Nähtavasti on siia maet surnud, kes omal ajal eland siinsamas saarel, kus olid kiviajal soodsad elamistingimused, kui saart ümbritsevas madalas meres oli kerge püüda kalu.

Leiud säiluvad Kur., numbrita.

SB GEG 1903:77. — Baltische Studien, lhk. 33.

Pronksiajast ja vanemast rauaajast

kindlaid muinasjäänuseid ei tunta (vta siiski teated noorema rauaaja Ilpla kl. Mäe tl. kalmistust).

Noorem rauaag

Kalmed ja kalmistud:

Kalmistu, *ak.* Ilpla (Kalmu) kl. Kalmu tl. põllu ääres, üleskündmata söödilapp (krt II:53 ja III:154), kaet sarapuu põõsastikuga. Kalmu talust SE-pool ja Ilpla mõisast NNE-pool. Pikkus E—W 130 m., laius N—S 70 m. Kalmistu on üldiselt ainult vähe kõrgem ümbrusest. Kohale on veet põllult väga palju lahtiseid kive. Kalmistut on mitu korda kaevet, nii et endist iseloomu on võimatu määrata. Kalmu talu pool küljes, s. o. NE-pool, näivad veel olevat mõned liigutamata kivilapid. Mitmed kivid kannavad põletamise jälgi. Kohalt on kaua aega kestvalt leit muinasasju, nii hästi asjatundjate kui „varandust“ otsijate poolt.

Leiud on osalt kadund, säiluvad osalt Kur. eritahvleil (märgi all: „Ilpel“). Neid on väga palju, kuid ilma leiuteadedeta. Nende hulgas on ehteid, nagu hoburaud-sõlgi (nagu joon. 1:9), käsivõrusid (m. s. nagu joon. 1:1), keekandjaid (nagu joon. 1:13, aga kinnised ja sileda — hõbetet(?) — pinnaga, ja siis nagu joon. 1:6), kettide vahelülisid (nagu joon. 1:20), rinnanõelu (nagu joon. 1:18), sõrmuseid, rihmavahe-lülisid (nagu joon. 1:19) jne.; relvi: mõõkade kaitseraudu, odaotsi, kirveid (nagu joon. 1:27); potitükke, helmi jne.

Kalmistu, *ak.* Ilpla (Kalmu) küla Mäe talu maal (krt III:153). Teest pahemat kätt Kalmu talu juurest tulles, Mäe talust umbes 10 m. kaugusel on kalm, kaunis suurtest raudkividest, mis E—W

umb. 35 m. pikk ja N—S umb. 15. m. lai. Siit leide ei teata. Kalmistu on väliselt (suured raudkivid, pikkus E—W-suunas) teat määral sarnane Eesti mannermaa vanema rauaaja kalmistule.

Kalmistu, *ak.* Leina kl. Kiili tl. karjamaal, 45 m. merest, Keldrimäe ja Sihi talude vahel (krt II:54 ja III:159). Kalmistu asub Sihi talust SW-suunas ja Keldrimäe tuulikust põhjapool.

Kalmistu on ehitet loomulikule veerule, nähtavasti endisele merekaldale. Kalmede pind ühtub karjamaa omaga. Koosseis: kruus ja paaskivid. Pikkus NW—SE 104 m., laius 10—17 m., kõrgus $\frac{1}{2}$ — $\frac{3}{4}$ m. Kalmistus olla 7—8 tolli paksune põlend kiht. Kalmistut on Dr. Gahlnbäck kaevand ja pääle selle olla rahva teatel siit muil juhtumusil saad leide Kuresaare muuseumis (?). (Viimases neid praegu küll ei ole!). Asju on leit 2 jala sügavuselt alates, kunni 5 jala sügavuseni (?). Viimased leiud on saad praegu kalmel oleva keldri ehitusel.

Leiud TL.EM k. r. 1505:273. Asjade hulgas on: 4 käsivõru, 1 sõrmus, 1 rinnanõel (nagu RK tab. 13, 11), kuljus, 1 savihelm, 1 oda ja katkendeid.

Kalm, *ak.* Loone kl. Tõnise tl. heinamaal (krt III:158). Kõige lähemast, Salu talust umb. $\frac{1}{4}$ klm. hommikupoole. Erandina on selle rauna ümbrus madal, isegi vesine heinamaa, kuna harilikult asuvad raunad kõrgemal kohtadel (vrđl. Valjala khlk. sissejuhatus). Kalm on moodustet paaskividest, keskelt nõos, ääred kõrgemad. Rahvas peab teda vanaks ohvrikohaks. N—S läbimõõt 18 m., E—W läbimõõt 11 m., kõrgus 6,75 m. Leidudest ei teata, kuigi nõgu kalme keskel nähtavasti on kaevamise tagajärg.

Kalm, *ak.* Tõlluste ms. Kuusiku metsas (krt III:155). Metsavahi majast NW-sihis Risti jõe kaldal, „Kuusiku lageaia“ nimelise koha ligidal, kaunis kõrgel tasasel maal, umb. paarkümmend sammu jõest. Kaet maakamaraga, millest välja paistavad raudkivid. Läbimõõt N—S 8 m., E—W 6 m., kõrgus $\frac{3}{4}$ —1 m. Nähtavasti puudutamata. Leidudest ei teata.

Kalmistu, *ak.* Vanamõisa kl. karjamaal (krt III:163), Õispuu poole mineva tee ääres. Rahvas nimetab kalmi „kivivaredeks“. Nad on ümargused kivihunnikud, mille läbimõõt umb. 3—7,5 m., kõrgus 0,20—0,75 m. Vared on moodustet enamasti ümargustest kividest. Tihemini paas-, kuid on ka raudkive. Kivid on laot otse maapinnale, moodustades kalme vastava kõrguse. Tihti on mõni suurem kivi keskel ehk harvemini äärtel. Samaseid varesid — kalmi — on tihti

Prof. Eberti järgi

Joon. 42. **Noorema rauaaja mõõgapide Saaremaalt**

Mõõgapidemel, mille täpsemat leiukohta ei teata (vta osakond pääle Muhi kihelkonna), on nupp ja kaitseraud rauast, pideme keskosa aga pronksist. Nupu ja kaitseraua ilustused on juba hävind, pronkspidemes aga on veel alles siksak-ilustus, millesse sissepõimit paelakujuline joonistus.

mõnel jätkuval maa seljandikul. Rahvas päale mõne üksiku ei tea neid kalmedeks pidada. Neis leiduda ainult tuhka ja savipotitükke (vrđl. Valjala khk. sissejuhatuses „kivivared“ lhk. 115. Kalmi on Vanamõisa karjamaal arvata mitukümmend.

Üksik- ja rahaleiud:

Keekandja ja raudkett, lk. Kaali ms. Muud leiukohast ei teata, arvatavasti on asjad leit erikohtadest. (Vta järgmine leid).

Säiluvad Kur. tahv. P:k,32 (keekandja, pildistet joon. 1:13) ja L:e,14.

RK 737, 738.

Poolik araabia raha, lk. kuski põllul, „2 versta Kaali mõisast“.

Raha on leit üheskoos mõne uuema valamismõõniga ja veel mõne hõberaha ning pronksist asjaga. Vahest on eelmine keekandja leit samast kohast? Vähe üle 2-e klm. on Kaali mõisast Saue-putla kalmistu (vta käesoleval leheküljel, all), võib olla on leiud siit, sest muud leiukohta rahvas ümbruses ei tea. Kindel see aga milgi tingimusel ei ole.

Leiud Kur. (kadund?).

SB GEG 1874:127.

Ajalt ebamäärased muinasjäänused

Pühad kohad, kalmistud:

Ohvrikoht, ak. Kuusiku kl. ligidal, endises Tõlluste mõisa Kuusiku metsas (krt III:156). Kohta nimetatakse „Kuusiku lageaid“. Metsavahi majast N-sihis. Kohalt käib jalgrada üle. Risti jõe lähedal.

Maapind tasane, mitte madal, väike legendik keset metsa. Siin käid vanasti merele minnes ja tagasi tulles ohverdama, ka olla varemalt veel olnud tunda suur tee, mis ohvrikoht käind otse mere äärde. Keset legendikku on kividest ümargune kungas, kaet maakamaraaga, vahest kalm (?). Läbimõõt NE—SW 6 m. ja põiki 4 m. W-pool künka jalga on nõgu, näib nagu mõne veekogu ase olevat.

„Hiie mets“, ak. Loone kl. Liiva tl. heinamaal (krt III:157), mille serval olevat teist talu nimetatakse „Hiie taluks“. Hiie metsas peetakse üht vähe lagedamat kohta ohvrikohtaks. Koht ei eraldu millegi poolest muust metsaalusest, siin on ainult kas allika või muu veekogu ase, millest läheb soostund kraav teise suuremasse ojasse. Viimane ühineb Risti jõega, õigemini ojaga. Kire ümbruses ei ole.

Kalm, ak. Ilpla (Kalmu) kl. Mäe tl. „Tuulikumäel“ (vta kalmistu lhk. 111).

Mainit koht on suuremate kivideta kruusakink, millest kruusavõtmisel leit luustik, pää NNE, jalad SSW. Pää all olnud punane graniitkivi. Samast kohast leit tol korral veel pronks spiraale. Põletamise jälgi ei ole tähele pand. Vahest on siin olnud hilisema rauaaja laiphaud? Suurem osa mäge on veel terve.

Kalmistu, ak. Saue-putla kl. end. koolimaja maal (krt III:151).

Veidi kõrgem, jätkuv nõlvak kruus-savise pinnaga. Suuremaid kive ei ole. Kalmistu on põld, mis endise koolimaja taga ja viimastest NW-suunas teisel pool kivitara olevad kruusaaugud. Leidude ala pikkus on E—W 70 m. ja laius N—S 55 m. Nii hästi põllult kui kruusaaukudest on leit põletamata luid, relvi ja ehteasju. Võib olla, et see kalmistu juba eelajaloolisel ajal oli tarvitusel, kuid osalt on see nähtavasti õige hiline matusekoht, sest umb. 20 aasta eest on leit luukere, mil veel olnud juuksed (?) pääs. Kaali mõisa lahtised leiud (vta lhk. 113) on võib olla siit pärit.

Ajalooline aeg

Matusekohad:

Matusekoht? või ranna kaitsevall (?) („Vareseranna kabel“), *ak.* Kailuka kl. lähedal, Varese ja Elmsaare talude vahel Sutulahe ääres (krt III:162), umb. 100 m. merest. Siht N-poolsesse otsa Püha kirikust S ja Elmsaare talust NW. Pikkus N—S 320 m., laius 10—30 m. Madalal merelammel, mis alles „kabelist“ umb. 30 m. kaugusel tõuseb. Koht on praegu karjamaaks. „Kabel“ on poolsõõris minev vallitaoline moodustus. Kive on mõni märgata N-poolses otsas. Leidudest ei teata midagi. Ühe teate järgi olla see vall endine maalinn, mis aga tõenäoline ei paista olevat. Kunstlik moodustus see on, kas aga muinasaegne — on kahtlane.

Matusekoht, *ak.* Kangruselja kl., endise Kalmu kõrtsi juures (krt III:152). Mõlemalt poolt maanteed, mis läbi Kangruselja, Kõjala ja Tahula Kuresaarde läheb, on kruusavõtmisel leit palju surnuluid, mõned ühes kirstude jäänustega. Asjade leidmisest ei teata.

Matusekoht („Kooljamägi“), *ak.* Leina kl. Kooljamäe tl. ja Raubi talu vahel (krt III:160). Kalm olla kunagi olnud Raomõisa asemel (rahva teate järgi). Koht on loomulik kruusa seljandik ja praegu karjamaaks; ümberringi lage, kõrge nõlv, mis kaldub mere poole. Mäe pikkus 220 m. Mäes on näha suuremaid kive. Kruusavõtmisel on Kooljamäe talu kohalt leit surnuluid (põletamata). Asjade leidmisest ei teata.

Matusekoht, *ak.* Leina kl. Oti tl. karjamaal (krt III:160 a). Kohta kutsutakse „Audru mäeks“. Oti talust NE-suunas. Loomulik kruusa seljandik. Pikkus N—S-sihis 128 m., laius E—W 20—30 m. S-poolne ots teisel pool kivitara on terve, kuna karjamaal olev osa kruusavõtmisega lõhut. Kruusavõtmisel on õige palju põletamata luid leit, ka asju, mis aga kadund.

Matusekoht, *ak.* Putla kl. Hänni tl. põldude kohal (krt III:150), tee ääres, mis Ees-Putla külast Aesku poole läheb, paremat kätt. Mainit koht on kruusaaukudeks. Kruusavõtmisel on leit surnuluid. Põletamise jälgi ei ole. Asju ei ole leit. Matusekoht on Nopa talust, mis kõige lähem hoone, SE- ja Hänni talust N-pool. Pikkus NE—SW 80 m., laius 50 m.

Valjala kihelkond

Kirjeldand Alice Karu

Valjala kihelkond on Saaremaa idapoolses osas. Naaberkihelkondadeks on idas Põide khlk., põhjas Jaani ja Karja khlk., läänes Kaarma ja lõunas Püha khlk. Kagupoolne Valjala osa ulatub poolsaarena merde, alates Oesaare, Reiliku ja Väksa küladega, lõppedes Siiksaare külaga. Loodepoolne kihelkonna osa on asulaist õre — see on ka metsarikkam ja madalam. Kõrgeimaks kohaks sel alal on Aesku küla põllud. Asustus on koondund khlk. edela- ja keskossa. Kihelkonnal on tüübiline Saaremaa maastik, avarad kadakased nõmmed, külade ühised karjamaad vahelduvad heinamaade segalehtpuu metsadega. Metsadeks neid nimetada on õieti küll liig, sest palgipuud leiab neist vaevalt. Suuremad sise-mised veed puuduvad. Kogukaim on Pahnasoo jõgi. Maapõhjaks on paas ja kruus, mispärast põllud kohati väga kivised.

Kiviajast tuntakse ainult mõned üksikleidud. Sel ajal on merest välja ulatund ainult NW-osa kihelkonnast, rand on olnud umb. praeguse kiriku ümbruses, kihelkonna ala siit SE-poolle on olnud merega kaet (vta joon. 2).

Pronksiajast senni ei kinniseid ega lahtiseid mälestusmärke ei tunta.

Vanemast rauaajast on teada ainult üks luuhari Tõnja kl. kalmistust.

Nooremast rauaajast on seevastu muinasjäänuseid rohkesti. Need koonduvad suures enamuses, nagu praegune asustuski, kihelkonna keskmisse ja SW-ossa, millest paistab, et kõnesoleval ajajärgul asustuse levimisala on olnud suuris joonis sama kui praegu.

Tolle aja matusekohad on kas kollektiivkalmistud, suured enamvähem ühtlaselt kividega kaet alad, milles üks kivikalm liitub vahtult teisega, nii et välispidiselt ei ole vahet üksikuil haudadel (vta joon. 22 Leedri „Kabeliväli“), või on need üksteisest lahus üksikute „varedena“ või „raunadena“.

„Kivivaredena“ tunneb rahvas üht liiki noorema rauaaja kalmi. Nad on kõik samatüübilised, otse maapinnale laot paaskivi tükkidest. Kivide kõrgus moodustabki kalme vastava kõrguse. Harvemini on

kivivared raudkividest, mis on tingit üldisest Saaremaa maapinna koosseisust. Kivivared on ümargused, läbilõige 3,25—7,3 m., kõrgus vaheldub 0,2—0,5 m. Tihti on märgata ka mõni üksik suurem kivi, kas keskel või ääres. Osalt on kivid juba maakamaraga kattund, kuid sagedamini on nad veel paljad. Kivivared ei ole kunagi üksikult, vaid moodustavad rühmadena suured kalmistud. Enamasti asuvad nad ligistiku kõrgematel kohtadel, kuival kadakasel nõmmel. Nii on Pahna kl. karjamaal 400 m. pikusel maa-alal 40 enamvähem paremini säilund kivivaret. Nagu üksikute kivivarede lahtikaevamisest selgund, on neis panuseid väga vähe. Leit on harilikult savipotitükke, tuhka, sütt ja asjadest ainult mõni üksik. Tüübilisi kivivaresid kujutab joon. 25 Kihelkonnalt.

„Raunadeks“ kutsutakse teist liiki noorema rauaaja kalmi. Rahvas nimetab küll raunadeks üldse kivihunnikuid karja- ja heinamail, kuid enamasti on raunad ikka kalmed, mida tõendab osalt rahvas, teiselt poolt aga ka faktilised leiud. Muidugi on raunu, nagu varesidki, mis on tekkind lihtsalt põllupuhastamisel kokku kant kividest. Raun-kalmed asuvad peaaegu alati kõrgemal, avara silmaringiga kohtadel, sagedamini maapinna kallakul, ehk endise veekogu kõrgel kaldal. Raunad on tavalisesti moodustet paaskividest, mis oleneb paaskivi rohkusest ümbruses. Nii palju kui mõnest lahtikaevet kalmest võib näha, on neis ka suuremaid raudkive, mille vahel ja pääl on paaskivide praht, mida kõike katab maakamar. Kalmed on ümargused või pikergused, kõrgus 1—2½ m. Sarnastest raunadest on leit pronks- ja raudasju, savipotitükke, tuhka, põletet ja põletamata luid. Väga palju on mainit kalmi kohalikkude elanikkude poolt lõhut, kas põlluharimisel ehk, sagedamini, „varandust“ otsides.

Tavalisesti esinevad ka raunad suurte kalmistutena. Üht sarnast võib näha joon. 43, mis kujutab Tõnja kl. Hiiepõldudel olevat kalmistut. Plaanile on võet kalmist tervemad ja tüübilisemad.

Tuntuim ja toredaim Valjala muinasjäänuseist on suur maalinn.

Ajalt ebamääraste muinasjäänuseist on teada 2 hiiekohta ja 3 ohvrikivi lohkodega, millest ühele, Väksa ohvri- või nõiakivile veel praegugi ohverdetakse. Ka mitut allikat teatakse näidata kui ohvrialikaid, kuhu raha, vaske, hõbedat ja rauda ohverdet haiguste vastu abi otsides. Enamasti igat muinasjäänust ehivad mõni rahva muinasjutt või hiljemini tekkind vaimudenägemise lugu.

Mitmed kalmed esinevad ajalt ebamääraste teadete all, on kõige tõenäolisem, et nad kuuluvad ajaloolisse aega.

Kiviaeg

Üksikleid:

Kivikirves, lk. Aesku kl. Tika talude juures (krt I:33). Leit kruusaaugust, külast Tika poole minnes maanteest pahemat kätt. Leid on saad juhuslikult, leiusuhted teadmata.

Kirves on kadund.

Kivikiil, lk. Valjala maalinna läheduses; saad kivivarest. Muud leiuteated puuduvad.

Säilub Tolli kgu nr. 10.

Hausmanni interfol. RK. lhk. 12c.

Kivivasar, lk. nagu eelmisel.

Säilub Tolli kgu nr. 11. Vasar on auguta.

Hausmanni interfol. RK. lhk. 12c.

Kivikirves, lk. tundmata; muuseumi saad Tõnja külast.

Säilub Kur. nr. 61.

Publ. Ösel. I lhk. 6, kirves 21.

Vanem rauaaeg

Luukamm, lk. Tõnja kl. põldudel olevad kalmed (krt II:58 ja III:133); leit raun 1-est, vta lhk. 118.

Kamm säilub Kur. ja on samasugune, nagu need esinevad umb. 400. a. p. Kr. Ojamaal ja Ida-Preis. s.

Noorem rauaaeg

Kalmed ja kalmistud:

a. Vared:

Kalmistu, ak. Ariste kl. karjamaal (krt III:136), kõrgemal jätkuval nõlvakul. Kivivared algavad Soostu talude kohalt, ja jätkuvad jalgteest mõlemal pool eriti N-sihis. Vared on kirikust suunas SE ja Ariste küla Tornu vabadiku kohast SSW. Veel on samasuguseid kalme Valjala maalinna ümbruses olevail kõrgemal kohtadel.

Kalmistu, ak. Kalli küla karjamaal „Säkuotsa“ nimelises külas osas (krt III:138). Kalmistu on Tiiu veskist ENE- ja Kalli uuest tuulikust ESE-suunas. Kalmed, tavalised „kivivared“, jätkuvad väga suurel alal. Koht on kõrgem nõlvak, mis kaldub sohu SE-poolle. Samas kohas on ka üks suurem ümargune kivivare, mille keskele siht Tiiutalu juures olevast tuulikust on NE ja Kalli küla uuest tuulikust ESE. Sel on ümberingi harvad suuremad kivid. Keskelt on sellest üks suurem kivi välja kaevet. See kalm on moodustet ümargustest raudkividest päält näha ilma mullata. Läbimõõt on tal 27 m., kõrgus 1 m. Leide ei ole teada.

Kalmistu, ak. Pahnna kl. karjamaal (krt III:132), Valjala kirikust umbes 2 klm. Sassi mõisa poole, maantee paremal kaldal. Esimene kalm Valjala kirikust suunas E, Pahnna tuulikust NNW. Kalmed jätkuvad mööda maanteed kunni teeni, mis Ure ja Pahnna küladesse pöörab. Viimase kalme siht Valjala kirikust NE ja Tuhla tuulikust SSE. Neist on leit ainult tuhka ja savipotitükke.

b. Raunad:

Kalm, ak. Jürsi kl. Otsa talu põllul (krt III:137), Valjala kiriku tornist SE-, Jürsi mõisa elumajast NNW-poolle, kõige lähemast talust, s. o. Salu talust on siht NE.

Kalm on keset põldu kivitara läheduses. Selle pikkus E—W on 26 m., laius 11 m., kõrgus kunni 1,5 m. Kalm on moodustet väikseist paaskivist, mille pääle on hiljemini loobit põllult lahtiseid kive. Kalme jalalt on talu rahva teatel leit mõök ja raudkirves, mis aga kadund.

Kalmistu, *ak.* Kalli kl. Pääniku tl. põllul (krt III:139). Kind-laid kalmi on siin 8, millest suurimat kutsutakse „Tiiulinnaks“. Siht „Tiiulinna“ W-poolsele otsale Loete talust ENE, Ure veskist SW. See kalm on kokku kuhjat paaskividest, pikkus E—W 33 m., laius N—S 20 m. See on harilik raun, nagu neid kihelkonnas sageli kordub. See siin erineb muist oma suuruse tõttu. Kõige kõrgem koht 2¹/₂ m. Rahvajutt räägib, et siin olnud linn, sellest nimigi — Tiiulinn. Tei-sed 7 rauna on väiksemad, pikad 5—28 m., laiad 4—6 m. Kõigile on põllult kive pääle loobit. Kalmistust ei teata midagi leit olevat.

Kalm, *ak.* Kalli küla ühisel karjamaal (krt III:143) Kalli külast umb. 2-he klm. kaugusel. Rahvas nimetab kohta „Linnamäeks“. Siht Kalli küla — „Säkuotsa“ — nimelise küla osast kalme keskele on ENE ja Ure külast SE. Kalm on ümbruskonnas peaaegu kõige kõrgem koht, maapind kaldub pikkamisi NW-sihis, järsumalt S-sihis. SE- ja SW-pool on soine. Kalmelt avaneb väga avar silmaring. Ümberringi on lagedad karjamaad.

Kalm on moodustet suuremalt jaolt raudkividest. Pikkus E—W 27 m., laius 11 m. Kalmel eraldub selgesti muist kividest kivirida, mis E-poolt kalme otsast 10 meetri kauguselt põiki üle kalme läheb (9 kivi). Esimesest reast on W-poolse 11 meetri kaugusel teine, vähem reljeefne rida. Ka mõlemas kalme otsas näivad kivid olevat korra-likumas reas. Kalme E-poolne ots kunni esimese kivireani on ma-dalam (1 m. kõrge), ja kaevamise jälgedega, kuna W-poolne osa esimesest kivireast alates on kõrgem (2 m.) ja nähtavasti puutumata. Mis puutub koha nimetusse — Linnamägi — siis kuju pooldest küll põhjust ei ole seda muistseks maalinnaks pidada, küll aga tuletab see meelde mannermaa varema rauaaja kalmistuid. Leidudest ei teata.

Kalmistud rauna tüüpi kalmedega on veel Pahna ja ka Ariste küla põldudel.

Kalmistu, *ak.* Rahu kl. Tansi tl. põldudel (krt III:130). Mai-nit kohas on 9 paremini säilund rauna. Neist on esimene Tansi talust suunas NNW, Kalmu talust SW-pool. See kalm on moodustet paaskividest, NE—SW pikk 14 m., laius umb. 11 m., kõrgus 1,9 m. Päält on kaevet, seejuures leit tuhka, savipotitükke ja väikseid „vask“ asju, mis kõik kadund. Teised raunad on läheduses. Nad on vähe väiksemad — pikkus kunni 13 m., laius 2,25—9 m. Kõrgus vahel-dub 0,6—1,2 m. Neile on kive pääle korjat ümberolevalt põldudelt.

Kalmistu, *ak.* Tõnja kl. põldudel (krt II:58, 59 ja III:133) (vtä joon. 43, kuhu paremini säilund kalmed ära märgit).

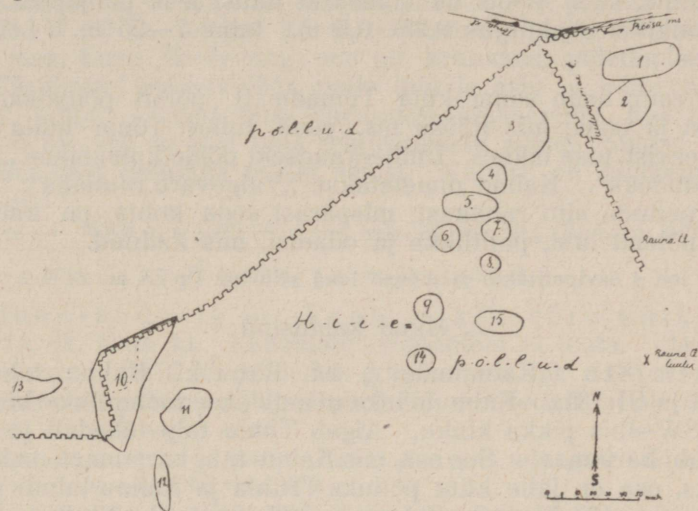
1. raun asub Tuulingumäe tl. ja Jaagu tl. vahel, paremal pool Rõõsa mõisa minevat teed. Põld kaldub N-poolse. 1. kalme E-poolne külg on lõhut keldri ehitusel, kusjuures saad esimesed leiud (krt II:58). See kalm asub n. n. „Tuulingumäel“ ja selle esialgne kuju

on kaevamiste tõttu muutund. Praegu on kalm pikk 25 m., lai 10 m., kõrge 80 cm. Siin on käind kaevamas end. Pidula ms. omanik B. Toll 1911. a. ja prof. A. M. Tallgren 1921. a.

Leiud: rinnaehe, spiraalkäsivõru jne. säiluvad Kur. ja Tolli (?) kgu ning Õp.ES nr. 2446.

Jung Mss nr. 186.

2. raun asub säälsamas Tuulingumäe kõrval, selle pikkus on 16 m., laius 13 m., kõrgus ligi 2 m. See on nagu esimenegi moodustet paaskividest. Selle ühte külge on ehitet saun, kusjuures leit süsi, luid ja pronksitükke, mis kadund.

Joonist. A. Karu

Joon. 43. Tõnja kl. Hiiepõldude kalmistu

Joonis kujutab tüübilist Saaremaa raunade kalmistut (vta pikem seletus Valjala sissejuhatavas osas). Raunad on joonistet muu plaaniga võrreldes 2 korda suuremalt.

3.—9. ja 14. ning 15. raun asuvad Tõnja kl. n. n. „Hiiepõldudel“. Need on tavalised raunad nagu eelmisedki. Kuju paistab joon. 43-lt. Nende pikkus ja laius vaheldub 7—23,5 m., kõrgus — 0,75—2 m. Leide neist ei ole teada.

10., 11. ja 12. raun asuvad Tõnja kl. Maie tl. põldudel. Neist on esimene n. n. „Hiiekohal“. See on Hiiekoha kõrgeim ja kiviseim osa. Seda on kohalikkude elanikkude poolt korduvalt kaevet ja endine kuju seeläbi täiesti hävitet. Leit on seejuures relvi ja ehteasju (krt II:59), mis suuremalt jaolt kadund. Viimasest kahest raunast seevastu ei teata leide. Viimaste pikkus on 18 ja 20,5 m., laius 12 ja 4,5 m., kõrgus 1,25 ja 0,75 m. Neile on loobit põllult kive pääle.

Leiud (kalm 10-st) mõõga tupeots linnukujulise ilustusega pronksist, lihtne sõrmus pronksist, kuljus, pronksspiraale ja nuga, säiluvad Õp.ES nr. 2479:3—11.

13. raun asub põllul Hiiekoha lähedal, vähe W-poolle (vta joon 43). See eraldub teistest oma ebamäärase kuju poolest. Arva-

tavasti on siin olnud mitu kalme ligistiku, millele põllult on kive pääle korjat ja mis seetõttu ühisena paistavad. Seda on mitmest kohast kaevet. Aukudest on näha, et raun koosneb paaskividest, mille hulgas ka suuremaid raudkive. Kalmel on näha põlend luutükke. Rahva teatel leit siit ristripats(?), mis kadund.

16. raun (n. n. „Ingaraun“) samuti Hiiekoha lähedal põllul, ainult SW-pool (joon. 43-l seda enam ei ole, kuid asub sama kivitara ääres, mis põiki üle plaani läheb, ainult tükk maad SW-poole). Kalm, on 200 m. pikk ja ulatub ligi teeni, mis läheb Tõnja külast Veski-Petri talule, selle W-ots on viimasest talust otse põhjapool. Päält näha raudkividest, kõrgus 0,25—0,5 m., laius 7—25 m. Leide siit ei teata.

17. raun asub sama küla Tumadu tl. põllul põhjapool Hiie-põldudest ja teest, mis Rõõsa ms. poolt tulles Tõnja külla läheb. Jaagu veskist otse läänes. Ümberkaudseid põlde kutsutakse „Kooljamäe põldudeks“. Kalme nimetatakse „Valgevare raunaks“. Rahva arvates peituda siin rahakast, mispärast seda kohta on kaevet ja siit leit põlend luid, potitükke ja odaotsi, mis kadund.

Siit leit 4 savipotitükki ja mõned luud säiluvad Õp.ES nr. 2479:2.

c. Muud kalmistud:

Kalmistu („Kalmumägi“), ak. Rahu kl. Kalmu talu maal (krt II:61 ja III:131). Kalmumäeks nimetatakse loomulikku kõrgemat NNE—SSW-sihis pikka kinku. Algab Tuhla talu lähedalt ja jätkub Kalmu talu karjamaale. See osa, mis Kalmu talu karjamaal, on kruusaukudeks, osa on jälle künt põlluks (Tuhla ja Kalmu talude päralt). Väiksem osa mäest on puudutamata. Tuhla talu põllult, s. o. kalmistu E-poolsest osast ei ole midagi leit. Suurem leidude ala on Kalmu talu maal, kus 1895. a. ka kaevand vene uurijad Stackelberg ja Bogojavlensky, enne seda on aga juba rahvas siin kalmistu hävitand. Kohal on praegu põld. Mäekink koosneb mullast ja kruusast, milles leidub mõni harv kivi. W-poolsest küljest vastu Aaviku talu on mäe kõrgus põllupinnast 1,5 m. Maapind kaldub pikkamisi W-poole. Kingust on leit söelademeid laikudena, mis 2—3 m. üksteisest kaugel. (Nähtavasti on ka siin tegemist üksikute kalmedega). Kruusaaugust on hiljemini asju leit $\frac{1}{2}$ jala sügavuselt 3 tolli paksusest „mustast“ kihist. Allpool seda kihti olnud juba puhas kruus. Kohati ulatub kultuurkiht kruusaaugus 20 cm. sügavuseni.

Leiud säiluvad Kur. (eritahvel), nende hulgas hobusuitsete katkend, mõõkade osi, kaalude katkend, ketitükke, hoburaudsõlg, kaelvõru tükk jne. Moskva Ajaloolises Muuseumis säilib veel 3 kirvest.

Jung Mss. nr. 186. — Трд. Предв. К. X. арх. съѣзда II:28.

Kalmistu („Kalmumägi“) ak. Sakle kl. põldudel (krt II:62 ja III:145), kõige kõrgemas kohas kogu ümbruses. Kalmistul asub praegu triangulatsiooni torn. Viimane on Sakle mõisast SSW-su-

nas ja Sakle kl. Laasu talust SE-pool. Kohal on rohkem kive kui ümbruses. Kalmistu on nüüd künt põlluks.

Leiud säiluvad Kur. (eritahvlel: „Uue-Lööve“) m. s. hõbedast hoburaudsõle katkend, vööpannel pronksist, kett jne, mis muuseumi teatel leit Uue-Lööve ms. alalt. Kuna aga muid kalmi ümbruses ei tunta, on tõenäoline, et asjad on pärit Sakle külast. Edasi on arvatavasti siit olnud odaots Kur. a,31, mis aga muuseumist kadund(?).

RK 747. — Jung Mss. nr. 186.

Kalmistu („Kalmukink ehk Kabelikink“), *ak.* Takka-Aesku küla Mäe talu maal (krt II:60 ja III:122).

Kalmukink on üles künt keset põldu. Mäe pikkus N—S 52 m., laius E—W 40 m., kõrgus 2,5 m. Peremehe teatel olla siin sügav mulla maa, kuna ümberringi see on kruusane, põletamise jälgi ei ole. Kündmisel on leit väga palju luid ja asju — kette, rahu, sõrmuseid, sõlgi — asjad olla Kuresaare muuseumis, kus neid aga eraldi ei ole või on nad ilma leiuteadedeta asjade hulgas ega saa neid seepärast eraldada teisist asjust. Vahest on siinkohal olnud laipkalmi?

Leiud: TLEM k. r. 1523:28 — oda, nagu RK tab. 23,2; Õp.ES nr. 2479:1 — oda.

Üksik- ja rahaleiud:

Hoburaudsõlg pr., kael- ja käsivõru katkend pr., odaots, *lk.* Kalli kl. Lähemaid leiusuhteid ei teata. Arvatavasti on need asjad Kalli kl. põldudelt (vta eelpool lhk. 118), seda enam, et esimene on põlemise jälgedega, kuid muuseumis ei ole ära tähen-det, kust nimelt asjad saad.

Säiluvad Kur. b,3; i,1 ja h,4. Sõlel on n. n. mooninupud; oda säilib TLEM k. r. 783:19 ja on nagu RK tab. 23:9.

Rahaleid, *lk.* Koksi kl. Hansu tl. (krt III:57), viljapuuaiast. Nimetet talu peremees on rahad umb. 15 aasta eest õunapuu istutamisel 1 jala sügavuselt leidnud. Rahad olnud maet laia paaskivi alla savipotti. Leid sisaldand umb. 20.000 väga väikest õhukest m. s. saksa, norra, rootsi, daani aga ka juba Tartu hõberaha umb. 12. ja 13. aastasajast. Rahade läbimõõt olnud 9—12 mm. Rahadest on suurem osa kaduma läind. Leiusuhete järgi otsustades on see peiduleid.

Rahad on osalt ära sulatet, osalt säilund Kur, kust kadund.

SB. GEG 1907:XVIII; 1909:XXXIII—XXXV.

Peiduleid, *lk.* Loona ms. Muud teated puuduvad.

SB. rig. 1900:90.

Araabia hõberahu, *lk.* Valjala kihelkond(?). Lähemalt on leiukoht teadmata.

Leiust on omandand Karja-Leisi vabrikant hra A. Sass 36 raha, millest ühe kinkind ERM-ile (säilib nüüd Õp.ES).

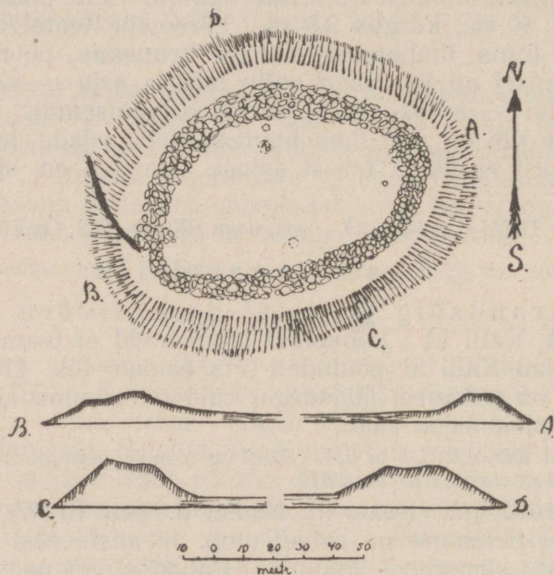
Rahadest on määrand prof. W. Anderson Tartus järgmised: 1 abbas-iidi: Ar-Radi-billah — lööd Bagdadis muhamedi ajaarvamise järgi aastal 323 (934—5 p. Kr. sünd.); 8 samaniidi, ja nimelt: Ismail ben Ahmed — lööd Samar-kandis muh. ajaarv. j. 286. a. (899. p. Kr.); Ahmed ben Ismail — lööd Tashkendis muh. aj. j. 300. a. (912—13. p. Kr.); sama valitseja — lööd Enderabas muh. aj. j.

300. a. (912—13. p. Kr.); Nasr ben Ahmed — lööd Balch'is muh. aj. j. 303. a. (915—16. p. Kr.); sama valitseja — lööd Samarkandis muh. aj. j. 310. a. (922—23. p. Kr.); sama valitseja — lööd Badahshanis (?) muh. aj. j. 313. a. (925—26. p. Kr.); Õp.ES-i kogus; sama valitseja — lööd Tashkendis muh. aj. j. 315. a. (927—28 p. Kr.); sama valitseja — lööd Samarkandis muh. aj. j. 323. a. (934—35. p. Kr.).

Rahadest säilub üks Õp.ES nr. 2501:13, teised A. Sassil.

4 hoburaudsõlge pr., käsivõru katkend hb. ja kirves, rd., lk. Valjala khlk; lähemalt leiusuhted teadmata.

Säiluvad Kur. b, 35, 36, 56 ja 62; h, 26; c, 9. Sõlgedest on ühel moonupud, kahel rullit- ja ühel loomapäätsad; kirves on nagu RK tab. 22:21, kand kõrvallappideta.

Joonist. A. Karu

Joon. 44. Valjala maalinna plaan ja lõiked

Linnas on tähendet ringikesega 1 kaevuase, teised kolm on samasugused, kuid ebamäärased lohud. Lõiked on selguse otstarbel 2 korda suuremad kui plaan. Lõigetest on keskmine osa välja jäet.

Odaots, rinnanõel pr., rinnaraha hb., 2 sõrmust, lk. Valjala khlk., muud leiuteated puuduvad. Nõel on pildistet joon. 1:26.

Säiluvad Kur. a,3; tahv. D:a,15 (pildistet joon. 1:26) ja O:h,27; g,38 ja 53. Rinnaraha on keskelt osalt kullat; esimene sõrmus on spiraalne, üks ring keskelt laiem, harjaga.

RK 740 ja 742.

Maalinn:

Valjala maalinn, ak. Valjala kirikust SSW-suunas $\frac{3}{4}$ klm. kaugusel, karjamaal (krt III:135). Lagedast ja vähe kaitset pakkuvast kihelkonna maastikust on valit soodsaim ala. Ümbrus on harilik paepäälne kadakane nõmm vahelduvate kinkude ja nõlvakutega.

Põhjapool muutub maapind 95 meetri kaugusel maalinnast soiseks, jätkudes sarnasena maalinna eelvallini. Eelvall on praegu vaevalt veel meetri kõrgune ja ainult sellel pool märgatav. Läänest kaitseb maalinna Pahnasoo ühes samanimelise jõega. Lõunapool, maalinnast ühe klm. kauguselt, algab jällegi soine ala, kus isegi suvel püsib vesi suurte loikudena. Keset sood tõusevad kaks reljeefset, W—E suunas pikergust kinku, „Kõrge kotka“ ja „Väikse kotka“ mäed. Need näivad kunstlikult kõrgendat olevat, moodustades niiviisi maalinnale eelkaitse. Jätkuvast soisest alast algab Vintri talude lähedalt oja ja ühineb Pahnasoo jõega. Seega on siin loodus pakkund maalinnale mitmeti loomulikku kaitset.

Maalinna moodustab peaaegu sõõris olev kinnine vall, ehitet loomulikule maakühmule (vta joon. 44).

Vall on ehitet osalt savist ja mullast (alumised 4—6 m.), osalt paaskiviprahist (päälmsed 1,5 m.). Maalinna põhi ehk õu on ovaalne, E—W-sihis 86 m. pikk, N—S-sihis 48 m. lai. Keskelt on see nõos, E- ja W-otsad kõrgemad, mille tõttu ka viimaksmainit kohtadest valli sisemine kõrgus on tunduvalt väiksem. Nagu muilgi maalinnadel, nii on olnud ka siin linnas kaev (vta joon. 44 ja 46), mis seest kividega vooderdet. Maalinnas on veel kaks-kolm kaevu-taolist auku, kuid kindlasti neid kaevudeks pidada ei või. Maalinna põhi on 1895. a. muinasuurijate R. Stackelbergi ja S. Bogojavlensky poolt risti läbi kaevet, selle tagajärjel on praegu N—S- ja E—W-sihis kaks kraavi (vta joon. 46). Kaevamisel leiti: raud- ja hõbesõrmus, nuga, nooleots, kuljus jne. Valli välimine külg on kattund maa-kamaraga, kuna seespoolt katab nõlvu korratu paaskivide kiht (vta joon. 46). Valli jalg on 20—30 m., hari 4—7 m. laiune. E-poolt on valli väline kõrgus 4,3 m., kallak 28°; seespoolt kõrgus 2,8 m., kallak 25°. W-otsast on seespoolt valli kõrgus kõige madalam (1,3 m.), siin nähtavasti on olnud värav, tee on pool libamisi valli välist külge mööda alla käind (vta joon. 44, osalt paistab tee ka joon. 45, valli äärmises paremas ääres). W-otsast on valli sisemine kallak 20°; väljaspool on valli nõlvas 2 astet, alumine 4,9 m., ülemine 1,5 m. kõrge, seega on siin valli üldine kõrgus 6,4 m., kallak 20—25°. N-poolt on valli sisemine kõrgus 4 m., kallak 20°; väljast kõrgus 6 m., kallak 25°. Kõige kõrgem ja järsum on vall S-poolt küljest, välimine kõrgus on säält 7,1 m., kallak 35°; seest kõrgus 6,1 m., kallak 30°.

Sarnane ehitus on kolossaalse töö tagajärg, ja maalinnade hul-gast on Valjala maalinn olnud meil üks toredamaid ja kindlaimaid. Kirjeldet maalinna kohta on võrdlemisi palju kirjanduslikke teateid, nii ajaloolisi kui arkeoloogiliste kaevamiste kirjeldusi ja leidude aruandeid.

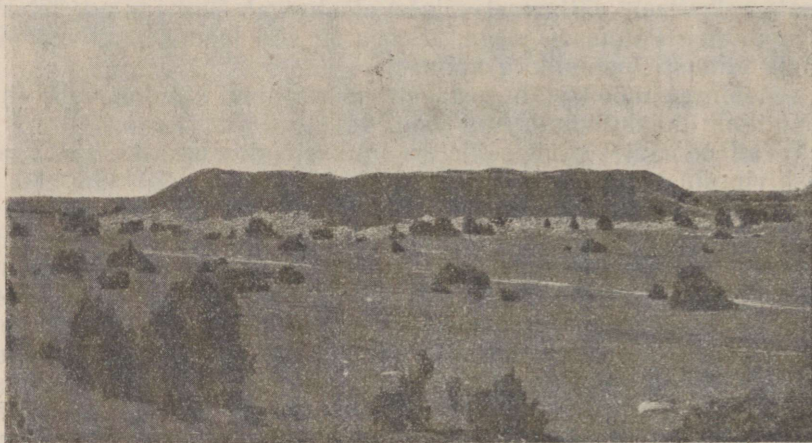
Leiud säiluvad Moskva Ajalool. Muuseumis (Stackelb. ja Bogojavl. välja kaevet); Kur. tahv. J — rauast mõõga kaitseraud ja mõõga pide, mõlemad hõbe-lustuste jälgedega.

Läti Hendriku kroonika XXX:5. — Holzmayer: Kriegswesen lhk. 46. — Трд. Предв. К. X. арх. съѣзда II:26. — RK 746. — Lövis of Menar: Burgenlexikon lhk. 14. — Ösel einst u. jetzt II:228. — E. Laid: Muinaslinnad lhk. 10 ja 89.

Ajalt ebamäärased muinasjäänused

Pühad kohad, ohvrikivid ja -allikad:

Ohvriallikas, *ak.* Ariste kl. Vintri talu ligidal (krt III:140). Allikat nimetatakse „Rahaallikaks“ ja mäge, mille külje alt ta üles keeb, „Rahaallika mäeks“. Allikal on arstimas käid ja sel puhul tood andeid. 1922. a. suvel oli allikas hulk poolikuid hobuseraudu.

ERM-i kogudest. J. Pääsukese foto

Joon. 45. **Valjala maalinn põhjast**

Hiiekoht („Salumägi“), *ak.* Jürsi küla karjamaal (krt III:141). Salu talu ligidal. Ümargune kõrgem kink, mis kaldub lõunapoole ja tüki maa järele tõuseb uuesti, jättes vahele nagu mõne veekogu sängi. Nähtavasti on Salumäe jalal olnud jõgi või mõni muu veekogu. Mäel on palju raudkive. Üks suurem keset kinku 1,2 m. kõrge, 2 m. lai. Et seda oleks tarvitet ohvrikiviks, ei teata.

Silmaallikas, *ak.* Keriska kl. Niidu tl. karjamaal (krt III:125). Vesi keeb kivide vahelt üles ja jookseb ojana edasi. Sarnane allikas olla rahva teatel ikka terveksstegeva veega, iseäranis siis, kui vesi ojana jooksvat põhjapoole.

„Karumäe allikas“, *ak.* 170 m. NNW-poole eelmisest allikast. Sellestki tood silmaarstimiseks vett.

Ohvriallikas, *ak.* Lööne ms. heinamaal (krt III:134), Valjala kirikust W-poole, raudtee lähedal n. n. „Sepasteallikas“. Väga suur, roheka savipõhjaga. Vesi keeb alatasa üles. Allikasse tood ohvreid ja loodet seeläbi saada tervist.

Jung Mss. nr. 186.

Ohvrikivi lohku dega, *ak.* Rahu kl. Aaviku ja Laasu tl. vahelisel tänaval (krt III:128). Siht kivile Laasu talust WNW. Kivi

on väga madal, lapergune, 6-e ümarguse lohuga. Kivi pikkus 2,62 m., laius 1,43 m., kõrgus maapinnalt 0,25 m. Lohkude läbimõõt 4—7 cm., sügavus 1 cm.

Ohvrikivi lohkudega, ak. Rahu kl. Kalmu tl. põllul (krt. III:129). Kivi Kalmu talust sihis SW. Kõrgus maapinnast 0,62 m., pikkus 3,38 m. ja laius 2,1 m. Kivi keskelt käib lai loomulik soon üle. Kahele poole soont on raiut kivisse ümargused lohud. Lohkude läbimõõt 7—10 cm. Lohkude sügavus umb. 2 cm. Üldse on kivil praegu näha 9 lohku.

Ark. Kab. kogudest. J. Aru foto

Joon. 46. Valjala maalinn seest

Päevapildil nähtav ristkraav on vene uurijate Stackelbergi ja Bogojavlensky kaevet. Kaevuaseme juures seisab inimene.

Hiiekoht, ak. Tõnja kl. Maie tl. maal. Vta Tõnja kl. Maie tl. raunad (10, 11, 12), lhk. 119.

Ohvrikivi, ak. Väkra kl. Väljaku tl. põllul (krt III:124). Siinolevat väga suurt kivi, mille kõrgus 6 m., peab rahvas ohvrikiviks. Mingisuguseid märke kivil ei ole.

Ohvriallikas („Lutsuallik“), ak. Väkra külas metsa serval (krt III:123). Pühapäeva, laupäeva, kuid eriti neljapäeva õhtuti käid allikalt haigete silmade pesemiseks vett toomas; ohvriks on viid sinna kõige sagedamini raha.

„Ohvri- ehk nõiakivi“, ak. Väksa endise poe ligidal heinamaal (krt III:144). Rahvas nimetab seda Väksa nõiakiviks ehk Väksa ohvrikiviks. See on Väksa poest mööda maanteed Kuresaare poole tulles, maanteest pahemat kätt esimesest verstapostist 190 sammu kaugusel suunas SSE, sarapuu põõsas. Kivi — harilik raudkivi — on maapinnast $\frac{3}{4}$ m. kõrge. Kivi kõrvale on kaevet kunni

kivi põhjani maasse 1 m. sügavune auk. Kivi on praegu ümargune, ühtpidi 3 m. ja teistpidi $2\frac{3}{4}$ m. läbimõõta. Keskel loomulik lohk. Väksa nõiakivi on väga kuulus olnud ja on seda veel praegugi. Peagu üle terve kihelkonna teatakse kivi juhatada. Kivil käiakse igasuguseid nahahaigusi arstimas. Tuuakse vett pudeliga ja valatakse kivi pääl olevasse lohku, pudel lüüakse seepääle puruks. Vette heidetakse and, kas raha või mõni raudasi. Selle järele pestakse haiget kohta ja rutatakse tagasivaatamata koju. Kivil oli 1922. a. suvel hulk klaasipuru, kümmekond poolikut hoburauda, raudnaelu, üks 5 ja 1 kopikaline vaskraha, sarapuu põõsa külge oli seot paar valget linase riide äärt. Nagu sellest näha, otsitakse veel praegugi kivilt abi.

Kalmed:

„Lahingukoht“ (?), ak. Kõnnu kl. Miku tl. maal, n.n. „Mikumägi“. Valjala kiriku juurest tulles Kõnnu küla poole pahemat kätt teest vähe eemal, keset põlde kivise söödilapina. Eraldub vähe ümbrusest. 60—70 aasta eest leit laia, õhukese teraga rauast sõjagirves, pronkskette ja muid asju, mis kadund. Vahest on siin mõni kalm?

Kalmed (?), ak. Uue-Lööve mõisa metsas (krt III: 146). Oesaare ja Reiliku külade vahel on n.n. „Paoraun“ ja „Rebasekivi mägi“.

Väga pikad, umb. 100—200 sammu, tihedad raudkivide rägastikud. Ötsades, ka keskel väga suuri kive. Üldse on see osa metsaalust tihedalt kive täis, kuid mingisuguseid piire või korda neis määrata ei saa. Rebasemäe rauna kohta ei teata midagi kõnelda. „Paorauna“ olla vanasti maet surnuid. Kogu moodustus näib siiski vist looduse töö olevat.

Kalm, ak. Siiksaare küla ning Tulgiste ja Vaidla talude karjamaal (krt III: 147).

Kalm on „Pärditaguse metsa“ juures. Metsa kutsutakse „Kuninga metsaks“. Kalme ennast „Mustamulla mäeks“. Kalm on ümargune, läbimõõt 11 m., kõrgus 1 m., mustast mullast ja paaskividest, kuna ümberringi sarnast „musta“ mulda ei ole. Kalm on lõhkumata. Selles metsas peab olema rahva jutu järele „kuninga“ haud, millest mets nimegi saand.

Kalm, ak. Siiksaare küla karjamaal (krt III: 145 a), „Pikanurga“ nimelise metsa kohal. Kõige lähem on Männiku talu, millest kalm on suunas NW umb. 500 m. kaugusel.

Kalm on kokku kuhjat liivast ja mustast mullast, mida ümberringi ei ole, nii et maa värv kalmes eraldub muust karjamaa pinnast. Kive on päält näha vähe. Kalme on nähtavasti kaevet. Leidudest ei teata. Rahvas nimetab seda kalme kahe suure sõjamehe hauaks.

Kalmistu („Kalmumägi“), ak. Vene- või Vabadiku külast Sassi mõisa poole mineva tee pahemal kaldal (krt III: 127). Mõisast 500 m. NE-suunas.

Keset põlde üleskündmata kruusamägi, täis kruusaauke, suuremaid ja vähemaid paas- ja raudkive. Pikkus N—S 165 m.,

laius E—W 120 m. Algab otse maantee kaldalt, kus suur saarepuu, mis rahvajutu järgi „kindrali“ hauale istutat. Mägi N-poolt, s. o. maantee poolt, 1,1 m., E-poolt 1¹/₂ m. põllupinnast kõrgem. S-poolt ühtub muu pinnaga. Kruusavõtmisel on leit päris pinna ligidalt põletamata luustikke, relvi ja ehteasju, mis aga kadund.

Jung Mss. nr. 144.

Ajalooline aeg

Matusekohad:

„Kalmumägi“, *ak.* Kalli suurest külast Sakle poole mineva tee ääres, „Säkuotsa“ külas (Kalli küla ühe osa nimetus) (krt III:142) Tiiu vabadikukoha ja Lossi kohtade vahel paremat kätt.

Loomulik kruusa seljandik, mis kaunis järsult kaldub E-poole. Kalmumägi on kruusaauke täis. Kruusaaukudes on maakihtide profiil järgmine: esiteks praegune huumuskiht, siis puhas kruus 5 tolli paksuselt, siis jälle 2—3 tolli paksune must kultuurkiht ja sellele järgneb liigutamata kruusa kiht. Kruusavõtmisel olla leit luid, relvi ja muid asju.

Matusekoht, *ak.* Siiksaare küla karjamaal (krt. III:149), Siiksaare külast tulles Tulgiste talude poole paremat kätt, metsa serval. Kohta nimetatakse „Surnumäeks“.

See on loomulik pikk kruusa seljandik, nähtavasti endine merekallas. Ühest ja teisest kohast sel seljandikul on kruusavõtmisel leit surnuluid. Üksikuid kalmi pinnal küll näha ei ole. Asjade leidudest ei teata. Põletamise jälgi ei ole. Rahvas arvab vanaks katkuaegseks matusekohaks.

Jung Mss. nr. 186.

Matusekoht, *ak.* Siiksaare küla karjamaal (krt III:148), Oesaare külast Ristjani vabadiku poole mineva tee kahel pool. Loomulik kruusakink, mis pikkamisi kaldub mere poole. Kingust on võet kruusa ja võetakse praegugi. Kruusavõtmisel on leit luid. Asjade leidmisest ei teata.

Muhu saar

Muhu kihelkond

Kirjeldand Aleksander Tiitsmaa

Geograafiliselt kui ka administratiivselt kuulub Muhu Saaremaa külge. Neid lahutab ainult 3-e kilomeetri laiune Väike väin, millest 1894. ja 1895. a. on üle ehitet sild. Muhumaad piirab suuremalt jaolt madal mudase põhjaga meri. Sügavaid kohti leidub ainult põhja- ja idarannal. Põhjapoolne osa Muhumaast on kõrge, järskude randvallide ja pankadega. Lõunapool laskub maapind pikkamisi, nähtavad randvallid puuduvad. Vanust randvallest on tähtsaim vall, mis algab Külasema kl. ja Tamse mõisa vahelt ja lõpeb 14 m. kõrguse Üügu pangaga. Randvallide vahel on laiad tasased dolomiitpae loopäälsed, mida katab vaid mõne centimeetri paksune mulla kord, millel kasvavad ainult kidurad kadaka ja sarapuu põõsad. Kus kruusa või liiva kiht paksem, sääl kasvab ka suuremaid puid, nagu Paljaaru istutet riigi mets ja Kuivaste mõisa mets. Muistsete randvallide vahel on ka suur Muhu soo. Veel läind aastasaja esimesel poolel oli ta õige tüma, keskel oli ligi poole klm. laiune mudajärv, millest voolaval ojakesel oli Lehtmetsa külas isegi vesiveski. Nüüd on ojakese sängis vett ainult kevadel ja vihmasel sügisel. Asustet on Muhu õige tihedalt.

Kiviaja leidudelt on Muhu üks rikkaimaid Saaremaa kihelkondi, mis näitab, et tol ajal saar on olnud tihedasti asustet. Kahjuks puuduvad varemalt muuseumitesse tood leidudel suurimalt jaolt lähemad leiuteated. Asustusest saarel tunnistavad eriti Külasema kl. hauad ja niisugused leiud nagu lihvimiskivid Kallaste külast.

Ka pronksiajal on saarel olnud asustus, millest märkidena on säilund hauad kõrgel Üügu pangal — nagu tolle aja hauad ikka asuvad; ja siis pronksist odaots, mille leiukohta täpsemalt ei teata.

Vanemast rauaaajast on ainuke leid 1 rooma raha, mille leiupaika lähemalt ei teata.

Keskmisses rauaaega, ja nimelt selle lõppu, kuuluvad Mäla kl. kalmeleid.

Nooremast rauaajast on terve hulk kalmistuid, m. s. ka laipkalmi, mida aga kahjuks ainult vanal ajal on uurit ja millest teated seetõttu kaunis puudulikud. Selle aja üksik- ja aareleidudest on mainitavad leiud Linnuse maalinnast iseäranis seetõttu, et nende peitmise ajast meil on juba ajaloolisi teateid.

Ajaloolise aja mälestusmärkidestki on Muhu rikas.

Kiviaeg

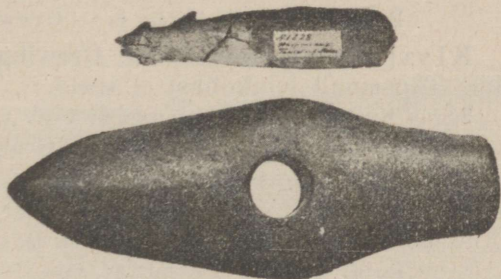
Hauad:

Hauad(?), *ak.* esimesel haul Külasema kl. karjamaa, umb. 1 klm. külast põhjapool (krt I:36), Metsikumäel. Ennupärdi tl. peremees M. Küla on leidnud kruusast umb. 1900. a. surnuluustiku, mil olnud rinnakohal läbipuurit loomahammaste rida (nagu joon. 19 kujutat hambad, mis olid helmeiks). Koht on endine mere randvall, umb. 2—3 m. kõrge, millest põhjapoolle lai lage ala — endine merepõhi. Surnu lamand pää E, jalad W. Haua kõrval olnud suur raudkivi.

Teine haud on leit kruusa kaevamisel 1876. a. (krt I:41), umb. 2 klm. SE-pool esimesest. Ühes surnuga on leit venekujuline kivikirves ja luuharpuun. Teated ei ole aga kummastki hauast päris kindlad ja vahest tuleb mainit asju võtta kui üksikleide.

Leiud: esimesest hauast kadund; teisest hauast säiluvad Õp.ES nr. 1228 (pildistet joon. 47).

RK 30:6 ja 192. — SB GEG 1876:184; 1881:105. — Verh. GEG XII:96.

Joon. 47. Luust ahing (katki) ja venekujuline kivikirves Külasemalt

Üksikleid:

5 ihumiskivi, *lk.* „Anduvälja“ (muuseumi teatel); tõenäiliselt Kallaste kl. Anduvälja tl. alalt. Muid leiuteateid pole.

Kivid on osalt kadund. Üks on Kuresaares Rehsche aias, teine on olnud Kur. nr. 28 (ka kadund); viimane on muuseumi teatel kustki Muhust pärit, kuid on ka võimalik, et see on pärit Karjast (vta lhk. 38). Viimane kivi on pildistet joon. 16.

Publ. Õsel I lhk. 11. — Jung: Muinasteadus I lhk. 113.

Kivitalv, *lk.* Kallaste kl. Anduvälja tl. karjamaa (krt I:35). Leit umb. 10 cm. sügavalt 1901. a. Leiupaik on umb. 14 m. kõrgemal merepinnast.

Säilub Anduvälja talus.

Kivitalv, *lk.* (muuseumi teatel) „Kaigu“; arvatavasti Kantsi küla Kaigu tl. Grewingki teatel *lk.* Levalõpma. Leiuteated mittekindlad.

Säilub Kur. nr. 24; saad muuseumi 1870. a.

Publ. Ösel I lhk. 8, talv 11. — Grewingki: Nachtrag: „m“.

2 kivitalva, *lk.* (muuseumi teatel) „Kaigu“; arvatavasti Kantsi kl. Kaigu tl. maal. Grewingki järgi *lk.* Ihaigu, mis vist on trüki-viga. Muid leiuteateid ei ole.

Säiluvad Kur. nr. 22 ja 23. Saad muuseumi 1870. a.

Publ. Ösel I lhk. 8, talvad 9 ja 10. — Grewingki: Nachtrag: „k“, „l“.

Kivitalv, *lk.* (muuseumi teatel) „Männiku“; arvatavasti Lepiku kl. Männiku tl. (krt I:39), kuhu talva leiukoht on märgit ka Grewingki kaardil Verh. GEG XII. Männiku talud on veel Tupenurmes ja Hellamal, kuid need on hiljemini asutet, kui kirves muuseumi saad. Täpsemaid leiuteateid pole.

Säilub Kur. nr. 16; saad muuseumi 1870. a.

Publ. Ösel I lhk. 7, talv 3. — Grewingki: Nachtrag: „d“.

Kivitalv, *lk.* Levalõpma; Grewingki andmeil: leiukoht teadmata. Täpsemalt leiukohast ei teata.

Säilub Kur. nr. 21; saad muuseumi 1870. a.

Publ. Ösel I lhk. 8, talv. 8. — Grewingki: Nachtrag: „i“.

Kivitalv, *lk.* kuski Linnuse kantsi lähedal; muud leiukohast ei teata.

Säilub Kur. nr. 36, kinkind Freundlich 1874. a.; koopia Õp.ES nr. 1145a.

Publ. Ösel I lhk. 9, talv 17, tab. I:18.

Kivikirve katkend, *lk.* kuski Muhu kiriku lähedal; muud leiukohast ei teata.

Säilub Kur. nr. 7; koopia Õp.ES nr. 732; kirvel on pronksi paatinat küljes — vist on lamand mõne pronksasjaga koos.

Publ. Ösel I lhk. 2, tab. I:10. — Grewingki: Zur Kenntniss nr. 318. — SB GEG 1867:20. — Hartmann: C:I:10. — Holzmayer: Kriegswesen lhk. 10.

3 kivitalva, üks talva ja üks vasarkirve katkend, *lk.* Muhu. Muid leiuteateid pole.

Säiluvad Kur. nr. 27, 30, 31, 45 ja 50; muuseumi saad 1870., 1871., 1872., 1883. ja 1887. a.

Publ. Ösel I lhk. 9, talvad 14, 15, 16, 19 ja lhk. 5, kirves 16. — Grewingki: Nachtrag. „p“.

Kirves silmaga, *lk.* Muhu; muid leiuteateid pole.

Säilub Õp.ES nr. 685; kirves on õige seljaga.

Grewingki: Steinalter nr. 104. — RK 198. — Bähr: Gräber lhk. 56. — SB GEG 1866:11.

Kivikirves, *lk.* Mõega kl. Lähemalt leiukohta ei teata. (Muuseumi teatel *lk.* saksakeeli „Meggaküll“).

Säilub Kur. nr. 43; kinkind 1880. a. Freundlich. Kirvel on silm pooleli.

SB GEG 1883:29. — Publ. Ösel I lhk. 7, kirves 2.

Kivitalv, lk. Painase kl. Tõnise tl. põld (krt I:37).

Säilub TLEM k. r. 875:4; leit umb. 40 aasta eest.

Kivitalv ja teise teraosa, lk. (muuseumi teatel) „Mulgu“; arvatavasti Rebaski kl. Mulgu tl.

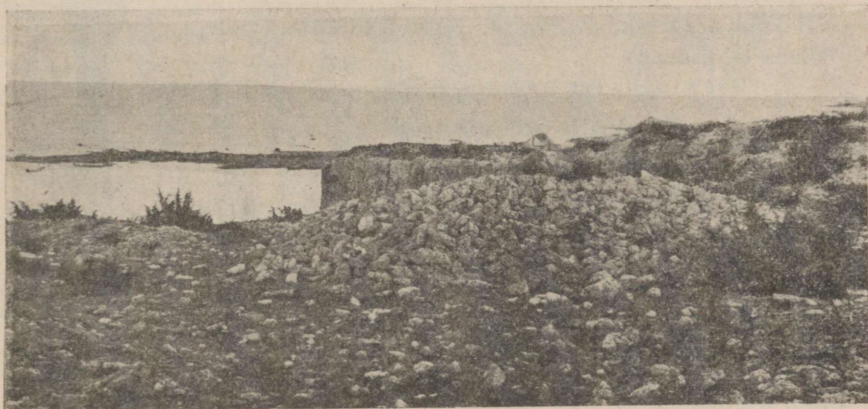
Säiluvad Kur. nr. 25 ja 26; esimene saad muuseumi 1870. a.

Publ. Ösel I lhk. 8, talv 12 ja 13. — Grewingk: Nachtrag: „n“ ja „o“. — Vrld. ka Grewingki arkeol. kaart Verh. GEG XII.

Kivikirves, silmaga, lk. Rootsivere n. n. „Suurvare“ alt. Grewingki teatel on lk. „Rootsivare“, mis aga vist on trükiviga. Kirves olnud kivivare all põlend mulla ja tuha sees. Lähemaid teateid leiu koha ja suhete kohta pole (vta kalmistu lhk. 139).

Säilub Kur. nr. 12; kinkind muuseumile Freundlich 1870. a.

Publ. Ösel I lhk. 3, kirves 10. — RK 193. — Grewingk: Nachtrag: „b“. — Verh. GEG XII lhk. 81, märke 81.

Ark. Kab. kogudest

Joon. 48. **Pronksiaja kivikalm, kõrgel, järsku alla langeval Muhu põhjarannal, Üügu pangal**

Niisugused, ainult kividest, ilma mullata ehitet vared on pronksiaja kalmed; neis on tihti paasplaatides kirst, milles lamab surnu (vta joon. 5 ja 20).

Kivikirves, silmaga, lk. Suuremõisa kl. Sildu tl. põld (krt I:40).

Säilub TLEM k. r. 831:18; leit umb. 1880. a.

4 kivitalva, lk. kuski Tupenurme kl. alal, vahest Vanaga Juri tl. (?), kust rahva teatel kunagi ära ant kellelegi mitmed „pikse nooled“. Grewingki teatel leiu koht Levalõpma. Täpsemad teated puuduvad.

Säiluvad Kur. nr. 17—20; muuseumi saad 1870. a.

Publ. Ösel I lhk. 7—8, talvad 4—7. — Grewingk: Nachtrag: „e, f, g, h“.

Kivitalva katkend, lk. Vahtraste kl. alal; lähemat leiu kohast ei teata.

Säilub Kur. nr. 15; muuseumi saad 1870. a.

Publ. Ösel I lhk. 7, talv 2. — Grewingk: Nachtrag: „c“.

Pronksiaeg

Kalmed:

Vared, *ak.* Üügu pank (krt III:204), Kallaste kl. juures.

Mainit kohas on kadakasel karjamaal, kõrgel pangal, mere kaldal kivivaresid, mis võiksid olla pronksiaja haudu (vta joon. 48). Vared on kividest, mullata, kõrged umb. 25 cm., läbimõõta umb. 5—6 m. Vared on senni uurimata.

Üksikleid:

Pronksist odaots, *lk.* Muhu. Muid leiuteateid pole. Kirjanduses esinev „Viiraküla“ on eksitus.

Säilub Õp.ES nr. 1047: pildistet joon. 49; muuseumi saad 1871. a.

SB GEG 1871: 62. — Verh. GEG XII:52. — RK 307.

Vanem rauaaeg

Rooma raha, *lk.* Muhu. Muid leiuteateid pole. Raha on kadund?

Grewingk: Zur Archäologie II:37.

Keskmine rauaaeg

Põletiskalmistu:

Kalmistu, *ak.* Mäla kl. karjamaa (krt II:73 ja III:221), n. n. „Audemäe“ ümbruses.

„Audemägi“ on umb. 1,5—2 m. ümbrusest kõrgem, on kaet üleni kividega — nähtavasti vana mere randvall. Võimalik, et siin kivide hulgas leidub vanu haudvaresid. Mäe SE-otsast olla rahva teatel leit luid. Audemäest läänepoolle n. n. Rebasemäel ja mujal ümbruses on väikseid kivivaresid, umb. 3 m. läbimõõta ja 15—20 cm. kõrged. Vared on väikseist paaskividest. On ka pikergusi varesid, üks isegi kunni 30 m. pikk.

1874. a. on siin Holzmayer avand ühe vare, mis olnud tema teatel umb. 50 sammu Audemäest NE-poolle, künkal. Vare läbimõõt olnud 3 m. (10 jalga), kõrgus 1,2 m. (4 jalga). Äärel käind ümber vare kiviring. Söe ja tuha kihis olnud põlend luupuru. Varest leiti 4 rinnanõela kolmnurkpäädega umb. nagu joon. 1:26; 3 nõela nupp-päaga, üks pildistet joon. 1:22; kaks väikest nõela kolmnurkpäädega; 2 vööpanelt naastadega, väike spiraal ja 4 odaotsa. Audemäel avati 22 varet, neist oli leide ainult 2-es ja nimelt ühes värtnaratas kondist ja teises ripatsraha.

Leiud säiluvad Kur. tahv. XIII.

Holzmayer: Osiliana III:25—31. — Aspelin nr. 1752—53. — RK 751.

Noorem rauaaeg

Põletiskalmed ja kalmistud:

+ Põletiskalm, *ak.* end. Kantsi ms. õues (krt II:72 ja III:215). Vundamendi kaevamisel 1872. a. kevadel leiti umb. 60 cm. süga-

Joon. 49. Pronksist odaots Muhust

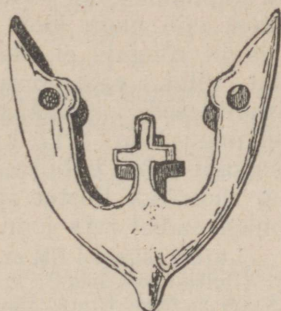
valt tuha, süte ja kondi jäänuste hulgest rida muinasleide. Arvatavasti oli kalmel varem olnud kivikate (?), mis aga juba ennemini oli hävitet.

Leiud: 3 hoburaudsõlge, 2 spiraalsõrmust, mõõgatupeotsa ilustus (vta joon. 50), 2 odaotsa, suitsed jne. säiluvad Kur. tahv. X. Pääle selle on arvata-vasti siit leit veel üks odaots, mis säilund Kur. tahv. K:a,40.

RK 747. — Holzmayer: Osiliana III:24. — Aspelin nr. 1946—49.

† Kalmistu, *ak.* Päälda kl. karja-maal (krt II:71 ja III:227), Rintsi (saksa-keeli Grabbenhof) õigeusu kirikust ida-poole Kolga poe ligidal.

Siin olnud Holzmayeri teatel terve hulk kivivaresid, mis aga suurimalt jaolt hävitet 1868/9. a., kui hakati korjama kive Muhu-Saaremaa vahelise silla ehitamiseks. Holzmayer avand siin 1872. a. 9 varet, millest esimeses olnud hulk panuseid, tei-sest aga ei ole ta midagi leidnud. Esimene vare olnud ovaali kujuline, pikkus 3,5 m. (12 jalga), laius 3 m. (10 jalga). Serva moodustand umb. 0,6 m. (2 jalga) suurist kividest ring. Keskel asetsend 4 suurt kivi põletamise jälgedega; nende kivide vahel olnud paks sõelade. Teiste ehitus olnud analoogiline.

Aspelini järgi

Joon. 50. Pronksist mõõga-tupeots Kantsi ms. kalmest

Leiud: pronksspiraaltoru (kaelvõru katkend?), 6 hõbe ripatsplaati, hõbe kõrva-rõngas, pronks spiraale, üks anglosaksi (Ethelredi 978—1016 p. Kr.) raha jne. säilund Kur. tahv. XI, kuid suurelt osalt muude asjadega segi läind ja osalt kadund. Rahva teatel leidnud ka kivide korjajad mõned hõbeasjad, mis ant Freundlich'ile (kadund?).

Holzmayer: Osiliana III:31.

Laipkalmistud:

† Kalmistu (eelajalooline?), *ak.* Liiva kl. Tooma tl. maal (krt III:212), umb. 300—400 m. suurest maanteest põhjapool, Jaani ja Pendu vabadikkude vahel.

Mainit kohas on liivaseljändik, umb. 1,5 m. kõrge. Liivakaevamisel leit põletamata luid ja mitmesuguseid asju, m. s. üks raha. Kuna ühtki kindlat ja ajalt määratavat leidu siit pole, ei teata ka, kas see kalmistu on eelajalooliselt või ajalooliselt ajalt.

Leiud: mainit raha olevat kingit TLEM-le (?). Pääle selle on võimalik, et Kur. tahv. D:a,22 olevad kaks kolmnurkpääga nõela (nagu joon. 1:26) ja Kur. tahv. M:f,10 säiluv pronksist kettvõõ tükk (pildistet joon. 1:20) on leit siit; kuidagi kindel see aga ei ole.

RK 739, 740.

† Kalmistu, *ak.* Viiraküla, umb. 1 klm. Muhu kirikust lääne-poole, Orissaare ja Tamse teelahkme kohal (krt II:70 ja III:211). Grünthali kaupluse vastu on põhjapool maanteed n. n. „Körtsimägi“.

See mägi on liiva vedamisel ja kartulikoobaste kaevamisel tublisti läbi kaevet. Seejuures on juba vanast ajast saadik siit leit

asju ühes põletamata surnuluiega. Ühe laiphaua avas Holzmayer 1872. aastal. Surnu lamas umb. 1,2 m. (4 jalga) sügaval, pää NE-poolle. Surnu juurest leiti m. s. 2 spiraalkäsivõru, milles käsivarre luud veel olid säilund, 3-est traadist kokku pöörd kaelvõru, rauast võti, pronks-pannel ja ülikonna jäänuseid, milles kaelaavaus olnud ilustet sisse koet pronkstraadist spiraalikestega, ketitükke jne.

Tartus end. CM-is on leide teisest laiphauast, m. s. suurist rõngastest vöö nagu joon. 1:20, aga üksikuid rõngaid ei ühenda mitte valat lülid, vaid pronkstraadist spiraalikesed, ristpääga rinnanõel nagu joon. 1:17, kuljus, XIII. aastasaja rahu, hoburaudsõlgi jne. ning riidetükk ilustet spiraalidega pronkstraadist (vta joon. 51).

Leiud säiluvad CM nr. 1426—1452; Kur. (Holzmayeri leiud): c,4; e,6; g,41; h,18; i,6 ja tahv. F:e,4; Õp.ES nr. 2447.

RK 745, 752. — Aspelin nr. 1945. — Holzmayer Osiliana III:21.

Üksikleiud:

2 hoburaudsõlge ja pannel, lk. Kenaste laid. Mäe tl. alalt. Lähemaid leiuteateid pole.

Säiluvad Õp.ES nr. 2512:11—13; kinkind A. Keskküla 1912. a.

Hoburaudsõlg ja viienurgeline naast või sõlg, pr., lk. kuski Kogova kl. maal, lähemalt teadmata.

Sõled säiluvad Kur. b,22 ja tahv. C:b,23; leit 1870. a.; teine pildistet joon. 1:10.

RK 741.

+ Kirves, laia lõugteraga, lk. kuski Kogova kl. alal.

Säilub Kur. tahv. H:c,13; on nagu joon. 1:27.

RK 748.

+ Hobusuitsed, lk. kuski Muhu kiriku lähedal.

Säiluvad Kur. tahv. R:b,6.

RK 749.

+ Kirves, laia lõugteraga lk. Muhu. Muid leiuteateid pole.

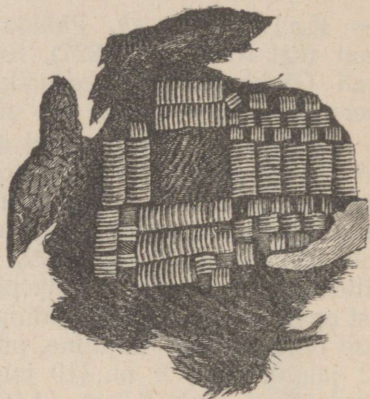
Säilund Kur. tahv. H:10 (kadund?); muuseumi saad 1887. a.; kirvel on sisselööd kolmnurkilustused, pildistet joon. 1:27.

RK 748.

+ 2 hõbekäsivõru, noatupe pronksist naast ja 2 raudoda, lk. Muhu. Muid leiuteateid pole. Asjad ei ole vist üheskoos leit.

Säiluvad Õp.ES nr. 1045, 1046, 1048; 1 oda on kogust kadund (?); üks oda säilub Kur. a,38.

RK 750. — SB GEG 1871:61.

Aspelini järgi

Joon. 51. Villane riidetükk, sisse koet pronkstraadist ilustustega Viiraküla kalmistust

Nooremal rauaajal ilusteti tihti isearanis riiete ääri sarnasel viisil pronkstraadist spiraalitorukestega, mis moodustasid kõiksugu mustreid.

+ Hobusuitsed, lk. Paljaaru (mets?). Muid leiuteateid pole. Säiluvad Kur. tahv. R:b,17; suitsed on n. n. kangraud.

RK 749.

4 34 pronkskaussi, lk. kuski Tamse ms. alal. Muid leiuteateid pole.

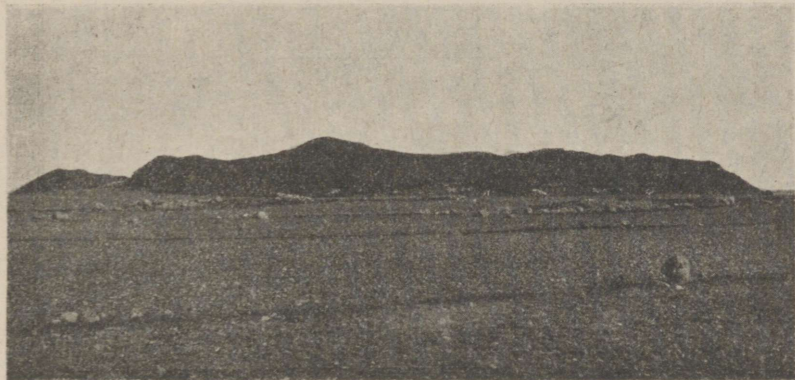
Kausid on kadund, pääle ühe, mis säilub Õp.ES.

SB GEG 1896:129.

+ 2 ristpääga nõela, pr. ja muid leide, lk. Viiraküla; leit Suuremõisa n. n. Suurekõrtsi juurest. Muid leiuteateid pole. Ühe teate järgi olevat asjad leit kalmest, mis aga ei näi täisi kindel olevat, kuna nende hulgas on m. s. hilisem hõbesõrmus. Vahest on leiud siiski Viiraküla n. n. „Kõrtsimäe“ kalmistust, vrld. lhk. 133.

Leiud säiluvad Õp.ES nr. 1044; nõelad nagu joon. 1:17, muud asjad on: ketitükid, 3 rohelist klaashelme, hõbesõrmus, karu (?) hammas, nahkvöö.tükid jne.

RK 750. — SB. GEG 1871:61.

ERM-i kogudest. J. Piäsukese foto

Joon. 52. Linnuse maalinna varemed

Maalinnad:

+ Linnuse maalinna, ak. Linnuse külast umb. 0,5 klm. loode pool (krt III:220), Linnuse küla põllul.

Muhu Linnuse linnamägi on olnud peagu ümargune, N—S-sihis 110 ja E—W-sihis 100 m. läbimõõta. Linn on nähtavasti ehitet täitsa tasasele maale, sest sisemus pole peagu sugugi kõrgem kui ümberkaudne põld. Vallid on moodustet kruusast, mille hulgas on õige suuri raudkive. Kuid neid kive pole korrapäraselt müüriks laot, vaid on täitsa ilma mingisuguse korralduseta ühes mullaga valliks ehitet. Läänepoolses servas on kaevu ase. Linna vall on Väikse Väina tammi ehitamisel 1894. ja 1895. a. suuremalt osalt ära lõhut. Algupärast kõrgust pole nähtavasti enam kusagil olemas. Küsimusse vahest võiks tulla loodepoolne nurk, mille rahvas ütleb veel algupärasest kõrguses olevat, kuid seegi on nähtavasti madala-

maks varisend. Ta on ümberkaudsest põllupinnast 7,8 m. kõrgem. Mujal on vallist ainult 5—6 m. kõrgusel mullahunnikud säilund (vta joon. 52). Põhjapoolses otsas on olnud värav. Linnamäe läbi-mõõd valli harjast harjani on E—W-suunas 75 m. ja N—S-suunas 80 m. Algupärast külgede kallet pole praegu enam võimalik määrata.

Väikese Väina tammi ehituseks materjaali linnast võttes leiti kahest kohast suuremad peitleiud, milles hulk hõbeasju ja -rahu.

Joon. 53. Leide Linnuse maalinna vallist

Pahemal ülal on 4 hõbedast rinnaraha, nende all 6 hõbedast laia käsivõru. Keskel on kaal, millega kaaluti hõbedat kauba ostmisel ja müümisel (sest ühtlast, kindlat lööd raha ei olnud), kaalu vibu käib keskelt kokku ja kaalu kanti selle all olevas kahepoolega kapslis. Paremalt on 2 suurt hõbedast kaelvõru, ülemises helmi, alumises anglosaksi hõberahu aasakestega kaelas kandmiseks. Pääle selle on joonisel hõbesõrmused, mõned raudasjad jne.

Joon. 53 kujutab osa neid asju. Nende hulgas oleks mainida punut kaelvõru, laiad käsivõrud, hoburaudsõlg, sõrmused, ripatsrahad — kõik hõbedast. Pääle selle on leidude hulgas terve rida pronks-asju. Rahad, mis vallist leiti, on pärit ajast 1165—1223 p. Kr. Holzmayer on arvanud Linnuse linna Läti Hendriku „castrum Mone“ olevat, mille sakslased vallutasid 1227. a. eestlasilt. See arvamine

tohiks olla kindel. Rahad, mis säält leit, tõendavad seda omalt poolt veelgi, näidates, et mainit aarded peitis rahvas vallidesse nähtavasti sakslaste kallaletungimisel 1227. a. Relvad, mis linnast on leit, on saad siit-säält — mujalt kui väärtasjad. Rahva arvates olevat suur hulk Linnuse varandusi varjul suurese Muhu soos.

Leiud säiluvad Kur. (eritahvel; joon. 53); Peterburi Ermitashis — teine osa 1895. a. leide; Riia Toommuuseumis, sedelkataloog I:2977.

Läti Hendriku kroonika XXX:4. — Luce J. W. L.: Das Schloss Mone auf Ösel. Einladungsschrift der Arensburgischen Kreisschule. Riga 1811. — Jung: Mõnda Linnuse-linna ajaloost. — Jung Mss. nr. 12 ja 132. — Отчетъ Импер. Археолог. Комиссиі 1895:153, 67. — RK 850. — SB rig. 1895:58 (35,94); sama referit Археолог. Извѣстія и Замѣтки Т. III. Москва 1895:332. — SB rig. 1903:111 ja 120. — Трд. Пред. к. X. арх. съѣзда II:29. — Hueck: Notizen lhk. 65. — Holzmayer: Kriegswesen lhk. 36. — Ösel einst u. jetzt III:7. — Laid: Muinaslinnad lhk. 87.

+ Maalinn, *ak.* Päälda kl. põllus (krt III:207). Rahvakeeles „Päälda linn“. Maalinna moodustab ringvall; linn on umb. põhjalõuna sihis 70 m. pikk ja lääne-ida sihis 50 m. lai. Vallid umb. 1 m. kõrged, 7—8 m. laiad. Vallid on ehitet ümargustest raudkividest. Üksikud kivid umb. 30—40 cm. läbimõõta, on ka vähemaid. Kivid on päält rohuga kattund. Linna arvab rahvas Linnuse maalinnast palju vanema olevat. Leit säält midagi ei ole. Maalinna sees ja ümber on күntav põld.

Laid: Muinaslinnad lhk. 88.

Ajalt ebamäärased muinasjäänused

Pühad kohad, ohvrikivid ja -puu:

+ Ohvrikivi, *ak.* Igaküla metsas (krt III:210). Rootsivere kl. poolt tulles on metsas n. n. „Suurekivi mulk“. Kivi on sile, 1,65 m. pikk, 1 m. lai, 70 cm. kõrge. Kivile tuuakse mitmesuguseid ohvreid: rahu, vanu kohvikanne, poolikuid hoburaudu jne. Kivil arstitakse mitmesuguseid nahahaigusi. Kui keegi siit mõne ohvrianni ära võtvat, saavat ta selle haiguse, mille eest vastav asi olnud ohverdet.

+ „Iienukk“, *ak.* Levalõpma kl. Aadu tl. koplis (krt III:208). Mainit kohas on kuiv maa ilma puieta. Ümbruses kasvavad lepa ja sarapuu põõsad, mõned kased ja haavad. Hiiekohal kasvand ka ennemalt kased, kuid need hakand kuivama ja kirikõpetaja lasknand nad maha raiuda. Keset hiiekohta on n. n. „rohiline ring“.

Holzmayer: Osiliana III:32.

+ Ohvrikivi lohku dega, *ak.* Linnuse kl. Vana-Tooma tl. põllus (krt III:219), Linnuse maalinnast 90 m. loodepoole.

Kivi on hävitet 1894.—95. a. silla ehitamisel üle Väikse Väina. Kivil olnud 5—6 lohku, 7—8 cm. läbimõõta.

Jung Mss. nr. 12.

+ „Iiemägi“, *ak.* Mäla kl. Pärdi tl. heinamaal (krt III:216), umb. 1 m. kõrge ja 50 m. läbimõõta kungas. Muinasjutu järgi olnud siin vanasti klaasist kirik.

+ Hiiekoht, *ak.* Painase kl. Matsi tl. maal (krt III:205). Mainit kohas kannab üks koppel nimetust „lieniit“ ja selle kõrval põld nime „liepõld“. „lieniidil“ olnud enne suur lehtpuu mets, nüüd on sääl ainult saare, tamme ja sarapuu põõsad. Sääl on üks suurem kivi, mille rahvas arvab olnud ühenduses hiiega.

+ „Iiemägi“, *ak.* Raegma külast umb. 500 m. idapool (krt III:225), heinamaal, sooga piirat umb. 1,5 m. kõrge ja 80 m. läbimõõta ümarik kühm, mil palju kive. Kühmul kasvab põõsastik.

ERM-i kogudest. J. Pääsukese foto

Joon. 54. **Ohvritamm Võlla ms. põllul**

+ Ohvrikivilohkudega, *ak.* Ridasi kl. karjamaal (krt III:226), Aljava kl. ligidal Kunnati arus. Kivitarast umb. 156 m. läänepool.

Kivi on 2,5 m. pikk, 2,3 m. lai ja 85 cm. kõrge. Lohke on 6, mis 4—8 cm. läbimõõta, mõned sügavad, mõned vaevalt märgatavad.

Ohvritamm, *ak.* Võlla ms. põllul. Pildistet joon. 54.

Kalmed:

+ Kalm (?), *ak.* Mäla kl. Värava talust umb. 100 m. läänepoole (krt III:222). Siinolevad kruusaugud kannavad nime „Ussimätas“ ja siit olevat leit põlend luid ja rahu.

✚ Kalmistu (?), *ak.* Rootsivere kl. karjamaal (krt III:206), n. n. „Suurvare“.

Umb. ruutkilomeetri suurusel alal on siin mõned kivivared. Arvatavasti siit on leit kivikirves (lhk. 131), mille leiuteateis öeldakse, et see saad kivivarest tuhakihist. Seega võiks siin olla varede hulgas mõned rauaaja kalmed. Rahvas peab kohta „lahingu asemeks“, „katku mägedeks“, „kalmeks“ jne. Arvatakse, et rootsi vägedel siin olnud kunagi lahing. Kindlaid leide siit ei ole.

Jung Mss. nr. 12 ja 133. — Трд. Предв. К. X. арх. създа II:29. — Verh. GEG XII lhk. 81, mäрге 81.

Ajalooline aeg

Matusekohad:

✚ Matusekoht, *ak.* Hellama õigeusu kirikust umb. 0,25 klm. läänepool (krt III:213), põhjapool maanteed, kilomeetri posti 8/75 kohalt umb. 115 m. põhja- ja samapalju läänepoole. Mainit kohast on liivaaukudest leit väga palju luid.

✚ Matusekoht, *ak.* Mõisaküla, Mäksa vabadikukoha juures (krt III:203). Rahvas kutsub kohta „Viletamäeks“. Umb. 1890. a. olla siit kruusakaevamisel leit luid võrdlemisi pinnast.

✚ Matusekoht, *ak.* Nõmmküla Tõnu-Aadu tl. maal (krt III:200), n. n. „Kalmualune“.

Mainit kohas on kõrgem küngas, mida kutsutakse „Kullamäeks“. Siit olla leit luid.

✚ Matusekoht, *ak.* Pallasma kl., n. n. „Ellumägi“ (krt III:202). Siit rahva teatel leit luid ja kaelahelmi.

✚ Matusekoht, *ak.* Päälda kl. ja Tupenurme kl. piiril, õigeusu surnuaiast läänepool; rahvas kutsub seda kohta „Sepamäeks“. Mainit kohas on liivaaugud, millest leitakse surnuluid, luustikel on pää läänes, jalad idas, umb. 80 cm. sügaval. Haudadest on leit m. s. rootsi raha (Eerik XIV).

Leiud säiluvad ERM nr. A 268:8—20.

✚ Matusekoht, *ak.* Raegma kl. (krt III:224). Vanaõue tl. juures algav ja Kõrve taluni ulatuv umb. 500 m. pikk mägi kannab nime „Kalmamägi“.

Mägi on kivine. Kunstnik H. Laipmann kaevand siit välja 2 luustikku. Ühel olnud rinnal raha tähtedega C ja R (rootsi raha). Teise teate järgi olla siit leit ka põlend luid. Vahest ulatub siin matmine tagasi eelajaloolisse aega.

Jung Mss. nr. 12.

✚ Matusekoht, *ak.* Rintsi karjamaal, õigeusu kiriku lähedal. 1873. a. kiriku ehitamisel leit siit luid, ripatseid, sõrmuseid jne.

✚ Matusekoht (?), *ak.* Mäla kl. Värava talust umb. 20 m. idapoole (krt III:223). Koht on saviauk ja kannab nime „Anepea-
auk“. Savi kaevamisel leit siit väga madalalt luid ja mingisugu-
seid asju.

+ Matusekoht, *ak.* Võlla kl. karjamaal n. n. „Titastemägi“. Siit leitavat surnuluid. Rahvas arvab koha lahinguasemeks.

+ Matusekoht „Leedumägi“, *ak.* Võlla ms. teekäänakust umb. 250 m., Kuivaste poole minevast maanteest läänepool (krt III:217). Kruusakaevamisel leitakse siit tihti luid ja mõõku (?).

Jung. Mss. nr. 133.

Kiviristid:

2 kiviristi on olnud Linnuse kl. Vana-Tooma tl. maal, n. n. „Tanikurgu nurgas“, maalinnast umb. 0,5 klm. kirde poole.

Kivirist on keset Võlla kl. Selle juurest olla leit luid.

Muinasleide Saaremaalt ja Muhust ilma lähemate leiuteadedeta

Järgnevas loetellakse rida muinasleide, mis säiluvad meie muuseumis ja mille kohta teada või vähemalt tõenäoline, et nad on pärit Saaremaalt või Muhust, ilma, et oleks teada kihelkond või veel kitsam ala, kust nad leit.

Kiviaeg

Kirves, venekujuline. Olnud riiginõunik J. v. Sengbuschi omanduses; kus praegu säilib — teadmata.

RK 196 (kus ka pildistet tab. 2:21)

2 kirvest silmaga. Mõlemad on olnud dioriidist ja säilund Õp.ES-i kogus. Üks on juba mitme aastakümne eest kadund, teise nr. 251 (koopia Kur. nr. 1).

RK 197. — Grewingk: Steinalter nr. 102 ja 103. — Publ. Ösel I, kirves 1.

Kiviriistu Kuresaare muuseumis (numbrita) ja nimelt:

1) pooleli valmis kirves, mis leit kustki „Peduste põllult“ (muuseumi saad VIII. 1900); 2) õõnestalv (kinkind muuseumile 1891. a. Freundlich); 3) talv, põikteraga, trapeetsilise lõikega; 4) vigane talv; 5) venekirve katkend; 6) silmaga lihtkirve katkend; 7) mingi silmaga kirve katkend.

Hausmanni interfol. RK lhk. LXXIV ja 12c, kus kõne 5-nda ja 6-nda kirve katkendist.

2 talva ja (õlgadega?) kirve katkend. Säiluvad Kur. Koorti kgu nr. 10, 13 ja 14.

Hausmanni interfol. RK lhk. 12c, kus mainit 1 talv.

Õõnestalv, säilib Tolti kogus.

Hausmanni interfol. RK lhk. 12c.

Pronksiajast

leide ei ole.

Vanem rauaaeg

Rooma pronksraha (Probus 276—282 p. Kr.).

Säilib Karja khlk. Leisi vabrikandil A. Sassil. Raha on määrand prof. W. Anderson Tartus. See on lööd Aleksandrias 280/1. aastal ja on omal ajal olnud hõbetet ja liikund hõberahana.

Rooma raha (Antoninus Pius 138—161. p. Kr.), pärit kustki Saaremaalt.

SMYA XVI:14.

Keskmine rauaaeg

Kaelvõru katkend, hõbedast. Kaelvõru on olnud n. n. paksenevate otsadega nagu võrud Kardla aareleiust Tartumaalt. Säilub Kur. numbrita.

Baltische Studien lhk. 103.

Kelt, rauast, säilub Kur. numbrita. Võib olla pärit ka varemast rauaajast.

Noorem rauaaeg

Kuresaare muuseumis on eritahvleil suur arv kõiksugu ehteasju, nagu rinnanõelu, hoburaudsõlgi, vööpandlaid ja rihmajagajaid, sõrmuseid, käsi- ja kaelvõrusid, keekandjaid, ripatseid jne., mis aja jooksul erikohtadelt sinna kogut. Allpool järgneb nende loetus, kusjuures ehteasjade aineks on pronks, pääle juhtumuste, kus see eriti ära märgit (hb. = hõbe).

Samuti on Kuresaare muuseumis rida relvi ja tööriistu rauast, mille leiukohti ei teata.

Mainit asjad seisavad Kur. muuseumis järgmiste numbrite all:

nõelad: a,6 (pildistat joon. 1:25), a,7, 8, 12, 13 (viimane pildistat joon. 1:17), pääle selle on 1 spiraalpääga nõel, 2 karjasekeppnõela ja 3 kolmnurknõela numbrita;

RK 740 (tahv. D).

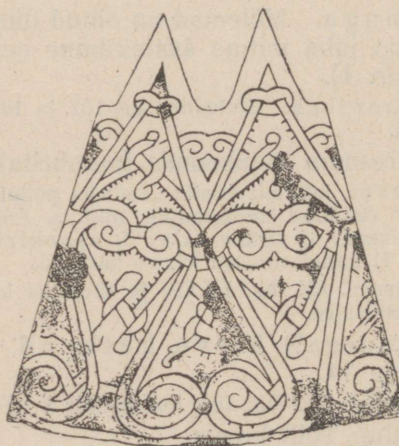
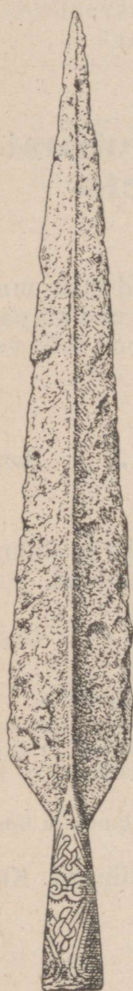
hoburaudsõled: b,4, 5, 7, 8, 9, 11—13, 15, 17—21, 31, b,33 (hb.), b,34 (hb.), b,57 (hb.), b,58 (hb.) ja veel 8 sõlge (neist kaks pildistat joon. 1:3 ja joon. 1:16);

RK 741 (tahv. C).

rihmajagajad: c,4, 6—10, 14, 21 ja veel rida numbrita;

pandlad: e,2—4 ja mõned numbrita;

ketid kuudisekujuliste lülidega: f, 3, 5;

Prof. Eberti järgi

Joon. 55. Odaots hõbetet putkega Saaremaalt

Putk on ilustet samuti nagu odal joon. 26. Putke bõbekate on kujutat kõrval suuremalt. Kõik niisugused hõbetet odaotsad on meile tood Skandinaaviast.

sõrmused: g,6, 7, g,17 (hb.), g,18—21 (hb.), g,22—32, g,33—35 (hb.), g,36, 42, 51, g,56 (hb.), g,58, 59, g,60 (hb.) ja pääle nende veel 1 hõbe- ja 11 pronks-sõrmust, mis numbrite;

RK. 743 (tahv. E).

käsivõrud: h,6 ja veel 5 numbrita käsivõru;

kaelvõrud: i,3, 7, 12 ja veel 3 numbrita kaelvõru;

keekandjad ja ripatsid: k,1, 2, 7, 12, 39, n,1, 2, 4, 5, 7, 8 ja pääle nende numbrita 1 keekandja, 1 kee vahelüli ja 1 ripats;

prillitaoline ehteasi (pildistet joon. 17:4) ja teise sarnase katkend;

odaotsad putkega: a,5, 7, 12 ja veel 25 odaotsa numbrita; rootsuga: a,10 ja veel 2 numbrita;

RK 747*) (tahv. K).

odaots hõbetet putkega (pildistet joon. 55), säilund Kur., kuid enne ilma-sõda viid konserveerimiseks Berliini, kust senni pole tagasi tood;

Baltische Studien lhk. 129 ja pilt lhk. 135.

kirved: c,7 ja 7 numbrita;

nuge numbrita;

mõõgad ja nende osad: 3 mõõka, 5 kaitserauda, 2 pideme nuppu — kõik numbrita, b,17 mõõga pideme nupp (viimane tahv. J);

mõõgapide pronksist (vta joon. 42), säilund Kur., kuid viid, nagu oda ülalpool, Berliini;

Baltische Studien lhk. 120.

2 mõõka, mille teral päälkiri „Ulfberth“. Säilund Kur., kuid viid, nagu eelmine mõõgapide, Berliini;

Baltische Studien lhk. 156 (säälсамas ka pildistet).

suitsed: b,8;

RK 749 (tahv. R).

kaaluviht ja mingi pronksist mõõdupuu.

RK 744 (tahv. U).

Edasi on Kuresaare muuseumis erakorjaja Koorti kogu, mis sisaldab järgmised tahvlid:

tahv. I. ja II. — odaotsi ja nuge;

tahv. III. (nr. 6—13) — odaotsi;

tahv. IV. (nr. 14—27) — nuge;

tahv. V. (nr. 28—45) — sadula jalgraud, kirves, rihmanaastu jne.

tahv. VI. ja VII. (nr. 46—54) — suitseid ja nende katkendeid;

tahv. VIII. (nr. 55—73) — hoburaudsõlgi, käsivõrusid, kaelvõru, nõelu jne.;

tahv. IX. (nr. 74—103) — sõrmuseid, rihmajagajaid, pandlaid jne.;

tahv. X. (nr. 113—144) — rihmakeeli, sõrmuseid, keekandjaid jne.;

tahv. XI. — kettide katkendeid.

Riia Toommuuseumis on 3 hoburaudsõlge.

Sõled säiluvad tahv. 96; 2 on pronksist ja 1 hõbedast, üks on pildis-tet joon. 1:11.

*) Nagu RK-st näha, on vist mõned odad (4?) veel kaotsi läind, nagu üldse vist Kuresaare muuseumist, selle sõjaaegse korratuse tõttu, mis osalt veelgi edasi kestab, nii mõnedki asjad on kadund, kõigepäält kõik rahade kogud.

Kaartide numbrite juhataja

Kaartidele on tähendat ainult need muinasjäänused, mille olemasolu on enamvähem kindel ja mille asukohad on samal ajal täpsemalt teada. Kõiki muid siin kiljeldusis esinevaid mälestusmärke loomulikult ei olnud võimalik ega tarvilik neile ära tähendada.

Kaart I: kiviaeg

Kaardi nr.	Lhk.	Kaardi nr.	Lhk.
Kihelkond			
1. Undva-Suurküla Hollandi tl. asula	56	19. Nõmme kl. vasarkirves	38
1a. Undva kl. Suuriku tl. kirves	61	20. Tutku perede 2 kirvest	38
2. Ranna kl. Rapaku pere talva katkend	60	21. Tõre kl. talv	37
3. Säädja tl. kirve katkend	60	22. Ratla kl. talv	38
3a. Kõruse kl. Leenarti tl. 2 talva	59	Kaarma	
4. Kehila kl. Aadu tl. kirves	58	23. Irase kl. Tuuliku vabadiku kirves	13
5. Kõõru kl. Liiva tl. talva ja kirve katkend	59	24. 1 verst maalinnast kirves	13
6. Sarapiku kl. Mardi tl. kirve katkend	60	25. „Lahinguvälja“ kirves	13
7. Virite kl. Sepa tl. kiviriist	61	26. Uduverekl. „Liivamäe“ kirves	15
8. Kaasiku tl. asula?	57	27. Uduvere kl. kirve katkend	15
8a. Viki kl. Hendriku tl. kiviriist	61	28. Kiratsi kl. kirves	14
9. Üru kl. Pärdi tl. kirve katkend	62	29. Randvere ms. Ruusi tiigi kirve katkend	15
10. Vedruka kl. Eimu tl. talv	61	30. Kellamäe ms. talv	14
11. Koki kl. Jaagu tl. kirve kand	58	Jaani	
12. Koki kl. Jaagu tl. odaots	58	31. Saluküla kirves	9
13. Koki kl. Sake tl. kalm	57	32. Kuninguste kl. asula?	9
Mustjala			
14. Selgase kl. Reediku tl. kirves	91	Valjala	
15. Võhma kl. Viki? tl. talv	92	33. Tika tl. kirves	116
Kärjala			
16. Hirmuste kl. asula	81	Püha	
Karja			
17. Nurme kl. Kabelimäe talv	37	34. Kõljala kl. kalm.	110
18. Uusjõe äärest vasarkirves	38	Muhu	
		35. Kallaste kl. Anduvälja tl. talv	129
		36. Metsiku mäe kalm	129
		37. Painase kl. Tõnise tl. talv	131
		39. Lepiku kl. Männiku tl. talv	130
		40. Suuremõisa kl. Sildu tl. kirves	131
		41. Külasema kl. teine haud	129

Kaart II: metalliaegade lahtised leiud

Kihelkond	Lhk.	Lhk.	
1. Lümanda ms. rahaleid	73	12. Selgase kl. juurest kalmeleid	94
2. Kalmu kl. Paatsa tl. kalmeleid	65	13. Ohtja kl. kalmeleide	94
3. Kurevere kl. Kopli ja Kõrtsi tl. leiud	65,66	Kärjala	
4. Leedri kl. kalmeleiud	65,66	14. Paiküla kalmistuleid	83
5. Loona ms. kalmeleiud	67	15. Mõnuste ja Mätasselja kl. kalmistuleiud	82
6. Odalatsi kl. Jürna tl. leiud	69	16. Kogula kl. kalmistuleiud	82
7. Paju ms. kalmeleiud	64,70	17. Sauvere kl. kalmistuleiud	83
8. Üru kl. Pärdi tl. leiud	73	18. Oriküla kalmistuleiud	82
9. Pidula ms. kalmeleiud	64	19. Karide kl. kalmistuleiud	81
10. Viki kl. Hendriku tl. leid	74	Anseküla	
Mustjala			
11. Mustjala kiriku hoburaud-sõlg jne.	95	20. Tehumardi pronksiaja leid	3
		21. Salmejõe silla rahaleid	4
		22. Kaimri kl. rahaleid	4

Kaardi nr.	Lhk.	Kaardi nr.	Lhk.
Jamaja			
23. Kaunispää kl. pronksiaja leid	5	49. Kellamäe ms. leide	26
24. Torgu kl. rahad ja kaelvõru	7	50. Tahula kl. kalmeleide	22
25. Torgu kooli odaots	7	51. Laadjala laiphaua leiud	24
26. Lüllil kl. Peetri tl. leiud	7	52. Kuresaare rüütelkonna maja eest võti	26
Karja			
27. Hiievälja kl. mõök	39	Püha	
28. Nõmme kl. Orga tl. kannus	45	53. Ilpla (Kalmu) kl. Kalmu tl. kalmeleide	111
29. Tõre kl. Juhani tl. jalusraud	46	54. Leina kl. Kiili tl. kalmeleide	112
30. Ratla kl. Ussivare leiud	42	Jaani	
31. Mätja kl. Lepiku tl. oda	45	55. Tagavere kl. odad	11
32. Koikla kl. Tõntsu tl. pronks-pang	44	56. Saluküla kuudisahelik	11
Kaarma			
33. Tõrise kl. oda	26	Valjala	
34. Eikla ms. kalmistuleide	19	57. Koksi kl. Hansu tl. rahaleid	121
35. Keskvere kl. Kabelimäe leide	17	58. Tõnja kl. Tuulingumäe kalmeleide	117,118
36. Kaisvere kl. Tootsi tl. rahaleid	25	59. Tõnja kl. Maie kalmeleide	118,119
37. Käku kl. Kilgiaugu kalmistuleide	17	60. Takka-Aesku kl. kalmeleide	121
38. Lao kl. Võrgu tl. kalmistuleide	18	61. Rahu kl. Kalmu tl. kalmeleide	120
39. Loona ms. kalmistuleide	18	62. Sakle kl. Kalmumäe leiud	120
40. Sepa kl. tuluskivi	16	Põide	
41. Kuigu tl. pronksiaja kalmeleide	15	64. S.-Rahula kl. Oti tl. oda	104
42. Köstri põllu oda	25	65. Randvere kl. kalmeleide	102
43. Maalinnast leide	26	67. Arda kl. kalmeleide	101
44. „Lahinguvälja“ leide	24	68. Tumala ms. Tuulikumäe kalmeleide	102
45. Üduvere kl. kalmeleide	23	69. Kingli ms. oda	102
46. Kiratsi ja Meedla kl. kalmeleide	17	Muhu	
47. Pärni kl. Hiie tl. kalmistuleiud	21	70. Viiraküla kalmeleide	133
48. Pähkla kl. kalmistuleide	20	71. Päälda kl. kalmeleid	133
		72. Kan ⁺ si kl. kalmeleid	132
		73. Mäla kl. kalmistuleiud	132

Kaart III: metalliaegade ja ajaloolised kinnised muinasjäänused.

Kihelkond			
1. Lõhetuma tl. kalm	68	17. Loona ms. kalm	67
2. Kalmu kl. Paatsa tl. kalm	65	18. Atla kl. matusekoht	79
3. Tagamõisa Paatsa metsa kalm	64	19. Mõisaküla kashauad	62
4. Tagamõisa „Elsevare“	72	20. Jõgele kl. kalm	65
4a. Kõruse kl. Leenarti tl. matusekoht	59,79	21. Leedri kl. (Lümanda) kalmistu	65,66
5. Tagamõisa-Pidula tee ääres kivikastkalm	63	Mustjala	
5a. Sepise kl. Liigsoo pere kalm	71	22. Abula kl. karjamaa matusekoht	98
6. Kurevere kl. ohvrikivid	77	22a. Rahtla kl. Haudamäe matusekoht	98
7. Kurevere kl. Kopli tl. kalmistu	65,66	23. Abula kl. „Suurvare“	93
8,9. Pidula ms. kalmed	64,71	24. Selgase kl. juures metsas kashaudu	92
10. Pidula ms. maalinn	76	25. Selgase kl. juures metsas 2 kalme	94
11. Kihelkonna maalinn	74	26. Mustjala ja Rahtla kl. vahel ohvriallikas	96
12. Odalatsi kl. Jürna tl. kalmistu	69	27. Mustjala ja Silla kl. vahel kalmistu	94
13,14. Paju ms. kalmistu	64,70		
15. Varkja kl. lähedal metsas kalm	72		
16. Üru kl. Pärdi tl. vared	73		

Kaardi nr.	Lhk.	Kaardi nr.	Lhk.
28. Küdema kl. matusekoht . . .	98	63. Purtsa kl. Tammiku tl. maalinn . . .	46
29. Küdema kl. hiiekoht . . .	96	64. Purtsa kl. kalmistu . . .	42
30. Ohtja kl. kalm . . .	94	65. Pamma ms. ja Nurme kl. vahel ohvrikoht . . .	50
31. Panga kl. ohvrikoht . . .	97	66. Pamma ms. põhjapool kalmistu . . .	41
32. Panga ja Võhma kl. vahel matusekoht . . .	98	67. Nõmme kl. matusekoht . . .	53
33. Võhma kl. maalinn . . .	95	68. Nõmme kl. Pamma mõisast 2 klm. matusekoht . . .	53
34. Võhma kl. matusekoht . . .	98	69. Nõmme ja Pamma kl. vahel kivilademed . . .	51
34a. Võhma-Järise tee ääres matusekoht . . .	98	70. Välja kl. kalmistuase . . .	44
Kärla			
34b. Lihulinn . . .	85	Kaarma	
35. Sauvere kl. kalmistu . . .	83	71. Tõrise kl. Kabelimägi . . .	34
35a. Risti kl. kivirist . . .	89	72. Tõrise kl. kalmistuase . . .	22
36. Kiriku kl. ja Paiküla vahel kalmistu . . .	83	73. Vintri kl. „Liiva Anna“ matusekoht . . .	35
37. Paiküla kalmu pere lähedal vare . . .	83	74. Hübja kl. „Kabeliaid“ . . .	30
38. „Merekonnamäe kalmuase“ . . .	82	77. Kesvere kl. Kabeli tl. „Kabelimägi“ . . .	17
39a. Sõmera kl. kalmease . . .	85	79. Eikla ms. kalmistu . . .	19
39b. Sõmera kl. matusekoht . . .	88	80. Hakjala kl. matusekoht „Ris-tatimägi“ . . .	33
40. Kogula kl. kalmistu . . .	82	81. Elme ms. ja Vantri kl. vahel kalmistu . . .	23
41. Karide kl. Laasi pere kalm . . .	81	82. Käku kl. Kilgiaugu kalmistu . . .	17
42. Oriküla „Kalmumägi“ . . .	82	83. End. Loona ms. karjamaa kalmistu . . .	18
43. Paadla Kogula kl. „Linna kivesaid“ . . .	88	84. Lao kl. Võrgu tl. kalmistu . . .	18
43a. Kõrkküla „kirikuvaremed“ . . .	89	85. Sepa kl. kivikalmi . . .	22
44. Kogula ohvrikivi . . .	87	86. Kuigu tl. pronksiaja kalmistu . . .	15
Anseküla			
45. Hirmuste kl. „Suure Tõllu haud“ . . .	4	88. Uuemõisa liiva hiiekoht . . .	30
46. Kaimri kl. Kuke tl. „Suurvare“ . . .	3	89. Kaarma maalinn . . .	26
46a. Lõo kl. Otsa tl. pronksiaja kalm . . .	2	91. Uduvere kl. kalmistu . . .	23
47. Kaimri kl. Kuke tl. „Lüllihaud“ . . .	3	92. Uduvere kl. kalevikivi . . .	32
48. Kaimri kl. maantee ääres kalm . . .	3	93. Kiratsi ja Meedla kl. vahel kalmistu . . .	17
49. Vintri kl. „Kalmulinna haud“ . . .	4	94. Irase kl. „Leitseni tänava“ matusekoht . . .	33
Jamaja			
50. Teesu kl. kalmease . . .	6	95. Irase kl. Uustalu matusekoht . . .	33
51. Kaunispää ms. pronksiaja kalmistu . . .	5	96. Pärni kl. Hiie tl. kalmistu . . .	21
52. Türju kl. pronksiaja kalmed . . .	6	97. Randvere ms. karjamaal „Aududemägi“ . . .	34
53. Karuste Suurevere kalmistu . . .	6	98. Randvere ms. kalmistuase . . .	21
54. Karuste kl. „Tiidumägi“ . . .	6	99. Pähkla kl. ja ms. vahel kalmistu . . .	20
Karja			
55. Pammana kl. matusekoht . . .	53	100. Pähkla kl. „Põhjatu allikas“ . . .	31
56. Asuka kl. juures matusekoht . . .	52	101. Laadjala ms. laiphaud . . .	24
57. Metsküla ms. juures matusekoht . . .	53	103. Upa kl. Korstna ja Jõe mägi . . .	32
58. Metsküla ms. end. surnuaid . . .	53	104. Upa kl. matusekoht . . .	34
59. Põitse kl. silmaallikas . . .	50	105. Tahula kl. kalmistu . . .	22
60. Põitse kl. matusekoht . . .	54	106. Kärdu kl. Villemi pere matusekoht . . .	34
61. Nurme kl. juures kalmistuase . . .	41	107. Paimala kl. matusekoht . . .	34
62. Liiküla kalmistu . . .	40	Karja	
		108. Jõiste kl. Kooli tl. kalmistu . . .	38
		109. Jõiste kl. matusekoht . . .	52

Kaardi nr.	Lhk.	Kaardi nr.	Lhk.
110.	Hiievälja kl. kalmistu . . .	156.	Kuusiku kl. ohvrikoht . . .
112.	Pärsama ms. kalmistuase . . .	157.	Loone kl. Liiva tl. hiiemets . . .
113.	Metsäääre kl. hiiekoht . . .	158.	Loone kl. Tõnise tl. kalm . . .
114.	Metsäääre kl. Hiie tl. hiiekoht(?) . . .	159.	Leina kl. Kiili tl. kalmistu . . .
115.	Koikla ja Metsalõuka vahel kalmistu . . .	160.	Leina ja Raubi kl. vahel matusekoht . . .
116.	Lõpi kl. matusekoht . . .	160a.	Leina kl. Oti tl. matusekoht . . .
117.	Koikla kl. Tammeselja mägi . . .	162.	Kailuka kl. lähedal matusekoht . . .
118.	Koikla kl. „Kalmumägi“ . . .	163.	Vanamõisa kl. karjamaa kalmistu . . .
119.	Ratla kl. kalmistu . . .		Jaani
120.	Ratla kl. ohvrikivi . . .	164.	Kavandu kl. kalmistu . . .
121.	Räägi kl. kalmistu . . .	165.	Pahila-Kavandu tee ääres kalmistu . . .
	Valjala	166.	S.-Pahila kl. serval kalmease . . .
122.	Takka-Aesku kl. Kalmukink . . .	167.	Saluküla Sepa tl. vastu kalmistu . . .
123.	Väkra kl. ohvriallikas . . .	168.	Saluküla laiphaud . . .
124.	Väkra kl. ohvrikivi . . .	169.	Kuninguste kl. „Kuningate haud“ . . .
125.	Keriska kl. silmaallikas . . .	170.	Tagavere kl. Hansu tl. kalmed . . .
127.	Sassi ms. Kalmumägi . . .	170a.	Tagavere kl. Peetri tl. kalm . . .
128.	Rahu kl. Aaviku ja Laasu tl. vahel ohvrikivi . . .	171.	Imavere kl. Reinu tl. kalmease . . .
129.	Rahu kl. Kalmu tl. ohvrikivi . . .		Põide
130.	Rahu kl. Tansi tl. kalmistu . . .	172.	Maasi linn . . .
131.	Rahu kl. kalmumägi . . .	173.	Maasi ms. metsa matusekoht . . .
132.	Pahna kl. kivivared . . .	174.	Suur-Rahula kl. Rohike tl. kalm . . .
133.	Tõnja kl. kalmistu . . .	175.	Tumala ms. ohvrikivi . . .
134.	Lõöne ms. allikas . . .	176.	Tumala Tuuleveskimäe kalmistuase . . .
135.	Valjala maalinn . . .	177.	Põide maalinn . . .
136.	Ariste kl. kivivared . . .	178.	Mui kl. ohvrikivi . . .
137.	Jürsi kl. Otsa tl. kalm . . .	179.	Mui kl. koplis matusekoht . . .
138.	Kalli kl. kalmistu . . .	180.	Nenu kl. Mihklilaasu tl. matusekoht . . .
139.	Kalli kl. Pääniku tl. kalmistu . . .	181.	Mui kl. Andruse tl. „Sõamemägi“ . . .
140.	Ariste kl. Vintri tl. ohvriallikas . . .	182.	Ardla kl. karjamaal kalmistuase . . .
141.	Jürsi kl. Salumägi . . .	183.	Tornimäe õigeusu surnuaia kalmed . . .
142.	Kalli kl. Sakle poole mineva tee ääres kalmumägi . . .	184.	Neemi kl. linnamägi . . .
143.	Kalli kl. karjamaal kalm . . .	185.	Talila kl. „Kalmutivärv“ . . .
144.	Väksa kl. ohvrikivi . . .	186.	Kanissaare kl. ja Keskpere ms. põld. vahel „Kabelimägi“ . . .
145.	Sakle kl. kalmumägi . . .	188.	Audla kl. ohvrikivi . . .
145a.	Siiksaare kl. „Pikanurga“ kalm . . .	189.	Ihometsa kl. kalmistuase . . .
146.	Uue-Lõöve ms. metsa kalmed . . .	190.	Audla kl. kruusaauk . . .
147.	Siiksaare kl. Tulgiste ja Vaidla tl. kalm . . .	191.	Mustla kl. „Sõamägi“ . . .
148.	Siiksaare kl. karjamaa matusekoht . . .	192.	Neemi kl. ja Kingli ms. vahel „Tõkemetsamägi“ . . .
149.	Siiksaare kl. ja Tulgiste tl. vahel matusekoht . . .	193.	Muraja kl. Ristialune mägi . . .
	Püha	194.	Kübassaar, matusekoht . . .
150.	Putla kl. Hänni tl. matusekoht . . .	195.	Üivere kl. Niidiotsa mägi . . .
151.	Putla kl. koolimaja kalmistu . . .		
152.	Kangruselja kl. matusekoht . . .		
153.	Ilpla kl. Mäe tl. kalmistu . . .		
154.	Ilpla kl. Kalmu tl. kalmistu . . .		
155.	Tõlluste ms. Kuusiku metsa kalm . . .		

Kaardi nr.	Lhk.	Kaardi nr.	Lhk.
196.	Ihometsa kl. linnamägi	211.	Viiraküla kalmistu
197.	Randvere kl. kalmed	212.	Liiva kl. Tooma tl. kalmistu
198.	Randvere kl. „Annomägi“	213.	Hellama õigeusu kir. lähed. matusekoht
199.	Randvere kl. Punapäa rannas Kalmumägi, millest rahaleid	215.	Kantsi kl. kalmistu
	Muhu	216.	Mäla kl. „liemägi“
200.	Nõmmküla Tõnu-Aadu tl. matusekoht	217.	Võlla ms. matusekoht
202.	Pallasma kl. Ellumägi	219.	Linnuse maalinna juures ohvrikivi
203.	Mõisaküla Mäksa vabadiku matusekoht	220.	Linnuse maalinn
204.	Kallaste kl. pronksiaja kalmed	221.	Mäla kl. Kalmeväli
205.	Painase kl. hiiekoht	222.	Mäla kl. „Ussimätas“
206.	Rootsivere kl. Suurvare	223.	Mäla kl. Värava tl. matusekoht
207.	Päalda kl. linn	224.	Raagma kl. matusekoht
208.	Levalõpma kl. „Iienukk“	225.	Raagma kl. heinamaal „Iiemägi“
210.	Igaküla metsa ohvrikivi	226.	Ridasi kl. ohvrikivi
		227.	Päalda kl. karjamaa kalmistu

Õiendus

Raamatus on esialgu märgat järgmised segavamad vääratused, mis tuleks parandada:

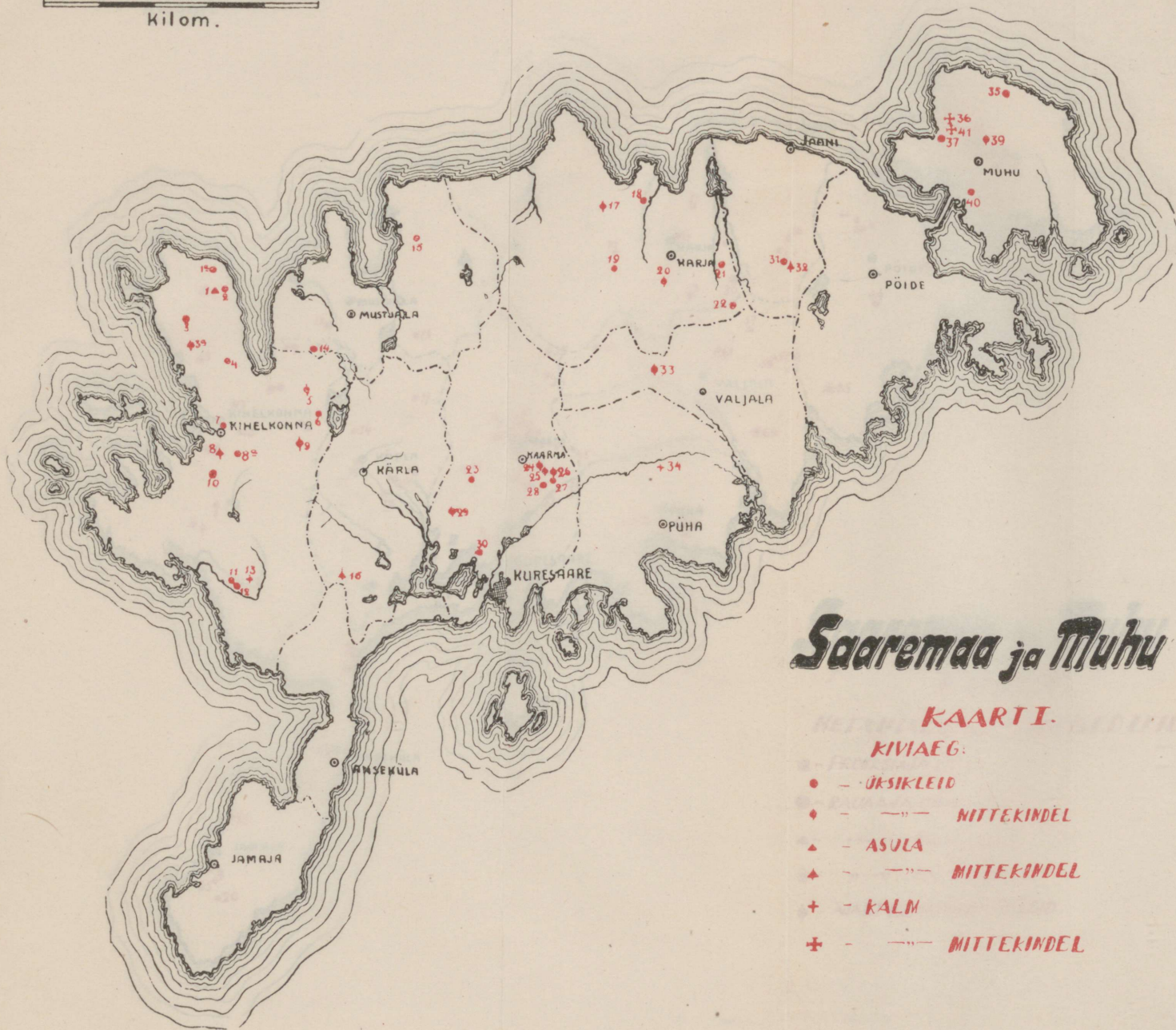
lhk:	rida:	on:	peab olema:
XXIII	4 ülalt	Eesti maismaalt	— Eestist üldse
7	14 alt	Rahva juttu	— Rahvajuttu
16	5 „	krt II:26	— krt II:40
37	18 ülalt	Loogu ms.	— Laugu ms.
40	14 „	Lõpu külade	— Lõpi külade
45	10 alt	1 ja 4	— 1 — Kaarma Uduvere kalmistu (vta lhk. 23, rinnanõelad a,23) ja 4 —
69	18 „	joon. 7	— joon. 8
73	15 ülalt	kaksikrõnga lüliline	— kaksikrõngaslüliline
81	7 „	Teised on	— Teised kalmistud on
85	3 „	läänes olevast	— läänes oleva
90	8 alt	teada 12	— teada 11
106	1 „	I:15,16.	— I:15,16. — Verh. GEG. VII:2, lhk. 70.
107	14 „	Tamula ms.	— Tumala ms.
111	9 „	leiuteadedeta	— leiuteadeteta
121	11 „	Loona ms.	— Lööne ms.

Päale selle on Kaarma khlk. vanema rauaaja osakonnast lhk. 16 välja jäänd järgmine teade:

Rooma raha (Panormos) lk. Kuresaare linn.

Zeitschrift für Ethnologie 1891:224.

0 5 10 15 20 25
Kilom.

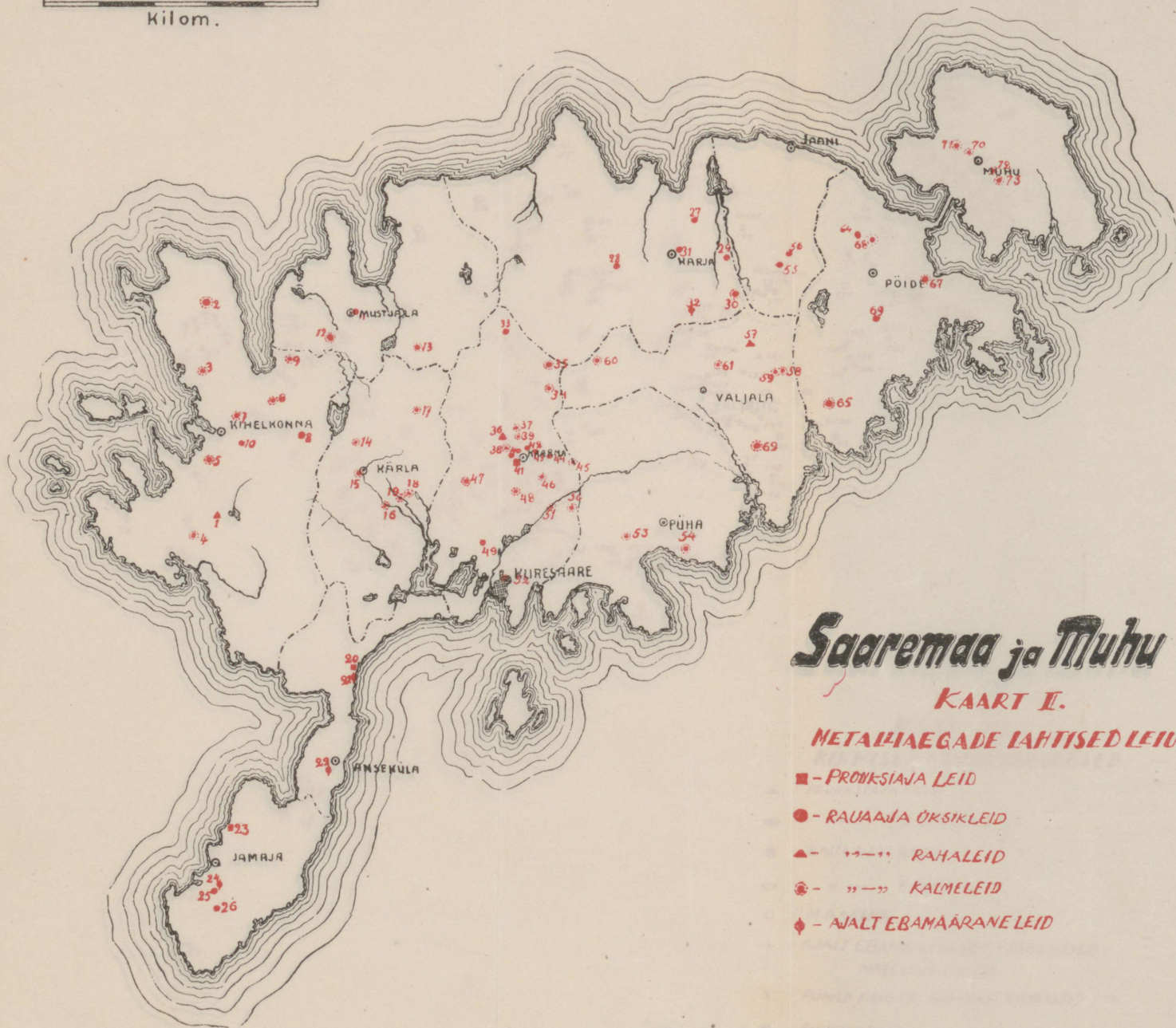
Saaremaa ja Muhu

KAARTI.

KIVIAEG:

- - ÜRSIKLEID
- ◆ - ——— MITTEKINDEL
- ▲ - ASULA
- ♠ - ——— MITTEKINDEL
- + - KALM
- ⊕ - ——— MITTEKINDEL

0 5 10 15 20 25
Kilom.

Saaremaa ja Muhu

KAART I.

METALLIAEGADE LAHTISED LEIUD:

- - PRONKSIAJA LEID
- - RAUAAJA ÜKSIKLEID
- ▲ - " " RAHALEID
- ⊙ - " " KALMELEID
- ◆ - AJALT EBAMAÄRANE LEID

0 5 10 15 20 25
Kilom.

Saaremaa ja Muhu

KAART III.

KINNISED MUINASJÄÄNUSED:

- ▲ - PRONKSIAJA KALM
- - " " KALMISTU
- - RAUAAJA KALM
- - " " KALMISTU
- - MAALINN
- + - AJALT EBAMÄÄRASED MAJALOOLISED MALESTUSMARGID
- x - PÜHAD PAIGAD, ALIKRAD. KIVIRISTID J.N.E.
- - OHVRIKIVID